

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
УКРАЇНИ

код екземпляра 270587 і

Л.Д. УДАЛОВА

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ОТРИМАННЯ
ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ
УКРАЇНИ

Монографія

*Рекомендовано вченою радою
Національної академії внутрішніх справ
України*

Київ-2005

ББК 65.240
У28

*Рекомендовано вченою радою Національної академії
внутрішніх справ України
(протокол № 15 від 27 вересня 2005 р.)*

Рецензенти

Костицький М. В. - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, академік АПН України

Кузьмічов В. С. - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

Удалова Л. Д.

У28 Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України: Монографія. - К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005.- 324 с.

ІБВК 966-8037-63-4.

Досліджено нагальні проблеми отримання вербальної інформації при розслідуванні кримінальних справ. Розкрито сучасне значення цієї інформації та її роль у слідчій діяльності та вплив соціально-психологічних особливостей особи на її формування. Приділяється увага використанню досягнень науково-технічного прогресу у процесі її отримання. Аналізується законодавче врегулювання проведення слідчих дій, пов'язаних з отриманням вербальної інформації, сформульовані пропозиції щодо їх удосконалення.

Для науковців, викладачів, студентів і курсантів юридичних факультетів та вищих закладів освіти, а також буде корисним практичним працівникам правоохоронних органів.

Ня

ББК 65.240

ISBN 966-8037-63-4

Удалова Л. Д., 2005
Видавець ПАЛИВОДА А. В., 2005

ЗМІСТ

ВСТУП..... 4

РОЗДІЛ 1. СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ У СЛІДЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Поняття вербальної інформації та її значення
у процесі професійного спілкування слідчого..... 8
1.2. Вплив соціально-психологічних особливостей
особи на формування вербальної інформації....45

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОТРИМАННЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

2.1. Психологічні основи отримання вербальної
інформації.....118
2.2. Використання досягнень науково-технічного
прогресу в процесі отримання вербальної
інформації.....161

РОЗДІЛ 3. ДОПИТ ЯК ЗАСІБ ОТРИМАННЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

3.1. Сучасне розуміння допиту та його роль
у системі слідчих дій.....191
3.2. Кримінально-процесуальні форми допиту.... 220
3.3. Доказування з використанням показань,
отриманих під час допиту..... 266

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 303

Вступ

В умовах, коли перед Україною стоїть завдання створення правової держави, підвищуються вимоги до дотримання законності у діяльності правоохоронних органів, яке неможливе без існування кримінально-процесуального законодавства. Але до теперішнього часу деякі кримінально-процесуальні інститути ще не отримали достатнього розвитку, що негативно відображається на забезпеченні прав і законних інтересів громадян.

Права людини як соціальний інститут — унікальні за характером, важливістю, обсягом соціально-гуманітарних проблем, акумульованих ними. Вони концентровано виражають і визначають становище людини в будь-якому суспільстві.

Конституція України проголосила: „Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави" (ст. 3 Конституції України).

Такий підхід до особи як найвищої соціальної цінності потребує вдосконалення кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування, подолання різних порушень у кримінально-процесуальній сфері.

Важливим напрямком у вирішенні цих завдань є чітка та детальна регламентація кримінально-процесуальних відносин у сучасному законодавстві.

Правова держава повинна забезпечити такий порядок регламентації цих відносин, який стояв би на захисті людини, суспільства, держави від злочинців шляхом створення умов для розкриття злочинів, викриття винних та їх засудження, встановлював би гарантії щодо реалізації правових приписів.

Але розкриття та розслідування злочинів, викриття винних, відшкодування шкоди, завданої злочиною, визначається тим, наскільки тактично грамотно та законно проведено розслідування кримінальної справи.

Розслідування злочинів на сучасному етапі доводиться здійснювати у надзвичайно важких умовах. Сьогодні відбувається кардинальна зміна ідеологічних, політичних та економічних пріоритетів, що не може не вплинути на роботу слідчих.

Сучасні умови боротьби зі злочинністю вимагають від слідчого все більшої майстерності. Обумовлено це, *по-перше*, зростанням професіоналізму злочинців, посиленням організаційних засад підготовки, вчинення та приховування злочинів; *по-друге*, небажанням громадян брати участь у розслідуванні, відмовою в суді від раніше даних показань; *по-третє*, недосконалістю кримінально-процесуального законодавства; *по-четверте*, низьким рівнем тактико-психологічної грамотності слідчих, який не відповідає сучасним реаліям.

У зв'язку з цим, на наш погляд, слід звернути увагу на нові, нетрадиційні методи розкриття злочинів, на можливість використання у оперативно-розшуковій та слідчій діяльності досягнень інших наук.

Така практика є відображенням загальних закономірностей розвитку всієї науки, яка, безумовно, зазнає впливу науково-технічного прогресу, набуває в своєму розвитку нових рис. Сьогодні спостерігається очевидна тенденція до інтеграції всього наукового знання: перенесення ідей та уявлень з однієї сфери знань до іншої; використання і понять но-концептуального апарату, методів та інших пізнавальних засобів інших наук; формування комплексних проблем та напрямків дослідження; посилення взаємозв'язку та взаємодії наук, що розрізняються своїми предметними сферами; формування нових наукових дисциплін на стику традиційних галузей знань [1; 2 : 3]. Прямим наслідком цього є переос-

мислення науковцями поглядів на сутність та функції більшості наук, а в остаточному підсумку і на їх природу.

Однією з тенденцій, що проявилася останнього часу, є "технізація" та "психологізація" криміналістики, яка виразилася в приєднанні її до цієї сфери, в першу чергу, під час розробки тактико-криміналістичних прийомів та рекомендацій, багатьох нових засобів, прийомів та методів, що розроблені іншими галузями наук (психологією, психофізіологією, кібернетикою, інформатикою тощо). Істотно, що нові знання відіграють важливу роль у вирішенні практичних завдань, виступаючи одним із засобів забезпечення ефективності дій із збирання, дослідження, оцінки та використання доказів.

Розслідування злочину пов'язане з процесом інформаційного впливу осіб, що беруть участь у справі, який відбувається на вербальному і невербальному рівнях. Нетрадиційні методи, прийоми і засоби пізнання, які базуються на останніх досягненнях різноманітних наук про людину і людську діяльність, дозволяють озброїти слідчого, дізнавача науково обґрунтованими рекомендаціями, які сприяють підвищенню продуктивності оперативної та слідчої роботи.

Практика показує, що особа, яка підозрюється у вчиненні злочину, як правило, використовує під час слідства особливий психологічний і тактичний захист, який покликаний забезпечити збереження від розголошення нею інформації: і про факт особистої причетності до події, і про факт приховування нею цієї причетності. Отримати відомості про ці факти означає розкрити приховуване, тобто безпосередню участь у злочині певної особи.

В той саме час традиційні прийоми виявлення інформаційного стану суб'єкта і викриття брехні можуть бути не завжди результативними. Наявний арсенал криміналістичних засобів і прийомів викриття винного певною мірою обмежений, а межі їх застосування багато в чому детермінуються обсягом зібраних у справі доказів і мож-

ливостями їх використання при проведенні слідчих дій. І практика наполегливо вимагає оновлення тактичного арсеналу, введення нових, надійних, психологічно обґрунтованих прийомів, методів та технологій, які дозволять слідчому стати справжнім „хазяїном“ процесу інформаційної взаємодії під час слідства і спрямовані в результаті на досягнення головної мети - переконання винного в безумовній вигоді зізнання у вчиненому, формування внутрішньої переорієнтації його позиції з дачі неправдивих показань на правдиві.

У цьому контексті все більшої актуальності набувають методи отримання вербальної інформації, які засновані на вивченні внутрішніх та зовнішніх психофізіологічних та інших виявів учасників розслідування.

В монографії аналізується сучасне розуміння вербальної інформації як одного з видів інформації, що використовується в кримінальному судочинстві. Зроблено висновок про те, що соціально-психологічні особливості особи впливають на формування вербальної інформації.

У роботі розглядаються пропозиції про доцільність використання поліграфа та гіпнозу для отримання не лише орієнтовної, але й доказової інформації; запропонована система тактичних прийомів вербального характеру та рекомендації з їх реалізації під час проведення окремих слідчих дій (допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання тощо) з метою отримання повних і достовірних відомостей про злочин, що розслідується, включаючи прийоми встановлення психологічного контакту, розпізнавання демонстрованого та справжнього образу особистості, виявлення і подолання брехні тощо.

Детальне і комплексне дослідження психологічних та процесуальних проблем отримання вербальної інформації та пропозиції автора щодо вдосконалення чинного законодавства сприятиме забезпеченню гарантованих Конституцією України прав і свобод людини.

РОЗДІЛ 1. СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ У СЛІДЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. ПОНЯТТЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ СЛІДЧОГО

Аксіоматичним є твердження про те, що повноцінне дослідження будь-якої проблеми неможливе без попереднього осмислення загального змісту основних вихідних понять, що відображають досліджувані процеси і явища. У зв'язку з цим доцільним є дослідження змісту поняття „інформація”, з'ясування його суті й особливостей, тому що без розгляду цього питання нелегким виявляється аналіз поодиноких аспектів інформаційного пошуку в слідчій роботі.

Термін „інформація” (відлат. „*in/ognatio*” — ознайомлення, роз'яснення) виник у соціальному середовищі і спочатку застосовувався для позначення відомостей, переданих одними людьми іншим усно, письмово або іншим способом [4, 21; 5, 186; 337].

У сучасній науковій літературі зустрічається чимала кількість різних тлумачень поняття „інформація”, в якій звужені ті або інші сторони, що характеризують його сутність [6,31;7,27;8,176;9,398-399;10,787-788;11,15]. Мають місце спроби розглянути інформацію з погляду аксіологічних (ціннісних), математичних (синтаксичні теорії), алгоритмічних та інших позицій як кількісного заходу усунення невизначеності (ентропії), заходу організації системи і т.п. [12,185-186]. Один з основоположників кібернетики Н. Вінер розумів інформацію як позначення змісту, отриманого із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього і пристосування до нього наших почуттів.

Процес одержання і використання інформації є процесом нашого пристосування до випадків зовнішнього середовища і нашої життєдіяльності в цьому середовищі [6,27].

Більшості робіт вітчизняних учених, присвячених проблемам інформації, властиве дослідження її змісту з позицій теорії відображення у взаємозв'язку з такими категоріями філософії, як рух, простір і час. На думку А.Д. Урсула, категорія відображення виявилася тим ключем, що дозволив відкрити таємницю природи інформації, і саме ця філософська категорія виявилася методологічно плідною для проникнення в її сутність [13, 114]. З цих позицій М.С. Полевой відзначив, що під інформацією варто розуміти дані, які характеризують об'єкт пізнання і можуть бути виділені суб'єктом, який пізнає, у тому або іншому відображенні об'єкта, що пізнається [7, 27].

Окремі автори, мабуть, віддаючи данину все зростаючій цінності інформації в сучасному світі, відносили її навіть до загальних атрибутивних властивостей матерії, що рухається [14,80]. Розвиваючи цю ідею, В.М. Глушкова писала, що інформація в найзагальнішому її розумінні являє собою міру неоднорідності розподілу матерії й енергії в просторі і в часі, міру змін, якими супроводжуються всі процеси, що протікають у світі [15, 7].

Однак з даного питання має місце й інша точка зору, захисниками якої виступають Г.Г. Вдовиченко, Д.І. Дубровський, М.І. Жуков, Б.С. Українцевта інші дослідники. Суть її в тому, що інформація є явищем, яке виникає з життям, і характеризує органічну природу, суспільство і техніку, залучену людиною в процеси управління. Так, П.В. Копнін, який поділяє дану концепцію, вказує, що інформація не є атрибутом матерії, належить не всім її формам і видам, а стосується лише окремих сторін, моментів і видів відображення [15, 6].

Зробили свій внесок у дискусію і такі відомі вчені в галузі криміналістики і кримінального процесу, як Р.С. Белкін і А.І. Вінберг. Вони вважають, що інформа-

ція — це сукупність структурних властивостей деякого об'єкта, що моделює визначені властивості оригіналу. При цьому об'єкт, певні структурні характеристики якого моделюють структуру оригіналу, служить носієм інформації [16, 177]. У свою чергу, Д. І. Бедняков характеризує інформацію як образно-знакову модель об'єктивного світу [4, 25].

Аналіз наявних уявлень про інформацію свідчить про відсутність однозначного її розуміння. Разом з тим ряд авторів резонно зауважує, що спроби створити єдине, прийнятне для всіх визначення інформації не можуть дати практичних результатів, тому що таке визначення належить до галузі мета-науки (науки про науку), що ставить до цього визначення свої вимоги, у той час як власне науки (юридичні, технічні та інші) ставлять до нього інші, більш вузькі вимоги [17, 209-219]. Тому обґрунтованим є прагнення учених формулювати поняття „інформації”, виходячи зі специфіки конкретної галузі знання. У сфері правозастосування це виражається у виділенні понять „правова інформація” [18, 8-9], „доказова інформація” [16, 173], „судова інформація” [19, 91] тощо.

У гносеологічному змісті діяльність із розкриття і розслідування злочинів спрямована на пізнання обставин, які утворюють злочинне діяння або пов'язані з ним, шляхом виявлення, фіксації, накопичення, аналізу і використання інформації, що відображає ті або інші досліджуваної кримінальної події. Розглядаючи процеси інформаційної взаємодії, учасником яких у ході розкриття та розслідування злочинів стає слідчий (прокурор, дізнавач), не можна не зауважити, що прогнозування одержання інформації, її характер, змісті обсяг, способи одержання, фіксації, оцінки і використання в багатьох випадках докладно розроблені криміналістичною наукою і практикою розкриття і розслідування злочинів. З цього погляду цілком обґрунтовані міркування М. Н. Хлинцова про криміналістичну інформацію, до якої він пропонує відноси-

ти будь-які відомості, одержувані процесуальним і непроцесуальним шляхом у процесі розслідування злочину слідчим або працівником органу дізнання відповідно до рекомендацій, розроблених криміналістикою, що можуть бути доказами в справі або сприяти одержанню доказів і вживанню заходів для попередження і припинення інших злочинів [20, 38].

Подібний погляд на якісну оцінку інформації, включеної в орбіту процесу розкриття і розслідування злочину, підтримує також ряд інших авторів. Зокрема, М. С. Полевой, також виділяючи криміналістичну інформацію, відносить до неї будь-яку інформацію, що характеризує подію злочину й окремі його елементи [21, 45]. Ще ширшим за обсягом є визначення криміналістичної інформації в поглядах Р. С. Белкіна, що розуміє під нею різноманітні відомості, дані, що стосуються розкриття і розслідування злочину [22, 75].

Криміналістична інформація за своїм процесуальним значенням може бути поділена на інформацію доказову і орієнтуючу. Говорячи про доказову інформацію, варто відмітити, що в юридичній літературі немає єдності думок щодо її змісту. Не вдаючись глибоко в розгляд зазначеної проблеми, необхідно відзначити, що це обумовлено розходженням поглядів з основних питань теорії доказів: поняття доказу, джерел доказу і засобів доказування.

Одна група вчених (В. П. Василенко, Г. Г. Доспулов, В. Я. Колдін, М. Н. Хлинцов та ін.) вважає поняття доказової інформації самостійною категорією, відмінною від поняття доказу. При цьому доказову інформацію складають відомості про факти, отримані з передбачених у законі (ч. 2 ст. 65 КПК України) джерел [23, 147; 24, 29; 25, 35-40]. Статусу доказів подібна інформація набуває лише у випадку, коли вона виявляється достовірно доведеним знанням і використовується при прийнятті основних процесуальних рішень — притягненні як обвинуваченого, закритті кримінальної справи, складанні обвинувального висновку, постановленні вироку [26, 71-74].

Оцінюючи подібні погляди, варто погодитися із судженням Д.І. Беднякова, який, критикуючи зазначену точку зору, вважає, що джерела її знаходяться, по-перше, у перебільшенні ролі інформаційної сутності доказів на шкоду процесуальній формі, а, по-друге, у протиставленні логічного доказування процесуальній діяльності із збирання доказів [4, 47-48].

Існує думка, відповідно до якої терміни „доказова інформація” і „докази” використовуються тільки як синоніми [27, 35; 28, 227; 4, 46-47]. У цьому випадку зміст їх, відповідно до думки більшості дослідників, буде складати єдність фактичних даних (відомостей про факти) і процесуальних джерел, з яких ці відомості отримані й у яких вони містяться [29, 133; 30, 224; 31]. У процесі розслідування злочину саме така інформація переважно лежить в основі прийнятих у справі процесуально-правових рішень, і саме її бере до уваги суд при встановленні істини в справі.

Разом з тим, як ми вважаємо, при всій значимості доказової інформації переводити процес пізнання в кримінальному судочинстві до добування і використання тільки даної інформації не можна. У цьому зв'язку цілком справедливим є зауваження М.Н. Хлинцова про те, що якщо в судовому розгляді в справі фігурує тільки така (доказова) інформація і тільки на її основі приймається рішення в справі, то слідство одна така інформація задовольнити не може” [20,36].

Поряд з нею представники слідства і дізнання збирають і широко використовують різні види орієнтуючої інформації (інформації до міркування). Остання, на думку Р.С. Белкіна й А.І. Вінберга, являє собою всю іншу, не-казову інформацію, що може вказати на об'єкти-можливі „сховища” доказової інформації, що дозволяє судити про можливу поведінку учасників процесу доказування, а також про інші обставини під час слідства та в суді [16,182]. Основна відмінність орієнтуючої інформації від доказової, на думку Г.М. Міньковського, полягає у відсутності в першій ознаки допустимості [32, 231].

Орієнтуюча інформація, пов'язана з відображенням злочину, до суб'єктів практичного ведення слідства надходить з різних джерел і різними каналами. У їхнє коло входять оперативні джерела і канали, чутки, думки, версії, що циркулюють серед різних верств населення, із приводу вчинення, виявлення і розслідування злочинів тощо. Відомості орієнтуючого характеру можуть бути отримані працівниками правоохоронних органів також у процесі їхнього контакту, взаємодії з очевидцями злочину й іншими носіями інформації, що збирається. При цьому маються на увазі не лише ті відомості, що надійшли від них в офіційному порядку і відображені в документах, а й ті, що почерпнуті за рамками процесуальних дій або в зв'язку з їх провадженням, але не знайшли з тих чи інших причин документального відображення.

Подібна інформація, володіючи великим організаційно-тактичним потенціалом, може бути використана з метою правильної організації процесу розслідування, економного використання наявних засобів, сил і часу. Конкретні прояви її використання звичайно мають місце при:

- 1) побудові версій;
- 2) коректуванні плану розслідування;
- 3) визначенні кола слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, що доцільно вчинити в той або інший момент;
- 4) визначенні тактики їхнього провадження;
- 5) вирішенні питань про формування слідчої або оперативно-слідчої групи для проведення розслідування;
- 6) вирішенні інших питань підготовчого й організаційно-управлінського характеру, що виникають у ході розслідування [27,36].

Криміналістична інформація про злочин може бути отримана слідчими і дізнавачами переважно за двома напрямками. По-перше, з показань осіб, які опинилися так чи інакше учасниками процесу розслідування (свідків, потерпілих тощо). Відомості, які містяться в показаннях

зазначених осіб, за формою подання варто віднести до *вербальної інформації*, оскільки власне показання являють собою мовленнєве (вербальне) повідомлення з приводу досліджуваних у справі обставин.

По-друге, криміналістична інформація може бути отримана шляхом виявлення і дослідження безлічі матеріальних носіїв, у яких значима для справи інформація виражена у вигляді їхньої фізичної, хімічної й іншої ознак; розмірах, обсязі, формі, кольорі, складі і т.п. Різноманіття подібних об'єктів визначається різноманіттям об'єктів матеріального світу взагалі, однак з погляду кримінально-процесуального закону до них можуть бути віднесені такі групи об'єктів: місце події, ділянки місцевості, приміщення, предмети і документи, труп, людина (у сукупності її зовнішніх і внутрішніх властивостей та особливостей). Тому, що при збиранні подібної інформації мовленнєвий спосіб поступається місцем іншим способам і прийомам (вимірові, спостереженню, порівнянню й ін.), вона за формою свого подання може бути названа *невербальною*. Такий спосіб визначення поняття за допомогою розподілу допускається у формальній логіці (невербальна інформація не є вербальною (мовленнєвою) інформацією) [33, 52].

Разом з тим у юридичній літературі термін „невербальна” для позначення інформації, отриманої в процесі вивчення властивостей і ознак її матеріальних носіїв (особливо об'єктів неживої природи), використовувати не прийнято. Так, М.С. Полевой у структурі криміналістичної інформації, виходячи з форми її подання, виділяє поряд з вербальною такі види інформації: буквенно-знаковий, цифровий, графічний, іконічний, магнітний запис, перфозапис та інші [21, 46-47]. С.А. Шейфер з тієї самої підстави розрізняє вербальну інформацію й інформацію, виражену у фізичних ознаках матеріальних об'єктів [34, 107]. Про невербальну інформацію звичайно згадують саме в зв'язку з вербальними (мовленнєвими) повідом-

леннями, що мають місце в ході людського спілкування [60, 38].

І тому, на наш погляд, слід зупинитися на невербальній інформації та її взаємозв'язку з вербальною.

Розробки таких авторів, як О.О. Бодалева, О.Р. Лурія, К.Е. Ізард, А. Піз, Д. Фаст, П. Екман і багатьох інших дають підставу стверджувати, що великий інформаційний потенціал мають багато аспектів поведінки і зовнішності людини, що супроводжують і „обрамляють” її мовлення. А. Піз наводить дослідження Р.Бердвіселла, які свідчать про те, що в процесі спілкування велика частина інформації передається невербальними засобами, а саме за допомогою жестів, поз, розміщення і дотримання дистанції між партнерами [61, 8]. У зв'язку з цим О.О. Бодалєв відзначає той факт, які складні психологічні утворення, що являють собою ансамблі процесів і станів, що безупинно перебудовуються, динамічно виражаються в зовнішньому вигляді і поведінці людини у вигляді сукупності певних ознак, які організуються в просторово-часові структури [62, 17]. З огляду на те, що подібна інформація поширюється зовні за допомогою немовних засобів комунікації, її прийнято називати невербальною інформацією. У свою чергу, обтяжені невербальною інформацією комплекси знаків, що виявляються в статичних і динамічних характеристиках зовнішності людини, одержали назву мови тіла або мови рухів тіла (жестів, поз, міміки і т.і.) [63, 12; 64, 209-211].

Можливість отримання важливої інформації особистішого характеру шляхом вивчення невербальних проявів визнається багатьма фахівцями в галузі криміналістики і судової психології. Так, наприклад, на думку І.А. Матусевич, значна частина властивостей людини виявляється в її зовнішності і поведінці [65, 66]. Одержання від потерпілих, свідків, підозрюваних і обвинувачених відомих їм даних із приводу досліджуваних у справі обставин здійснюється, вважають В.О. Образцов і О.О. Про-

тасевич, на основі мовленнєвого спілкування з ними і немовними способами комунікації (за допомогою мови жестів, міміки, рухів і т.п.) [66, 21]. А стосовно допиту зроблено таке зауваження, що при всій значимості вербальної комунікації, із криміналістичної точки зору важливо і те, що допит являє собою не лише процес обміну вербальною, але і невербальною інформацією учасників слідчої дії [28, 237]. Виділяє немовні (невербальні) засоби комунікації поряд з вербальними (мовними) і В.Л. Васильєв. При цьому автор відзначає, що невербальні засоби здатні виконувати як допоміжну функцію стосовно вербальних засобів (підвищуючи тим самим семантичну значимість мовного повідомлення), так і самостійно передавати змістовну інформацію (виступаючи в цьому випадку в ролі знака) [67, 358]. Вказівка на невербальні засоби комунікації як на джерело одержання значимої для ходу справи інформації і на рекомендації з приводу використання цих засобів при здійсненні правоохоронної діяльності зустрічається також ще в цілому ряді робіт [87, 300; 81, 6].

Подібні оцінки фахівців цілком підтверджуються думкою практичних працівників слідчої й оперативної спеціалізації, яка досліджувалася в ході інтерв'ювання й анкетування слідчих та оперативних працівників (всього 257 чоловік). Всі опитані відзначили, що зовнішність і поведінка людини здатні нести про неї певну, значиму для розслідування інформацію. Більш того, ніхто з опитаних практичних працівників не бачить перешкод для використання можливостей невербального каналу спілкування при вирішенні різних завдань тактичного, організаційного й управлінського характеру в процесі розкриття і розслідування злочинів.

В основу теоретичного обґрунтування поняття невербальної інформації покладене уявлення про зв'язок між зовнішніми (соматичними) та внутрішніми (психологічними) особливостями людини, яка проявляється в тому,

що морфологічні та функціональні особливості є ні чим іншим, як формою та змістом людського організму, які відрізняються кількісно та якісно за своїми біохімічними, фізіологічними та психологічними реакціями [68, 3-4].

З одного боку, джерелом невербальної інформації може бути зовнішність людини в її статичних характеристиках (тобто анатомічні дані людини: статеві і вікові ознаки, статура в цілому, особливості будови окремих кінцівок і т.і.). Ця інформація значима не тільки з погляду одержання даних про стать, вік, расову приналежність людини, але також і в плані винесення суджень про стан її здоров'я й оцінки стійких психологічних особливостей індивіда, зокрема його характеру і темпераменту.

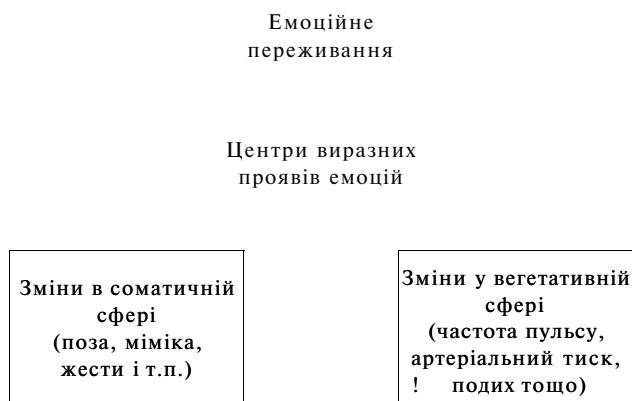
З іншого боку, безсумнівний інформаційний потенціал несуть у собі динамічні аспекти зовнішності людини (або так звані функціональні ознаки), що супроводжують мову (або виявляються поза мовним спілкуванням), такі, як рухова активність, зміна кольору шкірних покривів і т.і. Подібні прояви можуть носити багатозначний характер. Вони здатні сигналізувати про наявність якого-небудь захворювання медичного профілю, відображати загальні психологічні властивості людини, свідчити про особливості трудової (професійної) діяльності суб'єкта через функціонально-динамічні комплекси навичок, що спостерігаються в поведінці. Нарешті, що особливо важливо, вони можуть з'явитися у відповідь на емоційні переживання, що виникають у зв'язку з протіканням процесу спілкування, указуючи на характер і напрямок таких переживань. У зв'язку з цим К. Е. Ізард вказує, що емоція припускає співробітництво психічного і тілесного, які задіюють всі рівні особистості [69, 30]. Поведінка сучасної людини ґрунтується на емоціях, вони активізують і організують сприйняття, мислення й прагнення людини. Емоції впливають на її тіло і розум, вони впливають практично на всі аспекти життєдіяльності, роблячи безпосеред ішлшивжалерцеитишнґппоцеси, фільтруючи інформ; цйврий»Л*0ШШЩ^М*?№&ф4^{ПОМО,}

гою органів чуттів і, активно втручаючись в процес її наступної обробки.

Емоції (фр. "Emotion" — дивувати, хвилювати) — це форма психічного відображення навколишнього світу у вигляді короточасних переживань людини, які виражають його суб'єктивне ставлення до того, що відбулося [70, 37]. За своєю сутністю - це суб'єктивні реакції на вплив внутрішніх і зовнішніх роздратувань. Емоція - це складний феномен, який включає в себе чуттєвий та рушійно-екс-пресивний компоненти. Емоція виникає як результат нейрофізіологічних процесів, які в свою чергу можуть бути викликані як внутрішніми, так і зовнішніми факторами.

Відмінною рисою емоцій, яка виділяє їх зі сфери інших психічних процесів, є те, що вони тісно пов'язані з різними змінами у функціонуванні зовнішніх і внутрішніх органів людини. У складі емоцій прийнято виділяти дві складові частини: суб'єктивне емоційне переживання і прояв емоцій, тобто соматичні і вегетативні зміни в організмі, які супроводжуються цим переживанням. Якою б не була емоція, пережита людиною, сильною або ледь вираженою, вона завжди викликає фізіологічні зміни в її організмі.

А. Лунге пропонує таку схему походження й організації емоцій [71,42]:

О.О. Леонт'єв і Е.Л. Носенко вважають, що наявні дані дозволяють виділити принаймні чотири основні групи реакцій (невербальних сигналів), що сигналізують про наявність емоційної напруги:

- 1) виникнення, за спостереженнями суб'єкта, тривожних станів (страху, занепокоєння, розпачу і ті.);
- 2) зміни в звичному для людини характері моторно-і юведінкових реакцій (появатремору, зростання мускульної напруга, зміни в позі, у міміці, жестах, поява певних змін в організації мовлення);
- 3) зрушення в характері протікання розумових процесів;
- 4) виникнення специфічних фізіологічних реакцій (реакції периферичної нервової системи, що обумовлюють роботу серця, органів дихання, потових і інших залоз, кровонаповнення периферичних судин тощо; біохімічні реакції зміни в складі крові, сечі; зміни в біоелектричній активності мозку) [72, 89].

Таким чином, психічні процеси і внутрішні психічні стани, властиві людині в кожен момент, корелюють з конкретними нервово-фізіологічними і біохімічними характеристиками організму. Складні й мінливі психолого-фізіологічні комплекси процесів і станів динамічно виражаються в зовнішності і поведінці людини у вигляді сукупності певних ознак, що організуються в просторово-часові структури. Кожна з них включає конкретні характеристики міміки, пантоміміки, інтонації та інше і є сигнальним комплексом, що інформує іншу людину про психічні процеси і стани індивіда.

Встановлено, що сукупності мімічних, пантомімічних, рухових та інших особливостей, що відповідають станам основних емоцій (до них прийнято відносити емоції інтересу/збудження, задоволення/радісті, подиву/переляку, горя/страждання, відрази/огиди, гніву/люті, сорому/приниження і страху/жаху), є специфічними для кожної емоції і тому виступають у ролі сигналів цих станів. Кожний з та-

ких сигналів має складну структуру. До неї, як правило, входять ознаки різних модальностей (таких, що сприймаються зорово, на слух, шкірно-м'язовим шляхом іт.п.). Одні з ознак, що утворюють структуру такого сигналу, характеризуються сталістю, інші варіативністю. При народженні людина уже має певний набір невербальних засобів комунікації. Природжені не вербальні засоби поступово доповнюються символічними мімікою, жестами, позами і тощо. У результаті людина, освоюючи сигнали станів у процесі взаємодії з людьми, здобуває набір невербальних засобів комунікації, прийнятих для використання при спілкуванні в цій культурі. У зв'язку з цим прийнято навіть говорити про невербальну поведінку людини, що розглядається як соціально і біологічно обумовлений спосіб організації засвоєних індивідом невербальних засобів спілкування, перетворених в індивідуальну, конкретно-чуттєву форму дій і вчинків [73, 34].

Нарешті, не можна не відзначити, що чимала кількість інформації про людину може бути отримана зі спостереження за елементами оформлення її зовнішності і побуту або так званими супутніми ознаками. При описі людини за методом словесного портрета до числа супутніх ознак відносять: одяг, взуття, головний убір, прикраси й інші предмети [74,90]. На нашу думку, подібні ознаки можуть бути використані в криміналістичній практиці не тільки для своєчасного розшуку невідомих осіб, але і для винесення попередніх суджень про загальні соціальні і психологічні характеристики особистості, тому що речі людини допомагають установити імідж їхнього власника, що, у свою чергу, сприяє виявленню індивідуальних особливостей особистості.

Ми вважаємо, що, оскільки інформація, почерпнута слідчим на основі вивчення не вербального боку спілкування учасників кримінального процесу, отримана в ході розкриття і розслідування злочину, тобто в процесі криміналістичної діяльності, остільки вона є складовою час-

тиною криміналістичної інформації. На нашу думку, можна виділити такі характерні риси невербальної інформації, що визначають її специфіку і відмінність від інших видів криміналістичної інформації:

1. Це відомості особистісного характеру. У широкому розумінні під невербальною інформацією могли б розумітися будь-які дані про подію й обставини злочину, отримані слідчим за допомогою органів чуттів, але не пов'язані з використанням вербального (мовленнєвого) каналу передачі інформації. У такому випадку до неї могли б бути віднесені, наприклад, виявлені при обшуку відомості про місцезнаходження предметів, що переховуються, або при огляді місця події дані про сліди, залишені злочинцем, знаряддя злочину, зміни речової обстановки тощо.

2. Сигнали невербальної інформації є своєрідною формою вираження внутрішнього змісту особистості, її психологічних, соціальних та інших якостей. У силу цього невербальна інформація містить у собі дані про психологічні, соціальні та інші властивості особистості.

3. Джерелами (засобами передачі) [75] невербальної інформації є елементи й ознаки зовнішнього вигляду людини, а також особливості функціонування її внутрішніх органів, а саме:

а) анатомічні елементи й ознаки людини, що виявляються в особливостях будови тіла в цілому й окремих його частинах;

б) функціональні ознаки, що знаходять вираження, по-перше, у демонстрованій слідчому під час слідчої дії поведінці, а, по-друге, у змінах діяльності внутрішніх органів людини (серця, органів дихання, кровообігу йін.);

в) супутні ознаки, що відображають особливості зовнішнього оформлення особистості.

4. Способи і засоби передачі невербальної інформації обумовлені і біологічно, і соціально. Деякі з них є природженими, тобто визначаються біологічною природою людини, інші є продуктом розвитку особистості, її взаємодії з навколишнім світом, засвоєння нею прийнятих у суспільстві правил поведінки і комунікації.

Спілкування властиве практично будь-якій взаємодії між людьми. Це специфічно людський спосіб обміну інформацією, що має місце в будь-якій сфері людських відносин, у тому числі, природно, і в слідчій діяльності. Поняття „спілкування” багатозначне. У психології спілкування найчастіше характеризується як складний багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, породжуваний потребами спільної діяльності й такий, що включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини, або як здійснювана знаковими засобами взаємодія суб'єктів, викликана потребами спільної діяльності і спрямована на значиму зміну в стані, поведінці й індивідуально-значеннєвих утвореннях партнера [35, 244].

Водночас у літературі (у тому числі і юридичній) висловлена думка про те, що визначення поняття спілкування в окремих випадках повинне враховувати специфіку людської взаємодії, властивої тій або іншій сфері соціальної діяльності. Так, В.Г. Лукашевич з цього приводу пише, що загальнофілософський аналіз категорії „спілкування” створює методологічну передумову конкретизації уявлення про розглянуте поняття стосовно специфічного соціального середовища кримінального судочинства. І далі, у найзагальнішому вигляді, спілкування на досудовому слідстві допустимо розглядати як обов'язковий елемент (сторону) слідчої діяльності, змістом якого є організація і тактика взаємодії слідчого з учасниками процесу на основі правовідносин, що складаються, у рамках кримінального судочинства [36, 11].

Слідча діяльність неможлива без спілкування слідчого з людьми, із представниками широкого за своїм діапазоном соціального середовища, вона — багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів з людьми, породжуваний потребами спільної діяльності, змістом якого є пізнання, обмін інформацією і вплив на учасників комунікації для досягнення поставленої мети.

Саме спілкування формує спільноту індивідів, що виконують спільну діяльність [37,79].

Факт зв'язку спілкування з діяльністю визнається більшістю дослідників, але характер цього зв'язку розуміється по-різному. Так, діяльність і спілкування розглядаються як дві сторони буття людини (Б. Ф. Ломов) [38, 13-25], спілкування розуміється як сторона діяльності (О.О. Леонтьєв) [39,367-368], спілкування інтерпретується як особливий вид діяльності, спілкування розцінюють як процес встановлення міжособистісних контактів (Романов В.В.) [40,201], спілкування вважають формою взаємодії людей, що полягає в обміні інформацією (О. М. Столяренко) [41,132]. У той саме час Г.М.Андрєєва, на наш погляд, цілком обґрунтовано вважає, що навряд чи дуже істотно з'ясувати переваги і порівняльні недоліки кожної з цих точок зору: жодна з них не заперечує головного безсумнівного зв'язку між діяльністю і спілкуванням, усі визнають неприпустимість їхнього відриву один від одного при аналізі [37,80].

З дослідницькою метою у соціальній психології в структурі спілкування виділяють три його неодмінні складові частини: комунікативну сторону, що полягає в обміні інформацією між людьми; перцептивну сторону, тобто процес взаємного сприйняття, пізнання суб'єктів спілкування, і на цій основі встановлення між ними взаєморозуміння; інтерактивну сторону, що полягає в організації взаємодії спільних дій (діяльності) партнерів спілкування [37,82].

У процесі професійного спілкування в слідчого неминує складаються суспільні відносини, тому що, спілку-

ючись з партнерами, слідчий виконує свою соціальну роль і виступає в суворо визначеному соціальному контексті, що виражається системою його відносин із суспільством, державно-правовими інститутами, посадовими особами, окремими громадянами. Для успішного оволодіння слідчим своєю соціальною роллю і її виконання йому необхідне знання пропонуваного суспільством до цієї ролі вимог та її інтерналізація (згода з вимогами, які висуваються до ролі), усвідомлення ролі, моральна готовність прийняти цю роль. Але людина має відомий ступінь волі стосовно своєї ролі поведінки. Тому діяльність, поведінка слідчого залежать від того, наскільки він інтерналізує цю роль, від стилю виконання ним ролі. Стиль спілкування залежить від індивідуально-типологічних особливостей партнерів, їхніх комунікативних намірів у конкретній ситуації, взаємин, які між ними склалися. Стиль спілкування може бути продуктивним, пригнічуючим, дистанційним, прагматично-діловим, популістським і заграваючим [42, 25].

Це є основою для побудови усередині системи безособистісних суспільних відносин другого ряду відносин, котрі неминуче виникають, формуються і проявляються в спілкуванні слідчого із залученими в орбіту його діяльності людьми.

З тими людьми, з якими спілкується слідчий у ході досудового слідства, у нього можуть складатися як суб'єкт-суб'єктні (рівнопартнерські), так і суб'єкт-об'єктні (субординовані, ієрархічні) міжособистісні відносини. Суб'єкт-суб'єктні міжособистісні відносини в спілкуванні — це відносини рівнопартнерські, при яких партнери по спілкуванню мають рівні права й однакові можливості. У слідчого й осіб, з якими він спілкується в процесі досудового слідства, таких рівних прав і однакових можливостей немає і бути не може. За законом слідчий (ст. 114 КПК України) користується широким колом прав. Особи, з якими слідчий спілкується в ході досудового слідства, жодним з перерахованих у даній

статті закону правом не користуються. Тому за своєю сутністю міжособистісні відносини слідчого й осіб, з якими він спілкується в процесі досудового слідства, не є і не можуть бути суб'єкт-суб'єктними, рівнопартнерськими.

З тактичних міркувань слідчий, звичайно, може спілкуватися з людьми за суб'єкт-суб'єктною схемою, але через це сутність міжособистісних відносин слідчого й осіб, з якими він спілкується в процесі досудового слідства, не змінюється, вони багато в чому залишаються монологічними. Однак, на наш погляд, монологізм об'єктивно властивий процесуально регламентованому спілкуванню слідчого, без якого нездійсненна слідча діяльність, що є не тільки пізнавально-переконливою, але і конструктивно-організаційною. Слідчий прогнозує результати спілкування, планує спілкування з кожною особою, що бере участь у проведенні слідчих дій, керує спілкуванням, використовує надані йому законом повноваження, направляє спілкування в потрібне для вирішення слідчих завдань русло, вибирає і використовує тактичні прийоми впливу на осіб, з якими спілкується з метою одержання інформації, необхідної для розслідування і розкриття злочинів, контролює спілкування. Але це не применшує значення діалогічного спілкування в слідчій діяльності, тому що діалогічне спілкування спрямоване на взаємне сприйняття партнерами по спілкуванню один одного, з'ясування мотивацій поведінки, ставлення до предмета спілкування, ступеня поінформованості, воно сприяє встановленню психологічного контакту і позитивних міжособистісних відносин.

Стиль виконання соціальної ролі слідчим залежить від особистісних якостей її носія, його поведінкових, мовних особливостей тощо. Так, наприклад, у ході проведеного нами соціологічного дослідження шляхом кореляційного аналізу було встановлено, що стиль виконання соціальної ролі слідчого жінками дозволяє їм легше вступати в спілкування з людьми при веденні слідства, ніж чоловікам. Про це свідчить те, що 86% респондентів-жінок відповіли, що вони легко вступають у спілкування з людьми

ми при веденні слідства, тоді як серед чоловіків-респондентів лише 40% легко вступають у спілкування при веденні слідства. Стиль виконання слідчим своєї соціальної ролі впливає на кому-нікативні процеси, ефективність взаємодії слідчого з усіма тими особами, з якими він спілкується при розслідуванні кримінальних справ. Порушення правил рольової поведінки вступає в протиріччя з рольовими очікуваннями, що негативно відображується на міжособистісних відносинах, взаємодії і, решті-решт, на результативності слідчої діяльності. Наведемо приклад зі слідчої практики.

Художник К., перебуваючи у нетверезому стані, взяв участь у розбійному нападі на працівників кафе, забравши в них велику суму грошей. Слідчому на першому ж допиті легко вдалося вступити в психологічний контакт і налагодити позитивні міжособистісні відносини з К. Свою провину К. визнав повністю, нічого не приховував, добровільно докладно розповів про обставини вчинення злочину, про участь у злочині інших співучасників П. і С. У цей момент до кабінету зайшов колега слідчого і запитав: «Кого допитуєш? Чи скоро звільнишся?» На що слідчий відповів: «Ось художника допитую. Зараз розберуся з його мистецтвами і звільнюся.» Коли колега пішов і слідчий хотів продовжити допит, К. заявив, що ніяких «мистецтв» не робив, у розбійному нападі участь не брав, інших співучасників П. і С. — обмовив [43].

Професійне спілкування слідчого, переважно є процесуально-регламентованим спілкуванням, воно протікає в особливому процесуальному режимі з дотриманням визначених, суворо обмежених законом форм комунікації. Початок, хід і розвиток комунікативних форм у кримінальному процесі визначаються процесуальними нормами, які вказують на обов'язкове дотримання встановлених законом формул спілкування, процесуальний порядок мовленнєвої взаємодії сторін тощо.

Порушення процесуального режиму спілкування може слугувати підставою для визнання недійсними ре-

зультатів слідчої дії і спричинити застосування санкцій стосовно слідчого.

Поряд із процесуально-регламентованим спілкуванням слідчий вступає з людьми в спілкування, не опосередковане кримінально-процесуальним законодавством. Але, у будь-якому випадку професійне спілкування слідчого — це не просто розмова юриста з іншою людиною, а акт поведінки і дій, здійснюваний для вирішення певних професійних завдань [41, 132]. Воно включене в спільну діяльність слідчого й підозрюваного(обвинуваченого), свідка та потерпілого і їхню взаємодію, здійснювану при виконанні слідчих дій. Професійне спілкування слідчого з цими особами служить головної меті досудового слідства — меті встановлення істини у розслідуваній кримінальній справі, і властиве кожній слідчій дії, у якій вони беруть участь.

Необхідною умовою успішності слідчої діяльності є уміння слідчого спілкуватися з людьми, установлювати з ними взаєморозуміння, психологічний контакт, позитивні відносини, адекватно оцінювати людей з урахуванням їхніх психічних, емоційно-вольових якостей, плідно вести з ними діалог тощо.

Таке уміння залежить як від накопиченого досвіду взаємодії з людьми, так і від збагачення досвіду науковими відомостями про спілкування. Слідчому необхідно глибоко розуміти сутність, структуру, види професійного спілкування у своїй галузі, знати і враховувати об'єктивні психологічні закономірності, що лежать в основі перцептивних, комунікативних і інтерактивних процесів.

Знання й урахування цих закономірностей, вільне володіння навичками спілкування — це компоненти професіоналізму сучасного слідчого. Професіоналізм слідчого саме і виявляється в тому, що перцептивні, комунікативні, інтерактивні завдання він вирішує не стільки на інтуїтивному, скільки на свідомому рівні, спираючись на наукові знання.

Оптимізації професійного спілкування слідчого сприяє знання розроблених криміналістикою тактичних рекомендацій і прийомів та вміння слідчого застосовувати їх на практиці.

Знання в галузі психології спілкування допомагають слідчому розуміти проблеми і труднощі, що виникають у процесі спілкування, установлювати причини своїх успіхів і невдач у спілкуванні, перебудовувати своє мислення і поведінку. Усвідомлення **НормДін** і закономірностей поведінки може радикально змінити ставлення слідчого до різних слідчих ситуацій, допомогти побачити можливість кількох варіантів власних дій, правильно зрозуміти причини розвитку подій, зробити вибір способу реагування надії інших осіб.

Тільки на основі наукових знань слідчий може досягти майстерності в професійному спілкуванні.

Як уже відзначалося, продуктивність спілкування залежить від того, наскільки успішно особи, які спілкуються, обмінюються інформацією, як вони сприймають один одного, і як, врешті-решт, взаємодіють.

Сприйняття одною людиною іншої - обов'язкова сторона спілкування, її прийнято називати перцептивною [37, 5],

Це обумовлено тим, що сприймаються не тільки фізичні характеристики людини, але і її поведінкові характеристики, при сприйнятті формуються уявлення про її наміри, думки, здібності, емоції, установки, відносини, що зв'язують партнерів по спілкуванню. Сприйняття іншої людини означає сприйняття її зовнішніх ознак, співвіднесення їх з особистісними характеристиками сприйманого індивіда й інтерпретацію на цій основі його вчинків. Сприйняття людьми, що спілкуються, один одного — це міжособистісне сприйняття, яке відзначається свідомістю, структурністю і цілісністю (тому що в результаті сприйняття складається цілісний образ людини), активністю (яка полягає у вибіркового, цілеспрямованому, пошуко-

вому характері добору, аналізу і синтезу ознак сприйманої людини), апперцепцією (залежністю від досвіду, (і іань, інтересів, установок сприймаючої особи).

У процесі міжособистісного сприйняття завжди існує і іс тільки уявлення про партнера по спілкуванню, але і уявлення про самого себе. Порівнюючи, зіставляючи себе з ІІ ; ІІ тгнером по спілкуванню, краще розумієш його потреби, ІІ іп і, мотиви, установки, вчинки поведінку і більш адек-ІІ і ю реагуєш на них. Це упо^А ня себе іншому в процесі спілкування називається іде тифікацією. Ідентифікація - один зі способів сприйняття людини людиною [44, 1471. І ншим таким способом є рефлексія—усвідомлення і о ж ІІ им з учасників процесу міжособистісного сприйняття того, як він сприймається партнером по спілкуванню.

Для того, щоб оцінити адекватність сприйняття лю-л ІІІІ людиною, треба враховувати, на наш погляд, і те, що і ; ІІІ іюіссі спілкування виникає потреба приписувати один • " і і к іму психічні й емоційно-вольові якості, потреби, цілі, мотиви вчинків і поведінки, яких у дійсності немає.

І /і процеси досліджує й аналізує особлива галузь со-ІІ им и юї психології - каузальна атрибуція [45, 25]. Атри-І " V І ії к пі процеси в сучасному їхньому розумінні - не ІІ н і . и процеси приписування причин поведінки, але й < »С (< > ч іс тісних рис. В умовах дефіциту інформації люди використовують уявлення про причини поведінки, особистісні властивості, почуття іншої людини зі свого минулого досвіду. Тому у реальності часто спостерігаються «помилки атрибуції», що породжують ситуації, в яких виникають несподівані перешкоди, труднощі на шляху соціальної взаємодії і спільної діяльності. Це можуть бути ситуації, викликані різним розумінням проблем, неузгодженістю між очікуваною і реальною поведінкою лю-І . . . . ІІ . конфліктами, зіткненнями інтересів учасників В ії < модії і спільної діяльності.

Оскільки в реальності часто мають місце помилки атрибуції, психологами розроблені (і розробляються) спе-

ціальні методи діагностики, що дозволяють виявляти об'єктивну сутність суб'єктивних поведінкових проявів (контент-аналіз, факторний аналіз, особистісні тести тощо.) [46, 224–225].

Процес сприйняття людини людиною реалізується на сенсорному (чуттєвому) і оперативному (діяльнісному) розумовому рівнях. В результаті формується перцептивний образ партнера по спілкуванню.

Особистісна перцепція залежить від індивідуальних особистіших особливостей як суб'єкта, так і об'єкта сприйняття, а також визначається ситуацією спілкування.

Основним принципом, що забезпечує адекватність сприйняття особистості іншою особистістю, є цілісний підхід до сприйняття людини людиною, для якого властиво розглядати виявлені характерні риси іншої людини в їхньому взаємо-зв'язку і взаємозалежності.

Але і при цілісному підході до сприйняття партнера по спілкуванню необхідно враховувати, що на формування перцептивного образу партнера по спілкуванню впливають такі явища, як ефекти ореолу, первинності, новизни.

«Ефект ореолу» полягає в тому, що інформація про людину накладається на той образ, що вже був створений заздалегідь. Раніше створений образ виконує роль «ореолу», що заважає бачити дійсні риси і прояви об'єкта сприйняття. На формування перцептивного образу слідчого впливають установки осіб, з якими він спілкується, які стосуються соціальної ролі слідчого, раніше сформульована думка про слідчих, заснована на відомостях, почерпнутих із засобів масової інформації, літератури, кіно, спілкування з іншими людьми, а також інформація про професійний статус слідчого.

«Ефект первинності» полягає в тому, що враження про незнайому людину відповідає порядковій інформації про неї. Якщо перше враження про людину сприятливе, то виникає тенденція позитивної оцінки всіх її наступних вчинків, якщо несприятливе, — негативної.

Натомість, у ситуаціях сприйняття знайомої людини, діє «ефект новизни», який полягає в тому, що остання, тобто нова інформація про людину виявляється найбільш значимою. Такою новою інформацією про слідчого, з яким обвинувачений уже зустрічався при виконанні слідчих дій, може бути, наприклад, інформація про статусні дані слідчого, раніше не відомі обвинуваченому. Так, наприклад, слідчому С. удалося зібрати досить доказів, що викривають Л. в убивстві з корисливих спонукань своєї дружини Т., хоча Л. стверджував, що до зникнення дружини не має ніякого відношення. Оцінивши психічні якості і психічний стан Л., слідчий вирішила при спілкуванні з ним виконати свою соціальну роль у стилі доброї, чуйної, м'якої жінки-слідчого. І це допомогло їй вступити в психологічний контакт і позитивні міжособистісні відносини з Л., що охоче давав показання на допитах, брав участь у виконанні інших слідчих дій, по-лицарськи ставився до слідчого. Але при цьому провину свою не визнавав. Труп дружини Л. не був знайдений. І тоді для надання психологічного впливу на Л., слідчий вирішила використовувати «фактор новизни». На допит Л. доставили не в кабінет слідчого, де його звичайно допитували, а в кабінет прокурора. Слідчий на допит прийшла не в цивільній літній сукні, а у формі. Допит нею був початий не зі звичайної попередньої бесіди на актуальну для Л. на даний момент тему, а з постановки діловим тоном конкретних запитань. При допиті слідчий трималася підкреслено коректно, по-діловому і використовувала імперативний вид спілкування. У процесі допиту пред'являла Л. викриваючі його докази, коротко і ясно роз'яснюючи, у чому полягає їхній доказовий зміст.

На цьому допиті все для Л. було незвичним. Нова інформація про статус слідчого, її професійні і особистісні якості виявилася більш значимою, і Л. зізнався в тому, що вчинив убивство, показав, де похований труп дружини [47].

Про ставлення один до одного людей, що спілкуються, в першу чергу свідчить їхня взаємна згода (незгода) один з одним. Вираженням згоди або незгоди може бути смисловий зміст мовлення, невербальні засоби спілкування, що супроводжують мовлення. Фактор «ставлення до нас» впливає на міжособистісні взаємини людей, що спілкуються, їхню взаємодію. Такий вплив може бути як позитивним, так і негативним. Проілюструємо це прикладом зі слідчої практики: С. обвинувачувався в розбійному нападі на П. Слідчий виявив уважне, добре ставлення до С, дозволив побачення з батьками, а потім і з сестрою. На цій основі слідчому вдалося налагодити з С. позитивні міжособистісні відносини, установити психологічний контакт. С. визнав свою провину, дав повні адекватні дійсності показання про всі обставини вчинення злочину, розповів, де знаходяться вкрадені речі. Але через почуття порядності, яке розумів викривлено, С. не назвав слідчому осіб, з якими вчинив злочин, а установити їх іншим шляхом так і не вдавалося. Тоді слідчий використовував прийом, заснований на такому факторі психологічного впливу на обвинуваченого як фактор «ставлення до нас»:

— протягом чергового допиту С, коли слідчий знову рекомендував С. назвати співучасників злочину, до кабінету слідчого ввійшов начальник слідчого відділу і зробив у досить різкій формі догану слідчому за те, що він затягує розслідування в справі. Після того, як начальник слідчого відділу пішов, слідчий засмутився з приводу отриманої догани, але знову в доброзичливій формі став продовжувати допит. І такий тактичний прийом, заснований на факторі «ставлення до нас», подіяв. С. не міг не заплатити слідчому добром за добро. Він назвав співучасників злочину [48].

Сприйняття людини людиною супроводжує процес стереотипізації. Соціальний стереотип — це стійкий спрощений образ соціального об'єкта, тенденція до наділення подібними характеристиками всіх членів однієї со-

ціальної групи. Соціальні стереотипи виникають на основі минулого досвіду, коли база інформації про дійсні характеристики соціальних об'єктів недостатня. Вони спрощують, схематизують (іноді спотворюють) бачення реальності. При цьому професійні риси в зустрінутих у минулому представників цієї професії розглядаються як риси, властиві всякому представникові цієї професії. Так у суспільстві як відомо, існує соціальний стереотип слідчого. Це соціальний статусний і оціночний, спрощений образ, що носить умовний характер. Зі стереотипами «гарного» і «поганого» слідчого ми зустрічаємося в засобах масової інформації, художній літературі, кіно. Вони дуже впливають на професійне спілкування слідчого, тому що породжують певні «рольові очікування» в осіб, з якими йому доводиться спілкуватися в процесі досудового слідства.

Оцінки людей при їхньому сприйнятті один одним багатогранні. Але в основному вони поділяються на кон'юнктивні об'єднуючі і на диз'юнктивні роз'єднуючі. Кон'юнктивні оцінки - основа продуктивного й ефективного спілкування. Використовуючи психологічні закономірності перцепції, слідчий повинен здійснювати ефективну комунікативну діяльність.

Під комунікативною стороною спілкування розуміємо власне сам процес обміну інформацією. В умовах спілкування інформація формується, передається, уточнюється, тобто відбувається не простий рух інформації від одного комунікантудо іншого, а активний обмін нею.

Обмін інформацією - одна з основних функцій спілкування. Найбільш очевидні засоби передачі інформації при спілкуванні - це мовлення людини. Мовлення є універсальним засобом комунікації і пізнання. Використання його як засобу комунікації забезпечує найменшу втрату змісту переданих значень. Мовлення - це поліфункціональна система звукових сигналів, письмових знаків і символів, використовувана людиною для подання, переробки і передачі інформації [49, 285].

Людське мовлення існує не інакше, як у рамках мови, що виявляє собою систему знаків, які служать засобом людського спілкування, розумової діяльності, способом вираження самосвідомості особистості, передачі і збереження інформації. Одиницею виміру мови, її елементарною цеглинкою є слово. Усі слова певної мови утворюють систему, а той загальний зміст, що вкладається в слова,—її значенням. У значенні слів утілені знання, набуті людьми, їх практичний і теоретичний досвід.

Не буде перебільшенням стверджувати, що мовлення ще недостатньо вивчене в психології пізнавальних процесів [50, 132].

До цих пір кардинальними питаннями науки є проблеми, пов'язані з розумінням того, яким чином одна людина матеріалізує свою думку в потік звуків. А інша, сприймаючи цей потік, приходить до розуміння вкладеного в нього змісту. Важливість розуміння цих питань визначається тим, що вони містять у собі — проблему відносини ідеального і матеріального, психічного і фізіологічного. Вони настільки істотні в практичному плані, що дозволяють говорити про множинність аспектів проблеми мовлення: медичний, педагогічний, юридичний тощо.

Як акт комунікації, мовлення завжди звернене до кого-небудь, тому що комунікація припускає наявність, як мінімум, двох учасників. Процес мовної комунікації схематично можна подати у вигляді замкнутого контура, що включає не менше двох комунікантів. Стосовно кожного учасника мовного спілкування механізм мовлення містить три основних ланки (блоки):

- 1) сприйняття мовлення;
- 2) його продукування (створення);
- 3) „внутрішнє мовлення" — центральна, особлива ланка, що дозволяє осягати зміст висловлюваного.

Незалежно від того, як провадиться мовлення: за допомогою звуків (звичайне мовлення), у формі письмового мовлення, за допомогою міміки і жестів, іншими варіантами, у будь-якому випадку центральною ланкою

залишається формування істинного змісту висловлюваного.

У загальному вигляді мовний механізм у комунікативному контурі може бути поданий схематично [50,132]. Див. рис 1.

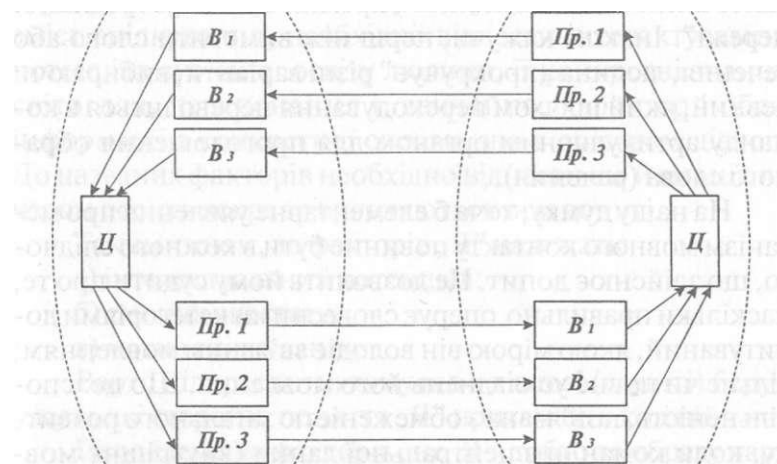

Рис 1. Мовний механізм у комунікативному контурі

- де *В*— сприйняття мови;
Пр— продукування (вироблення мови);
Ц— центральна ланка.

У механізмі внутрішнього мовлення, як головної ланки діалогу виділяють три ієрархічно організованих рівні, що дозволяють краще усвідомити механізм спілкування в будь-якому комунікативному спілкуванні, у тому числі й при допиті.

Перший рівень — це механізм дії і володіння окремими словами, що позначають явища матеріального світу. Це базові елементи внутрішнього мовлення.

Другий рівень — утворення і підтримка множинних зв'язків між базовими елементами і формування на цій основі матеріальної лексики мовлення, так званої „вербальної мережі”.

Третій рівень динамічний, що виявляється при продукуванні (створенні) мовлення. У процесі мовного контакту цей динамізм виявляється у вигляді швидко змінюваної активації і загасання окремих вузлів „вербальної мережі”. Інакше кажучи, перш ніж вимовити слово або речення, людина „прокручує” різні варіанти, вибираючи певний, який шляхом перекодування переводиться в команду артикулярним органом для проголошення обраного слова (речення).

На нашу думку, хоча б елементарне уявлення про механізм мовного контакту повинне бути в кожного слідчого, що здійснює допит. Це дозволить йому судити про те, наскільки правильно оперує словесними категоріями допитуваний, якою мірою він володіє зв'язним мовленням, вільне чи повне ускладненнь його мовлення. Що це: сповільненість, пов'язана з обмеженістю загального розвитку, коли команди з центральної ланки (внутрішнє мовлення) тривалий час перекоднуються, перш ніж допитуваний відповість на запитання, чи навмисні паузи, пов'язані з бажанням видати найбільш вигідний для себе варіант?

Однак діалог при допиті — це не просто механічне відтворення мовлення, а складний акт взаємодії або протидії. При цьому, відповідно до розробок психологів, у кожного з партнерів можна виділити два основних види факторів, що впливають на організацію діалогу: стосовні до даного суб'єкта спілкування (фактори „Я”) і стосовні до партнера по комунікації, а також і до реальної ситуації, у якій відбувається спілкування, у нашому випадку — допит (фактори „не Я”).

У числі факторів „Я” найбільш загальним може бути визнаний мотив спілкування. Він різний у того, хто допи-

тує, і у допитуваного: мета слідчого одержати необхідну для справи інформацію далеко не завжди збігається з метою допитуваного (дати-не дати інформацію). Мотив вирішальною мірою визначає зміст і форму будь-якого спілкування. Успішний діалог можливий тільки в тому випадку, коли є в наявності психологічна взаємодія сторін.

Разом з тим, мотив спілкування не єдиний серед факторів „Я”. До числа інших факторів, що мають вплив на зміст спілкування, необхідно віднести інтелектуальний потенціал суб'єкта: освіту людини, її конкретні знання, світогляд, переконання і, звичайно, характер і обсяг інформації з конкретної справи, що є об'єктом діалогу. До названих факторів необхідно віднести ще й емоції, які часом досить яскраво виявляються при допиті.

Таким чином, до факторів „Я” належать:

- а) інтелектуальний потенціал;
- б) емоційний статус;
- в) мотив спілкування.

Варто підкреслити: тому що в діалозі (допиті) беруть участь дві сторони, поняття „Я” притаманні кожній з них.

Перейдемо до факторів „не Я”, тобто до образу партнера, що сприймається протилежною стороною. Частково вони виявляються близькими до факторів групи „Я”. І це цілком природно, тому що при спілкуванні суб'єкт повинен прагнути зрозуміти раціональну, логічну позицію партнера або переконатися у відсутності логіки, у недостовірності інформації, що повідомляється. У будь-якому випадку необхідне розуміння позицій кожним з контактерів.

Тут важливо, щоб у ході допиту оцінка раціональної позиції партнера не виявилася другорядною в порівнянні з виявленням його емоційного ставлення.

Так, при емоційно доброзичливому ставленні слідчий може домогтися значного успіху, і навпаки, при грубому, відрозливному настрої не одержати потрібних йому відомостей.

Важливу роль при мовному контакті грають фактори соціально-особистісного уявлення про співрозмовника. У глобальній оцінці ці уявлення виступають у формі понять: гарний поганий, авторитетний не авторитетний, солідний не солідний, чесний не чесний, небезпечний безпечний і т.д. Саме сюди ідуть своїми коренями рекомендації з галузі криміналістичної тактики, що стосуються допиту: підготовки до нього, вивчення особистості допитуваного, поведінки слідчого при допиті і багато інших. На цьому більш детально ми зупинимося в наступному параграфі.

Для будь-якого діалогу, а тим більше для допиту, мають істотне значення часові і просторові характеристики ситуації, у якій здійснюється діалог. Спілкування буде різним залежно від того, чи існує дефіцит часу, чи час не лімітований, відповідно до відомих психологічних даних для мовного спілкування небайдуже, в якій обстановці воно відбувається, на якій відстані один від одного знаходяться суб'єкти, як вони орієнтовані стосовно один одного: розташовуються навпроти, праворуч, ліворуч, позаду. Звідси і рекомендації з вибору місця і часу допиту, створення сприятливої обстановки для допиту і т.п.

У цілому група факторів „не Я” суб'єкта мовного спілкування включає як мінімум такі компоненти:

- а) логічну (інтелектуальну) позицію партнера;
- б) його емоційну характеристику;
- в) його соціально-особистісний статус;
- г) фактори ситуації.

Для успішного мовного спілкування при допиті повинні бути скоординовані фактори „Я” з факторами „не Я”. За відсутності такої координації сутність спілкування порушується або зникає зовсім.

Завдання пошуку оптимального для ситуації допиту рішення є, за своєю суттю, значною мірою творчим (евристичним). Тому існуючі в криміналістичній тактиці рекомендації, при всій їхній безперечності і корисності, не

здатні самі як такі забезпечити успіх слідчому при допиті. Тільки знання психологічної основи мовного спілкування здатне внести творчий початок у реалізацію рекомендацій криміналістичної тактики, у тому числі тактики допиту.'

Водночас, мовленнєве спілкування є лише ланкою (мовленнєвою ланкою) у цілісному акті людського спілкування. Тому досить важливо усвідомити, яке місце посідає ця ланка і яке її значення при спілкуванні.

Безумовно, мовленнєві елементи займають домінуюче місце в структурі комунікативного механізму. Це підтверджується хоча б тим, що семантична інформація, заданими сучасної психології, зберігається в довгостроковій пам'яті у вигляді словесного матеріалу [51; 327]. До того ж, семантична (мовна, словесна) інформація складає основну частину розглянутих вище факторів груп „Я” і „не Я”.

Однак головним є те, що процес мовлення при контакті дозволяє досягти належного розуміння отриманої інформації.

Тим часом існують і інші форми передачі інформації у вигляді різних умовностей і знаків, які трактуються у досить широкому змісті. Існує мова погляду, жести, одягу. Можна говорити про умовності татуювань, на тілі допитуваного тощо. Стосовно допиту повинна бути визначена їхня включеність у комунікативний контакт мовної ланки.

Комунікативна функція психіки знаходить своє вираження в процесі спілкування. Спілкування - це інформаційний процес, що полягає в здійсненні і підтримці інтерперсональних зв'язків. Така, наприклад, позиція Ч. Остуда [53, 122] та ін.

Більш розповсюдженою є точка зору, що подає спілкування як двосторонній процес комунікації і інтеракції. Так, наприклад, Т. Шибутані пише, що комунікація — це насамперед спосіб діяльності, що полегшує взає-

мне пристосування людей. Різні рухи і звуки стають комунікативними, коли вони використовуються в ситуаціях взаємодії [53; 328].

Зауважимо, що для зазначених підходів загальним є визнання того положення, що в актах спілкування відбувається взаємна передача інформації, тобто від когось комусь. Тут (діалог) спілкування є процесом зовнішньої взаємодії суб'єктів, причому взаємодії активної, на відміну від монологу, де одна зі сторін відіграє пасивну роль.

Досить самостійної точки зору у вітчизняній психології дотримується О.О. Леонт'єв, який зазначає, що спілкування — не стільки процес зовнішньої взаємодії ізольованих особистостей, скільки спосіб внутрішньої організації і внутрішньої еволюції суспільства як цілого, процес, за допомогою якого тільки і може здійснюватися розвиток суспільства, тому що цей розвиток передбачає Постійну динамічну взаємодію суспільства й особистості [54, 107].

Б.Д. Паригін у своїх розробках підходить до проблеми спілкування досить широко, поєднуючи соціологічний і соціально-психологічний рівні спілкування. Він указує, що спілкування — це багатогранний процес, який може бути одночасно і процесом взаємодії індивідів, і інформаційним процесом, і відношенням людей один до одного, і процесом їхнього взаємовпливу один на одного, і процесом їхнього співпереживання та взаємного розуміння один одного [55, 178]. На нашу думку таке трактування спілкування найближче усього до характеристики допиту як форми спілкування.

Поряд з фізичною працею і пізнанням, спілкування, як окремий вид діяльності складає основу підходу Б.Г. Анан'єва до психології людини. Він відзначає, що в процесі спілкування людина є і суб'єктом, і об'єктом одночасно. У спілкуванні відбувається не тільки обмін думками, але й з'являються емпатичні реакції. Завдяки цьо-

му здійснюється взаємоузгодження ритму, темпу, методів роботи. Оскільки спілкування визначається тими суспільними відносинами, у яких перебувають взаємодіючі люди, то в його структурі не можна відокремити особисте від суспільного; спілкування як соціальне, так і індивідуальне [56, 203]. Іншими словами, у структурі спілкування яскраво виражені як інтеріндивідуальні, так і інтраіндивідуальні зв'язки особистості.

Необхідно відзначити, що стосовно досудового розслідування, в основному, вивчається вербальний аспект спілкування. Дослідження мовлення в судово-психологічних і криміналістичних цілях мають ще один напрямок, а саме: дослідження мовлення з метою верифікації повідомлень, які виходять як від обвинуваченого (або підозрюваного), так і від свідків. Цей напрямок включає два аспекти:

1) дослідження власне мовних висловлень (у тому числі і паралінгвістичний підхід);

2) аналіз фізіологічних зрушень, які супроводжують мовленнєве висловлювання, в організмі того, хто говорить [58, 62].

Не погоджуючись повною мірою з цією позицією, слід зазначити: проведені в цій галузі дослідження дозволили установити, що при неправдивому висловлюванні його автор може актуалізувати слова, які мають порівняно невелику частоту повторюваності, як у його індивідуальній практиці, так і в практиці мовного спілкування тієї соціальної групи, у яку він включений. Що стосується другого аспекту виділеної Імре Кертесом проблеми, то необхідно відзначити її перспективність.

Розглядаючи допит з позиції спілкування, у тому числі шляхом мовленнєвого контакту у всьому різноманітті задіяних факторів, варто звернути увагу на психологічну установку при дачі недостовірної інформації допитуваним. Як відзначає О.К. Тихомиров, іноді мова Вживається для того, щоб приховувати свої думки. Необхідність приховати свої думки і розуміння приховуваних думок партне-

ра зі спілкування породжує ряд особливостей процесу спілкування, що додають йому також парадоксального характеру. У ході спілкування можуть бути виділені такі дії, як ухиляння від прямо поставленого запитання, прагнення ставити несподівані запитання, робити вигляд, що несподівані запитання постають випадково, спроби „вичавити” те, що знає, але приховує людина, підготовка заздалегідь відповідей на передбачувані запитання, пошук підстави, яка дозволяє ставити будь-які запитання, постановка гострих запитань, безтактних запитань, спроби установити, що саме приховує партнер (спроби „витягти” користь з дезінформації), „промацування” думки партнера, спроби прикинутися не інформованим і уникнути відповіді, обережність у доборі висловлювань, розрахунок на те, що висловлення буде передане третій особі, провокаційні натяки, спроби ставити в скрутне становище ніби-то сторонніми запитаннями [59, 157-158].

Як видно з наведеного висловлювання, у процесі спілкування, в умовах конфліктної ситуації, що набуває рефлексивного характеру, як правило, не завжди основну роль по управлінню діяльністю допитуваного виконують вербальні засоби (тобто мовлення), велике значення при цьому приділяється також невербальним засобам, на що ми звертали увагу раніше.

Незважаючи на розходження у висловленнях, які наводяться, можна констатувати, що за загальною думкою дослідників спілкування є як складним багатогранним явищем, і вивчати його необхідно на різних рівнях узагальненості. Зокрема, Б.Ф. Ломов виділяє три таких рівні.

1. *Макрорівень*. Спілкування розглядається як одна зі сторін життя особистості. На цьому рівні вивчається розвиток форм спілкування, їхня залежність від існуючих у конкретному суспільстві або соціальній групі норм, правил, традицій; взаємовідносини суспільної та індивідуальної свідомості тощо.

2. *Мезорівень*. Цей рівень належить до вивчення окремих актів спілкування або, точніше, контактів. Мова йде про ті моменти життя особистості, коли вона реально контактує з іншими особистостями, наприклад, бесіда, спільна діяльність, гра тощо. Підчас цих контактів досліджується динаміка спілкування в кожному конкретному періоді (конкретний відрізок часу конкретного спілкування між людьми), що складається з трьох фаз:

- формування спільних координат спілкування (тривалість цієї фази залежить від соціальної дистанції тих, що спілкуються, їхніх індивідуальних особливостей, знань, умінь, навичок спілкування, числа колишніх контактів);
- формування спільної програми спілкування (розподіляються функції між учасниками, задається спільна стратегія спілкування, ставляться загальні і окремі задачі);
- синхронізація психічних станів і процесів, формування спільного фонду знань, понять, категорій.

3. *Мікрорівень*. Об'єктом вивчення є окремі, сполучені акти спілкування. Б.Ф. Ломов пропонує називати їх тактами [38,41 -48].

У спілкуванні реалізуються усі види діяльності при здійсненні досудового розслідування. А.В. Дулов відзначає такі особливості, властиві спілкуванню в юридичній практиці, як:

- 1) специфічність приводів для вступу в спілкування;
- 2) наявність множинності цілей у кожному спілкуванні;
- 3) конфліктний характер багатьох спілкувань;
- 4) високий ступінь формалізованості спілкувань;
- 5) специфічні психічні стани, що супроводжують спілкування;
- 6) особливості в стадіях розвитку спілкувань;
- 7) наявність комплексу видів спілкування [57,95-98].

Підводячи підсумок сказаному, варто зазначити, що для досягнення повноцінного спілкування необхідно вміло користуватися як вербальними, так і невербальними засобами комунікації, тому що:

— по-перше, невербальні засоби комунікації виконують допоміжну функцію, яка полягає в тому, щоб підвищити семантичну значимість вербальної інформації;

— по-друге, невербальна дія регулює потік мовлення і зберігає контакт між партнерами;

— по-третє, невербальна дія може замінити окреме слово або фразу;

— по-четверте, невербальна дія виражає те саме значення, що і мовлення.

1.2. ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИ НА ФОРМУВАННЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Кожна людина, яка в кримінальній справі є свідком, потерпілим, підозрюваним, обвинуваченим з одного боку біологічна, а з іншого — суспільна істота.

У психології, маючи на увазі людину, оперують поняттям „особистість”. Поняття „особистість” характеризує людину з позицій її суспільної діяльності. На формування особистості, окрім соціальних факторів, деяким чином впливають і біологічні фактори. Тому те, що особистість здобуває в результаті впливу навколишнього світу, і те, що є в індивіда від природи, тісно пов'язане між собою. Тісний зв'язок існує також між поняттями „особистість” і „свідомість”. Особистість — це конкретна людина як носій свідомості, а свідомість є сутністю, що проявляється як особистість [76, 182].

У психології ще немає єдиного загальноприйнятого визначення особистості, однак загальновизнано, що з особистостей складається суспільство, і особистості акумулюють весь досвід людства. Особистість є носієм правових, моральних і естетичних норм свого суспільства, класу (а іноді й більш вузької групи). Вона ці норми виконує і бореться за них або, навпаки, порушує і несе за це відповідальність. Особистість може бути передовою або відстаючою, прогресивною або реакційною, особистість вчиться й вчить, особистість хворіє і лікує, особистість створює або руйнує [77].

Матеріали майбутніх показань свідка і потерпілого формуються в процесі взаємодії особистості з різними об'єктами навколишньої дійсності, а часто в ході пізнавальної, трудової, побутової діяльності. Матеріали ж показань об-

винуваченого (підозрюваного) складаються в ході підготовки і вчинення злочину та приховання слідів [78]. Усі ці форми діяльності в психології об'єднуються більш загальним поняттям „людська діяльність”.

У ході діяльності в людини виникають образи предметів (або окремих їхніх властивостей), які, діючи на мозок через органи почуттів, відображаються в її свідомості.

Свідомість як вища форма психіки, властива тільки людині, являє собою складний і єдиний процес, що включає різні елементи психічної діяльності: відчуття, сприйняття, увагу, пам'ять, мислення, уяву, почуття і волю. Структура свідомості в кожен конкретний момент формування показань буде залежати від характеру психологічної структури людини. При цьому всі зовнішні впливи переломлюються через особистість, тобто соціально зумовлену систему внутрішніх умов діяльності людини. Вивчивши діяльність свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, можна встановити характерні риси тієї або іншої особистості.

Отже, оскільки в цьому параграфі ми зупинимось на впливі соціально-психологічних особливостей особистості на формування вербальної інформації при проведенні таких слідчих дій, як допит, пред'явлення для впізнання і т.і., то хочемо відзначити, що будь-який допит або інша слідча дія, пов'язана з отриманням вербальної інформації, починається з вивчення особи.

Важливість і необхідність вивчення особи допитуваного обумовлюється тим, що цілий ряд вузлових питань вивчення особи знаходиться в нерозривному зв'язку з тактикою допиту. До них належать: структурування особи, типові поведінкові прояви особи, що підлягає вивченню слідчим, обсяг і глибина такого вивчення, взаємозв'язок між даними, що характеризують допитуваного, і тактичні завдання допиту. Слід зазначити, що по цих питаннях існують найбільші розбіжності в судженнях учених-криміналістів. У цілому це те коло питань, що не одержало ще

більш-менш однозначного вирішення в криміналістичній літературі. Наявні ж висновки нерідко суперечливі і навіть суперечливі.

У спеціальній літературі з тактики і психології допиту вказувалося на важливість попереднього вивчення особи перед проведенням допиту [79; 80; 81; 57; 82; 83; 84; 85; 86; 87; 148; 274; 319; 341; 336], відзначалася необхідність вивчення особливостей темпераменту, типів вищої нервової діяльності, деяких окремих особистісних рис — таких, як відвертість, замкнутість, активність, стриманість, розсудливість, сугестивність, уразливість, товариськість. Відзначається необхідність індивідуального підходу у вивченні, при якому варто враховувати особливості різних мотивів, емоцій, різних станів, установок.

Так, Ф. В. Глазирін, висвітлюючи питання про вивчення слідчим психології особи допитуваного при підготовці до допиту, вважає за доцільне мати відомості про характер, вольові якості, емоційні особливості, звички, темперамент і т.і. Далі, він звертає увагу на те, що поведінка допитуваного на допиті визначається не тільки і не стільки його темпераментом, скільки сукупністю таких якостей, як погляди, інтереси, світогляд, потреби, ціннісні орієнтації, характер, мислення, емоційні і вольові властивості й ін. [88,17].

Реальна сукупність психологічних властивостей і якостей допитуваного набагато ширша й істотніша від наведеної вище. У даному випадку мова йде лише про поведінку допитуваного безпосередньо на допиті і про те, чим вона визначається. Водночас, не можна не погодитися з Ф.В. Глазиріним у тому, що для того, аби знати, як поведеться допитуваний на допиті, зазначені елементи психології особистості допитуваного повинні бути вивчені попередньо.

Автор відзначає також, що до психологічних властивостей особистості злочинця при криміналістичному вивченні варто віднести: потреби, характер, емоційні і вольові властивості, темперамент, розумові якості, пам'ять, ува-

гу [88,18]. Це правильне твердження обмежене лише простим перерахуванням факторів психологічної складової особистості. Якої-небудь системи і критерію добору цих факторів у роботі, на жаль, не наводиться.

Особливе значення для успішного досягнення мети допиту, на думку Ф.В.Глазиріна, мають такі психологічні особливості особистості, як волевільність і емоційний стан. Але проте, в якому, наприклад, обсязі вони повинні бути вивчені, які межі та можливості вивчення, коли слідчий може вважати, що отримав досить повне і ясне уявлення про ці сфери психології допитуваного, також не йдеться.

М.І. Порубов звертає увагу на те, що криміналістичний аспект у вивченні особистості поряд із психологічним, має найбільше значення для успішного досягнення мети допиту. Але розкриття змістовної сторони психологічного аспекту звелось в М.І. Порубова, власне кажучи, до перерахування і коментування судово-психологічних методів, за допомогою яких здійснюється процес вивчення психологічного змісту особистості допитуваного (спостереження, бесіди, аналіз результатів діяльності, метод узагальнення незалежних характеристик) [89, 109-122]. Однак очевидно, що перш ніж говорити про методи вивчення психологічного змісту особистості допитуваного, про найбільш ефективні дії слідчого в цьому плані і т.і., необхідно попередньо показати, що саме варто вивчати, тобто визначити предмет вивчення. Інакше, за відсутності систематизованого викладу досліджуваних факторів не зрозуміло, які з них має на увазі автор. У результаті знижується роль і значення психологічного аспекту, як самостійного напрямку, а, отже, знижується ефективність і самих методів вивчення.

Таким чином, частина криміналістичної літератури, яка присвячена тактиці допиту, обмежується лише позначенням психологічних факторів (іноді далеко не в повному обсязі), не вдаючись у деталі і надаючи практиці мало-конструктивні рекомендації.

Тим часом у ряді криміналістичних робіт авторами взагалі не приділяється особливої уваги соціально-психологічному аспектові вивчення особистості допитуваного, вони не виділяють його в самостійну категорію. Однак, оскільки в цих роботах тією чи іншою мірою висвітлюються питання, пов'язані з вивченням психології допитуваного при підготовці до допиту, висловлені думки також повинні бути включені в аналіз нашого дослідження.

На думку ряду вчених, вивчення психологічного змісту допитуваного полягає в пізнанні його темпераменту. Зокрема, О.М. Васильєв і Л.М. Карнєєва зазначають, що практичне значення віднесення допитуваного до того чи іншого типу вищої нервової діяльності (темпераменту) полягає в тому, що дає можливість зробити висновок про те, як може ця особа поводитися в події злочину, чи в змозі вона правильно сприйняти і запам'ятати його, як може ставитися до події злочину згодом, якої позиції буде дотримуватися при допиті, який тактичний прийом доцільно обрати для встановлення контакту й отримання від неї правдивих показань [90, 12-13].

В іншій, більш пізній роботі О.М. Васильєв писав, що риси індивідуальної психології, на яких можна засновувати психологію відносин, визначаються темпераментом людини [91, 90]. Аналогічної точки зору дотримується В.Л. Васильєв [92, 50-51].

Враховуючи наведені раніше фактори психології особистості в інтерпретації учених психологів, вважаємо, що одним темпераментом не обмежується структура особистості. Темперамент дійсно відображає індивідуально-психологічні особливості особистості. Він забарвлює всі психологічні явища, впливає на протікання емоцій, волю, активність, поведінку людини. Але разом з тим темперамент не визначає, і від нього не залежать інтереси, захоплення, соціальні установки, моральність особистості, її спрямованість і ставлення до дійсності. Зі змістовної сторони, зазначені фактори є результатрм умов життя і ви-

ховання, а не прояву темпераменту. Немає однозначного зв'язку між темпераментом і мисленням, свідомістю і самосвідомістю, що є найважливішими характеристиками психологічного змісту особистості [93; 94; 95; 96; 97; 98; 99].

Темперамент — це характеристика індивіда з боку його динамічних особливостей [100, 352], це сукупність щодо стійких характеристик поведінки, темперамент сам собою не створює змісту поведінки, що істотно відрізняє його від особистості, і безпосередньо не визначає цей зміст [101; 102]. Темперамент належить до категорії психофізіологічних властивостей у структурі особистості.

В аналізованих же точках зору криміналістів темперамент розглядається, власне кажучи, як синонім особистості, як фокус, де сконцентрований весь психологічний зміст допитуваного. З таким розумінням і оцінкою ролі і значення темпераменту в психології особистості допитуваного погодитися не можна.

Вимагає, на наш погляд, уточнення і висновок О.М. Васильєва про ведучу роль темпераменту при побудові відносин слідчого з обвинуваченим. Відомо, що від того, як складуться відносини між слідчим і обвинуваченим, багато в чому залежить успіх допиту. За О.М. Васильєвим, в основі встановлення відносин лежить темперамент людини (допитуваного). Але чи може темперамент виступати в такій якості?

У психологічній літературі під відносинами розуміються як позиція особистості до усього, що її оточує, і до самої себе [94, 118], або як система соціально типових і індивідуально своєрідних мотивів, що визначає загальну спрямованість індивідуальної діяльності, і проявляється в різних ситуаціях і за різних умов [103, 195].

З наведених визначень видно, що центральне місце у відносинах особистості займають мотиви, за допомогою яких виявляється її спрямованість, її позиція до іншої людини, до спільно здійснюваної діяльності. Мотиви ж

відображають, насамперед, рівень соціального розвитку особистості, в той саме час як темперамент виражає природну організацію людини [104, 50; 105, 9-10].

Темперамент, таким чином, не може мати пріоритетного початку у встановленні відносин між слідчим і допитуваним.

Деяку іншу позицію стосовно того, що слід вивчати слідчому при підготовці до допиту, займають В.О. Коновалова І.Ф. Пантелєєв. Поряд з темпераментом вони вважають за необхідне для слідчого знати і характер особистості допитуваного, не розкриваючи даного поняття [106, 218]. У цьому зв'язку звернемося до даних психологічної науки, принципи якої складають основу при вивченні психологічного змісту особистості допитуваного.

У психології характер розглядається як складне цілісне утворення, що відображає (висловлює, представляє) внутрішню структуру людини. Самостійними елементами структури характеру є переконання, потреби, інтереси, інтелект, воля, почуття і темперамент [107; 108]. З цього, зокрема, випливає ще одне підтвердження вищезазначеному, що темперамент, є складовою частиною характеру і не може мати однозначного пріоритету перед іншими елементами. Зсув акцентів може бути виправданий лише цілями і завданнями дослідження.

Не можна не звернути увагу і на таку обставину. Відокремлення темпераменту веде до одностороннього вивчення особистості і зсуву акценту у бік вивчення природної основи характеру особистості в цілому, до мимовільного затушовування здобутих соціальних якостей, і, насамперед, морально-вольових, які складають дійсну домінуючу особистості. Якою б не була великою роль характеру в структурі особистості, виділення і відокремлення його не може бути виправданим, оскільки веде власне, кажучи, до отождолення особистості і характеру.

У психологічній літературі підкреслюється, що характер — це не надбудова над процесами сприйняття, мис-

лення, почуттів і волі. Характер — це не є якесь середне арифметичне різноманітних психічних явищ [107, 207]. К.К. Платонов відзначає, що актуалізація тієї або іншої окремо взятої властивості, якісного утворення, наприклад, характеру, є мимовільною спробою ототожнення особистості як цілого із одним з її елементів [109].

З урахуванням цього, ми думаємо, що теоретичні побудови і практичні рекомендації, засновані лише на вивченні темпераменту і характеру допитуваного, повинні розцінюватися як односторонні, не позбавлені певного схематизму.

Недооцінка теоретичних положень психологічної науки в питанні структурування особистості знижує, врешті-решт, переконливість подібних суджень і умовиводів. Особистість допитуваного, її психологічний зміст висвітлюються, у результаті цього, односторонньо і спрощено. При цьому, нерідко обмежуються лише констатацією і перерахуванням тих або інших елементів із психології, підібраних досить довільно.

Так, зокрема, А.В. Дулов і П.Д. Нестеренко вважають, що індивідуальні психологічні особливості допитуваного є тією психологічною основою, вивчення якої забезпечує слідчому успіх допиту [110,87].

Думка, безумовно, правильна, але якщо врахувати, що ними не показане, що саме варто включати в настільки містке поняття, як „індивідуальні психологічні особливості” особистості допитуваного, то стає ясно, що значимість такої рекомендації істотно знижується.

На нашу думку будь-який неаргументований висновок без досить повного показу закономірностей виникнення, розвитку, динаміки, особливостей протікання окремих властивостей психіки, рекомендованих до вивчення допитуваного, не сприяє ані правильному і точному з'ясуванню того, що саме підлягає вивченню, ані практичному застосуванню отриманих даних у ході допиту.

Не можна не звернути увагу і на те, що при обмеженому підході не можуть бути виявлені внутрішні механізми, що обумовлюють поведінку допитуваного на допиті, його мотиви і мотивації, що знижує можливості слідчого з ефективного вчинення психологічного впливу на допитуваного.

Вивчення психології особистості допитуваного — це не самоціль, а засіб вирішення багатоаспектних завдань, що мають важливе значення у вирішенні науково-практичних проблем слідства, для розробки практичних рекомендацій і програм з тактики здійснення слідчих дій, у тому числі й допиту. Нагальна потреба в залученні психології полягає в тому, що вона покликана допомогти слідчому вивчити особу допитуваного і його психічну діяльність. Результативність діяльності слідчого в процесі допиту різко зростає, коли положення і рекомендації загальної і судової психології допомагають йому психологічно грамотно впливати на допитуваного, керувати його поведінкою, активно навіязувати йому позицію співробітництва зі слідством.

Безумовно, перш ніж керувати впливати на особу, треба знати її структуру. Це першочергове завдання, що має найбезпосередніше відношення до продуктивності допиту. Для вирішення цього завдання спочатку необхідно звернутися до досліджень проблеми структурування особистості.

Особистість як предмет дослідження цікавить не тільки психологів, але й істориків, філософів, соціологів, антропологів. Над проблемою дослідження особистості працюють і криміналісти. У кожній науці свої підходи до предмету дослідження. Результати ж їхньої роботи оцінюються практикою.

Тільки в суспільстві може розвиватися людський індивід як особистість. Зрозуміти, що таке особистість, можна лише через вивчення реальних суспільних зв'язків і відносин, у які вступає людина. Можна сказати, що в особистості перетинаються різноманітні суспільні зв'язки, що вона виступає як індивідуальне втілення суспільних відносин.

Виходячи з викладеного, для вирішення завдань нашого дослідження особистості допитуваного, ми вважаємо адекватним положення концепції К.К. Платонова про те, що особистість — це людина, яка розглядається не як біологічний індивід, а як суспільна, розумна істота. Виробничі відносини, що визначають головні риси того чи іншого суспільства, визначають також і стержень особистості. Головним і визначальним для особистості є її суспільна сутність, тобто риси й особливості, набуті нею в тривалому процесі розвитку трудової діяльності [111, 34-35].

Кожна людина відрізняється від інших людей величезним числом індивідуальних особливостей, тобто психологічних рис, властивих їй як індивідуумові. Водночас, особистість має й основні, провідні цілісні утворення або сторони, які складаються з різних рис, якостей особистості. Ці утворення складають психологічну структуру особистості.

Можливість пізнання структури особистості визначається тим, що властивості особистості об'єктивуються в різних формах її життєдіяльності. Структура людської особистості, як зазначає польський філософ Я. Ярошевський, об'єктивується в її діях, підходах, певних продуктах її діяльності, в особистих контактах з іншими людьми, і саме за допомогою цих проявів зовні, за допомогою екстеріоризації вона (структура) стає пізнаваною і комунікабельною. Це робить можливим і необхідним пізнання структури особистості, яку плані загальнотеоретичного осмислення, такі в плані емпіричних досліджень тих або інших аспектів цієї структури окремими науками: психологією, соціологією, педагогікою, фізіологією тощо [112, 274-275].

Під структурою прийнято розуміти, насамперед, розчленованість об'єкта на елементи, його будову, а також зв'язок елементів і їхню взаємодію [113,4].

Пізнати структуру, як відзначає М.Ф. Овчінников, це значить, по-перше, знайти її елементи, потім дослідити істотні внутрішні зв'язки цих елементів і, нарешті, розкрити специфічну природу цілісності структури. Тільки

дослідження всіх цих трьох аспектів структури може забезпечити рух наукового знання [114, 165].

На сьогодні структурний підхід до вивчення особистості є загальноновизнаним. Однак у літературі відсутній єдиний підхід до структури особистості, а питання про компоненти, що входять до неї, є спірним.

Серед досліджень особистості необхідно відзначити роботи Б.Г. Ананьєва [115], О.Т. Ковальова [116], В. М. Лавриненко [117], П. Є. Кряжева [118], В. М. Афанасьєва [119], В.Н. Мясіщева [120], М.С. Кагана [121].

Б.Г. Ананьєв у структурі особистості виділяє три рівні:

1. Статус особистості в суспільстві. На основі статусу будуються суспільні функції, цілі та ціннісні орієнтації особистості;

2. Особливості мотивації поведінки і суспільна поведінка особистості;

3. Характер і вподобання особистості.

У структурі особистості людини як суб'єкта діяльності Б.Г. Ананьєв виділяє свідомість, діяльність, знання, вміння, здібності і талант. Цікавим є таке висловлення автора, що людина як суб'єкт практичної діяльності характеризується не тільки її власними властивостями, але і тими технічними засобами праці, що є свого роду підсилювачами, прискорювачами і перетворювачами її функцій. Як суб'єкт теоретичної діяльності людина в такій самій мірі характеризується знаннями й вміннями, пов'язаними з оперуванням специфічними знаковими системами [115, 210].

П.Є. Кряжев указує, що структура особистості є її формою, яка поєднує різні компоненти духовного змісту особистості (наукові знання, мораль, політичні погляди, світогляд, естетичну культуру тощо) у єдиний і відносно самостійний комплекс, яка сама розвивається під впливом своєї структури [118, 65].

О.Г. Ковальов у структурі особистості виділяє чотири блоки: направленість (система потреб, спонукань, інте-

ресів та ідеалів), можливості особистості або її здатності (ансамбль вольових і емоційних властивостей), характер (синтез відносин і способів поведінки) і блок „Я”. Блок „Я” як система самоврядування надбудовується над усіма іншими і здійснює функції посилення або ослаблення діяльності, спостереження і переключення, передбачення і планування власної поведінки та діяльності [116, 81-82].

Б.Г. Афанасьєв виділяє загальні, специфічні й особливі риси (якості і властивості) особистості. Під якостями і властивостями особистості він має на увазі вчинки і дії, думки і прагнення, потреби, здібності й інші психічні властивості (характер, темперамент, почуття, звички і т.і.). Перераховані прояви життя людини, як він вказує далі, її різноманітні риси, властивості і є компоненти цілісної людської особистості. У своїй єдності, взаємодії, у своїй координації і субординації вони утворюють особистість як цілісну систему [119, 177].

В.Н. Мясіщев розглядає структуру як одну з чотирьох сторін особистості поряд із направленістю, рівнем розвитку і динамікою-темпераментом. Він вважає, що структурна характеристика і висвітлює нам людину з боку її цілісності або розчленованості, послідовності або суперечливості, стійкості або мінливості, глибини або поверховості, переваги або відносної недостатності тих чи інших психічних функцій [120, 35].

В.Н. Мясіщев, розглядаючи особистість, виділяє в ній такі утворення:

- 1) відносини;
- 2) рівень розвитку;
- 3) психічну динаміку;
- 4) структурні особливості [122, 77-79].

Дещо інакше уявляє собі структуру особистості М.С. Каган [121], у дослідженні якого особистість розглядається як інтегративна єдність взаємозалежних основних видів діяльності. Таких видів діяльності чотири: перетворюючий, пізнавальний, ціннісно-орієнтовний і

комунікативний. Потім до них автор приєднує п'ятий вид діяльності — естетичний, у якому, як він пише, органічно зливаються, збігаються всі чотири інших види.

К.К. Платонов пропонує динамічну функціональну структуру особистості [123, 70-71], що являє собою найбільш стійкі її психічні властивості, згруповані в чотири підструктури. У першу найбільш важливу для особистості підструктуру входять її соціально обумовлені риси (направленість особистості, моральні риси, свідомість). У другу підструктуру (підструктуру досвіду) автор включає знання, уміння, навички і звички, набуті в процесі виховання. Третя підструктура охоплює індивідуальні особливості протікання психічних процесів особистості: її емоції, відчуття, сприйняття, мислення, почуття, волю, пам'ять. І, нарешті, у четверту підструктуру входять психофізіологічні особливості, зумовлені вищою нервовою діяльністю людини, а саме її темперамент і психофізіологічні властивості [124, 77-82].

Наведені точки зору відрізняються оригінальністю, але, на наш погляд, не цілком розкривають структуру особистості і її зміст.

На нашу думку, найбільш повно відповідає поставленим вимогам концепція Л.І. Грядунової, яка вважає, що всю сукупність особливостей і якостей особистості, що являють собою дуже складні утворення, можна згрупувати в такі основні підструктури:

1) психофізіологічні якості особистості, що являють собою діалектичний сплав природного і соціального. Цю підструктуру складають особливості темпераменту, мислення, пам'яті, уваги, волі і т.п.;

2) соціально-психологічні якості особистості, що є продуктом життєдіяльності особистості і її розвитку як об'єкта суспільних відносин. Цю підструктуру складають такі якості особистості, як ідеали, ціннісні орієнтації, переконання, потреби, інтереси, установки, мотиви і т.п.;

3) соціальні якості особистості, що фіксують соціальний статус особистості, її соціальні ролі, приналежність особистості до певного класу, нації, професії і т.і.;

4) сукупність соціально-демографічних якостей і рис, що виражають соціально-демографічну характеристику особистості (вік, стать і т.п.) [125,31].

Хотілося б відзначити, що всі ці під структури знаходяться в діалектичному зв'язку, тобто перераховані утворення, що входять у структуру особистості, не з'являються в неї відокремлено, вони взаємозалежні і взаємообумовлені. Ця обставина виявилася для нас достатньою підставою для того, щоб дана структура лягла в основу розгляду й опису нами якостей особистості, які необхідно вивчати слідчому.

Зауважимо, що при дослідженні структури особистості допитуваного абсолютно повне і всебічне пізнання її на даному шаблі розвитку науки досить важке. Тому слідчий повинен абстрагуватися від нескінченної складності об'єкта для більш повного його пізнання.

І дійсно, врахувати все різноманіття властивостей організму й особистості людини неможливо, а тому доцільно вивчати допитуваного, використовуючи структуру особистості, що є не тільки відправним пунктом для всякого розпочатого тактичного ходу, але служить ще й орієнтиром для точного аналізу мінливих відтінків взаємодії.

При всій важливості кожного з розглянутих утворень для загальної характеристики особистості проте не усі вони рівноцінні за тією роллю, що відіграють у її соціально-психологічному розвитку. Одні відіграють вирішальну роль, інші мають при цьому менше значення. Однак у розвитку особистості уточнюються такі категорії, якими користуються злочинці як: „шістки“, „козирні фраєри“, „блатні“ і т.і. Важливо у будь-якій ситуації встановити умови формування особистості, виділивши фактори, які роблять домінуючий вплив на досліджувану особистість, особливо в дитячому віці (бідність, жорстоке ставлення з боку батьків тощо).

На третьому етапі програми повинні бути визначені соціально-психологічні якості допитуваного, котрі є продуктом життєдіяльності особистості і її розвитку як об'єкта суспільних відносин. Сюди належать: ідеали, ціннісні орієнтації, переконання, потреби, інтереси, установки, мотиви і т.п. Вивчення всіх цих якостей носить поліфункціональний характер.

Тут і визначення стимулів, що впливають на обрання допитуваним його поведінки, у тому числі і кримінальної (бажання наживи, відчуття влади над жертвою тощо).

Встановлення факторів, що роблять вплив на вибір форм поведінки та стримують або підштовхують досліджувану особистість до певного вчинку (страх перед покаранням, острах розголосу якої-небудь інформації і т.п.).

Наступним кроком у вивченні особистості є визначення критеріїв допустимості власної поведінки, у тому числі й кримінальної. Припустимо, що допитуваний оцінює власну поведінку тими критеріями, які склалися в навколишньому мікросередовищі, у злочинній групі, членом якої він є.

Далі необхідно встановити домінуюче життєве кредо допитуваного. Воно може бути представлене в поширених думках, наприклад: „раніше сядемо — раніше вийдемо“, „і на зоні люди живуть“, „якщо я нікого не видам, про мене і моїх близьких і псуватимуться“ тощо.

Важливим моментом вивчення особистості є встановлення відомостей соціально-особистісного характеру. До них належать відомості про місця зборищ, адреси пригонів, зв'язки, які заклади відвідує, його поведінку в родині, відносини в колі рідних, знайомих, а також за місцем роботи (навчання) і проживання. Відношення до правоохоронних органів, зв'язок особи із засудженими, наявність у неї зброї, боєприпасів, наркотиків, захоплення азартними іграми в карти (на гроші), заняття спортом, володіння різними видами захисту і нападу.

На цьому ж (третьому) етапі здійснюється збір відомостей соціально-патологічного характеру про стан здоров'я

особи, у тому числі: наявність у минулому або сьогоднішні захворювання венеричною хворобою, сексуальні відхилення, вживання сурогатів (алкоголю, наркотиків), наявність татувань на різних частинах тіла і різного змісту.

Четвертий етап програми включає вивчення психофізіологічних якостей допитуваного, це сполучення природного і соціального (особливості темпераменту, мислення, пам'яті, уваги, волі і т.п.). Вивчення психофізіологічних факторів сприяє встановленню типових акцентуацій темпераменту особистості і її характеру, дозволяє спрогнозувати, якими типовими рисами володіє допитуваний.

На цьому ж етапі необхідне встановлення позитивних і негативних особливостей особистості, які виявляються в комунікації. Це дозволить припустити, як виявлені стереотипи поведінки будуть виявлятися в ході допиту; наскільки негативно або позитивно наявні стереотипи впливатимуть на формування психологічного контакту, досягнення мети допиту і т.п.

На цій стадії дуже важливо визначити типові ситуації, у яких можливий конфлікт із допитуваним. Передбачення конфліктних ситуацій дозволять готувати альтернативні тактичні програми взаємодії. Слідчий повинен бути готовий і до активної, у тому числі конфліктної взаємодії, і до захисту допитуваного, і до спільної взаємодії. Можуть виникнути і комбіновані форми взаємодії.

На завершальному (п'ятому) етапі програми вивчення особистості допитуваного відбувається формування тактичного арсеналу допиту, набору прийомів, засобів, адаптованих до домінуючих рис особистості допитуваного, здатних протидіяти його негативним рисам.

Такий тактичний арсенал повинен містити в собі: визначення тактичних прийомів допустимого психологічного впливу на допитуваного, передбачення тактичних наслідків, припущення можливих реакцій допитуваного, програмування тактичної протидії слідчого можливим негативним реакціям.

Сукупність відомостей, які містяться в запропонованій програмі, складає, на нашу думку, межі й обсяг вивчення особистості допитуваного.

Головним при вивченні особистості допитуваного в процесі підготовки до його допиту є отримання й аналіз такої інформації, яка б дозволила з досить високим рівнем імовірності віднести допитуваного до того чи іншого типу.

Вивчаючи особистість допитуваного як при підготовці, так і під час допиту, не можна обмежуватися збором інформації тільки негативного або тільки позитивного характеру. Отримана в цих випадках однобічна характеристика не буде відображати істинного стану речей.

Повнота і всебічність вивчення особистості допитуваного визначається не тільки знанням того, які властивості вимагають вивчення. Не менш важливо відібрати і правильно використати методи вивчення особистості допитуваного. До їх числа належать такі методи як: спостереження, аналіз незалежних характеристик, аналіз документальних даних, біографічний метод [126, 188-191]. Ці методи досить повно освітлені в літературі і зупинятися на їх характеристиках немає необхідності. Відзначимо лише одну важливу, на наш погляд, обставину.

Слідчий, вивчаючи особистість допитуваного, прагне до отримання надійної інформації. Звідси випливає таке практично значиме завдання як знання джерел, з яких можна почерпнути надійну інформацію. Справа в тому, що не всі джерела інформації забезпечують вірогідність відомостей, навіть такий офіційний документ, як характеристика на допитуваного, запитувана з місця роботи (навчання).

Опитані нами слідчі найчастіше відзначали, що надійними джерелами інформації є сусіди за місцем проживання допитуваного, родичі. Особливо корисно допитати осіб, що перебувають з допитуваним у неприязних відносинах як за місцем проживання, так і за місцем роботи (навчання). Отриманню інформації сприяють оперативні джерела й обліки, що є в міських (районних) орга-

нах, причому останні найбільш надійні і дають більш конкретну й об'єктивну інформацію.

Аналіз інформації, що характеризує особистість, служить підставою для висновку про те, яким буде спосіб самозахисту, спосіб дій, спосіб реагування, використання яких доказів (прямих, непрямих) психологічно виправдане.

Продовжуючи тему вивчення особистості допитуваного, об'єктивна інформація, наприклад, про потерпілого або свідка, є додатковим критерієм визначення допустимості його показань.

Уважне ставлення до особистості свідка, потерпілого — це уважне ставлення до джерела доказів [127, 314]. Виникає питання про межі й обсяг вивчення особистості допитуваного.

Наприклад, С. К. Пітерцев і А. А. Степанов вважають, що до числа найбільш істотних сторін особистості допитуваного, які підлягають вивченню, оцінці й облікові при підготовці до допиту і при його проведенні, належать його інтелектуальні, емоційні і вольові якості, рівень його моральності, характер типових ціннісних і поведінкових установок [128, 27-28]. Такий підхід до рівня вивчення особистості свідків і потерпілих є достатнім.

Ми вважаємо потрібним зробити акцент на вивченні тих психічних і характерологічних особливостей, що беруть участь при сприйнятті, переробці і репрезентації інформації.

У першу чергу, на процес когнітивної або пізнавальної обробки інформації впливає модус особистості, тобто рівень смислових або диспозиційних установок. Смислові установки характеризують загальну спрямованість особистості, мотивують діяльність. У цьому разі можна говорити про те, що залежно від якості смислової установки діяльність особистості стабільна у визначеному напрямку. Так, людина вихована у благополуччі, яка розвивалася в нормальному соціальному середовищі, має установки на порядність, чесність. Навпаки, людина, що

виросла в неблагополучній родині, що спостерігала жорстокість і грубість, що звикла „виживати“, має більше шансів мати антисоціальну установку. В той самий час установки можуть формуватися за принципом „від зворотного“ і приклад іншої особистості може бути також позитивним, однак найчастіше велику роль у формуванні особистості відіграє „сценарій“ середовища виховання. Рівень мотиваційних установок визначається шляхом збору біографічних анкетних даних, незалежних характеристик, бесіди з родичами, близькими, друзями, шляхом безпосереднього спостереження. Однак, при подібних бесідах треба мати на увазі такий психологічний момент. Близькі і родичі схильні перед правоохоронними органами скласти сприятливе враження про допитуваного, переслідуючи, зокрема, мету позитивної проєкції враження на себе. Цей момент описує В.С.Бурданова, яка вказує, що при допиті свідків, котрі знають потерпілого за спільним місцем проживання, роботи або навчання, варто мати на увазі, що ті з них, хто входив у так звану контактну групу, схильні у своїх показаннях більше говорити про позитивні риси його особистості, ніж про негативні [129, 22]. Тому не варто покладатися тільки на показання вторинного характеру, якими є різні характеристики третіх осіб, а варто переконатися в якостях допитуваного особисто шляхом безпосереднього спостереження. Це також вимагає від слідчого високої спостережливості і комунікабельності. Психологи стверджують, що мотиваційна або смислова сфера особистості має тенденцію виявлятися неусвідомлено, додаючи „забарвлення діяльності“. Таке забарвлення може виявлятися в позі, „зайвих рухах“, помилкових діях, обмовках [130].

У таких діях існує вловимий зміст про те, що являє собою особистість, причому ці помилкові дії і обмовки не мають подібності звучань або знаків. Яскравий приклад приховуваної, але проявленої смислової обмовки наводить як приклад З.Фрейд у лекціях із „Вступу до психоаналізу“. Він зазначив, що політична газета, яку обвинувачували в про-

дажності, захищалася в статті. Ця стаття повинна була закінчуватися словами про те, що читачі можуть засвідчити, як ця газета завжди цілком безкорисливо виступала на благо суспільства. Але редактор, який писав цю статтю, помилився і написав корисливо. Він, очевидно, думав: хоча я і повинен написати так, але я знаю, що це неправда [131,65].

За жестами і позою також угадується, що людина мала досвід відбування покарання в місцях позбавлення волі, навіть якщо вона не вживає жаргон і не має татувань. Це виявляється в манері жестикуляції, позі, прийнятій під час слухання, характерне тримання і паління сигарети тощо. Більш того, коли людина потрапляє в таке середовище повторно, ці звички виявляються дуже сильно. Таким чином, складання психологічного портрета допитуваного має на увазі не тільки вивчення особистості автобіографічним шляхом, методом збору незалежних характеристик, а також за допомогою безпосереднього спостереження за його вербальною і невербальною поведінкою, зокрема шляхом калібрування сенсорних свідчень. Про це пише також В.В.Карузін, яка вказує, що поведінка учасника кримінального процесу — це комплекс інтелектуальних і біологічних тілесних проявів особистості, що формуються і виявляються при проведенні слідчих дій [132, 14].

З погляду нейролінгвістичного програмування (НЛП) вивчення особистості допитуваного — це вивчення його „карти світу“. Карта світу — це результат нашого повсякденного досвіду, представленого в репрезентативних системах. Відповідно до аксіоми (пресупозиції) НЛП, карта світу в кожній людини своя і не дорівнює території, тобто наші уявлення про світ не еквівалентні існуючому становищу речей. Ми сприймаємо навколишнє через наші фільтри сприйняття: виховання, професія, соціальні і культурологічні особливості, що виявляються в нас у вигляді установок. Саме ці карти, у більшому ступені, ніж сама реальність, визначають те, як ми інтерпретуємо навколишній світ, як реагуємо на нього і яким значенням наділяємо

власну поведінку і переживання [133,28]. Оскільки карти світу впізнаванні за сенсорними свідченнями, то слідчий, володіючи навичками спостереження, може через ключі доступу визначити зміст карт.

Крім визначення системи смислових установок, вивчаючи особистість свідка і потерпілого, слідчому необхідно визначити домінуючий темперамент допитуваного або тип вищої нервової діяльності, що є природженим, на 30-60% генетично обумовленим біопсихічним утворенням. Психологи стверджують, що не існує чітких представників одного з чотирьох типів темпераменту (сангвінік, холерик, флегматик, меланхолік). Риси кожного темпераменту тісно перемішані з характером, спрямованістю й установками. Однак у ряді випадків певна перевага якого-небудь типу представлена, й угадується. У контексті нашого дослідження, що зачіпає когнітивні процеси, темперамент цікавий з погляду такого параметру, як сила. Проведеними дослідженнями встановлено, що продуктивність запам'ятовування при ускладнених умовах протікання цього процесу знаходиться в прямій залежності від сили темпераменту. Також сила нервової системи є сприятливим фактором при різких емоційних перевантаженнях, що перешкоджає розвитку стресових і стресоподібних станів [134, 44]. Серед представлених темпераментів слабким є меланхолік; відповідно, слідчому необхідно мати на увазі, що свідок або потерпілий, котрив виявляє меланхолійну спрямованість, може не впоратися із сильним перевантаженням, що позначиться на якості його сприйняття.

Щодо обсягу вивчення особистості свідка і потерпілого категоричних рамок не існує. З цього приводу можна навести висловлювання Г.Г.Доспулова про те, що межі вивчення особистості свідка і потерпілого, передбачені КПК України, безумовно, вузькі з погляду криміналістичної тактики. Слідчий про кожного свідка і потерпілого повинен намагатися знати більше, ніж це вимагає Закон: чим краще він знає особливості їхньої особистості,

тим більше підстав для вибору правильного підходу [127, 292].

Наступна стадія допиту свідків і потерпілих, властива допитові будь-якого учасника процесу при будь-якій слідчій ситуації,— це отримання показань. Як уже зазначалося, стадія складається з двох частин: довільної розповіді і питально-відповідної. У цьому контексті принциповим є характер питань, що задаються, які не повинні бути навідними, а поведінка слідчого не повинна бути навіюючою. У США широко застосовуються прийоми ведення допиту, засновані на уміннях вербальної комунікації, про які варто згадати. До цих умінь належать такі специфічні прийоми отримання й оцінки інформації [135, 86-88]:

— постановка відкритих питань, що починаються зі слів „що“, „хто“, „як“. Наприклад, „Що ви маєте на увазі під розпливчастим спогадом? Що заважає Вам пригадати, сконцентруватися?“ Такі питання, як правило, дозволяють тому, хто проводить допит, піднятися на більш високий рівень подання інформації. З погляду НЛП така система питань називається „мета-моделлю“. Слово „мета“ означає більш високий рівень, цей прийом дозволяє переключитися з безпосереднього рівня проблеми, на причини, що викликають цю проблему;

— використання парафраз для уточнення інформації. Парафрази фіксують розуміння думки, висловленої допитуваним, одночасно маючи смисловий відтінок бажання уточнити, що саме співрозмовник мав на увазі. Це можна також охарактеризувати, як уточнюючу репліку, без постановки питання: „То ж, виходить, Ви кажете, що бачили обличчя злочинців, що напали на Вас?“ Цей прийом розрахований на те, які у відповідь на таке запитання-репліку допитуваний повинен знову повторити своє висловлювання, але вже більш докладно;

— використання відлуння реплік як швидкого методу отримання зворотного зв'язку без додаткових питань. Свідок: „Я бачив, що в його руці був пістолет“, слідчий:

„Пістолет?“. Тут також очікується результат у вигляді уточнення показання;

— використання рефлексивних зауважень, спрямованих на стан допитуваного: „Я бачу, як сильно ви хвилюєтеся, це зрозуміло, після всього того, що ви пережили“. Таким висловлюванням слідчий не тільки характеризує стан допитуваного, але і дає оціночне судження зі свого боку, виявляючи емпатію.

Після отримання показання необхідно провести певну роботу з метою визначення відносності і допустимості доказів, що містяться в показанні, до розслідуваної кримінальної справи. Цікавими в цьому разі є результати анкетування, проведеного серед слідчих: 41 % слідчих завжди вважають потрібним перевіряти показання свідків і потерпілих. Як причини, що спонукали їх до цього, вони називають добросовісну оману, суб'єктивну оцінку, наявність психологічного навіювання і самонавіювання. Інші 33,5 % опитаних слідчих завжди здійснюють перевірку показань свідків і потерпілих, керуючись вимогами повноти проведеного розслідування, з метою передбачення слідчої ситуації і виявлення лжесвідчень „підставних свідків“. 25,5 % опитаних слідчих рідко здійснюють перевірку показань, мотивуючи це труднощістю, і вважають потрібним проводити таку перевірку тільки у випадках наявності явних протиріч у доказовій базі. Такі результати опитування свідчать про „обережне“ ставлення слідчих до доказів, отриманих у ході допиту. На першому місці серед причин, які змушують сумніватися у правдивості, слідчі вказують причини, що мають суб'єктивно-психологічну природу.

У ході перевіркової діяльності дані, отримані при допиті, досліджуються з погляду їхньої внутрішньої цінності, тобто їхньої вірогідності, повноти й об'єктивності. Перевірка може здійснюватися шляхом зіставлення отриманого показання з уже наявною доказовою базою в справі. У тому разі, коли показання містить вказівку на інші джерела, що можуть також підтвердити його

вірогідність або доповнити показання іншими деталями, то ці джерела також варто досліджувати. Р.С.Белкін, А.В.Дулов, А.М.Алексєєв, М.І.Порубов пропонують використувати також експериментальний спосіб перевірки здатності допитуваного правильно сприймати, запам'ятовувати й оцінювати події, що спостерігаються. На нашу думку, такий спосіб можна застосовувати для оцінки сприйняття емоційно нейтральних подій, наприклад, у випадку з'ясування сприйняття кольору свідком-очевидцем. Однак у тому разі, коли сприйняття і спогад пов'язані з емоційно забарвленими станами (страх, фрустрація, сильна напруга і т.п.), то експериментальна обстановка не зможе відтворити ці сильні психічні стани, а отже, обстановка експерименту не буде дотримана і результати не будуть достовірними. Емоції і стресові психічні стани, будучи могутніми фільтрами, впливають на сприйняття просторово-тимчасових категорій, спотворюючи їх. Стосовно сприйняття просторово-тимчасових категорій варто також зауважити, що під час експериментальної перевірки слабо емоційно забарвлених сприйняттях, тобто таких, що відбувалися в нейтральному стані свідка або потерпілого, напруженість експерименту, суворість і особлива важливість покладеної місії змінює якість сприйняття випробуваного під час експерименту. Особливо піддані перекручуванню в таких експериментах відрізки часу. Під час експерименту в напруженій атмосфері, відчуваючи певний дискомфорт і відповідальність за результат, свідок або потерпілий відчувають навколишнє більш гостро, унаслідок чого показують більші відрізки часу, ніж у природних умовах. Таким чином, не завжди як перевірочну дію доречно використовувати відтворення обстановки та обставин події.

Наступна стадія, спрямована на оцінку отриманих у допиті даних, припускає застосування спеціальних прийомів із визначення того, чим є перекручування в показаннях свідків або потерпілих: неправдою або добросовісною оманю. Іншими словами, після проведення

відтворення обстановки та обставин події, де перевіряються показання, слідчий приходиться до одного з двох висновків: показання достовірне, воно узгоджується з наявними доказами і не вступає в протиріччя з загальною картиною подій розслідування, або воно містить такі дані, що вступають у протиріччя і не узгоджуються з наявною доказовою базою. Безумовно, у розслідуванні мають місце випадки, коли недостовірне показання в силу різних причин узгоджується, принаймні, з деякими іншими доказами, що вимагає додаткової перевіркової і логічної роботи. Відповідно до опитування, проведеного в рамках нашого дослідження, слідчі заявили, що по 98% справ їм доводиться мати справу з неправдивими, неповними і помилковими показаннями, що даються або навмисно, або ненавмисно, у зв'язку з забуванням або неправильним сприйняттям навколишнього. Проблема визначення брехливих показань у криміналістиці розроблена досить повно О.Р. Ратіновим, Ю.П. Адамовим, С.В. Кузьміною, О.М. Васильєвим, М.І. Порубовим, В.О. Коноваловою, В.С. Максимовим та іншими. Для досліджень цих учених характерним є використання способів, що працюють із внутрішнім змістом показання. Як ми уже відзначали, останнім часом з'явилися роботи, присвячені діагностиці брехливого показання шляхом спостереження за формою подачі показання, тобто шляхом визначення невербальних і вербальних мовних параметрів, що свідчать про неправду (В.В. Карузін, Н.В. Лутовінова, С.І. Симоненко).

Певною складністю є визначення добросовісної омані безпосередньо після отримання показання. На нашу думку правильним є відстрочене визначення такого роду перекручувань. У даному випадку це означає вивчення показання на наявність у ньому добросовісної омані після його дослідження на наявність елементів свідомої неправди. Велику роль у процесі діагностики відіграє спостереження за невербальною поведінкою і манерою мови допитува-

ного, оскільки неправдиві повідомлення характеризуються певними невербальними знаками й інтонаціями. Висновок про наявність у показаннях особи добросовісної омані неможливий без дослідження його особистості. У такому дослідженні значимим буде визначення характерологічних особливостей або смислових установок, що обумовлюють брехню або правдивість. Дослідженню підлягають спосіб життя допитуваного, професія, побутові умови, характер взаємин з учасниками процесу, якщо вони знайомі. Величезну роль відіграє в цьому процесі безпосереднє спостереження за вербальною і невербальною поведінкою допитуваного. Як ми вже говорили, такі глибинні структури особистості, як самоідентифікації, поняття, цінності, чесність і шляхетність виявляються в поверхневих структурах мови, поведінки, сенсорних репрезентаціях. Потрібно враховувати, що невербальні паттерни поведінки відображають близько 80% інформації про особистості. Їх калібрування успішно здійснюється методами НЛП.

Отже, визначивши, що перекручене показання є продуктом добросовісної омані, слідчому слід визначити, що саме з'явилося причиною цього. Крім згаданих раніше смислових, у психології виділяються ще два класи установок: операційних і цільових. Усі ці установки в різних контекстах можуть слугувати причиною й основою для виникнення добросовісної омані. Тому для діагностування причини добросовісної омані необхідно, по-перше, визначити, результатом впливу установки якого рівня вона була сформована, а по-друге, визначити природу цієї установки. Смислові установки формуються в процесі життєвого шляху людини, вони являють собою сплав попереднього досвіду, але не в чистому вигляді, а трансформованими під впливом раніше наявного модусу особистості. З погляду НЛП внески нового досвіду повинні взаємодіяти з уже наявними в глибинних структурах утворення. Дані, що надійшли іззовні, набувають сенсу і впливають на поведінку суб'єкта тільки після того, як будуть перетворені відповідно до вже

наявних понять або смислових установок. Тому внески досвіду у формування модусу особистості не варто розуміти буквально. Якщо новий досвід не є конгруентним наявному модусові особистості, то він не буде допущений і не зробить ніякого впливу. Наприклад, потерпілий, відбиваючи напад злочинця, змушений оборонятися, у результаті чого він наніс йому смертельні поранення, від чого злочинець помер. Потерпілий діяв тільки в рамках захисту, не перевищуючи меж необхідної оборони, однак його дії привели до смерті людини. Такий випадок може привести до сильних психічних розладів потерпілого, але це не означає, що переживши такий досвід, потерпілий стане вбивцею або навіть відчує в собі потребу або можливість вчинення вбивства. Тому до вивчення особистості потерпілого і свідка з метою визначення в нього смислових установок, що могли б виправдати наявні перекручування в показаннях, потрібно підходити ретельно й обдуманно. Усі віхи і події життя, а також середовище існування необхідно аналізувати в комплексі, сполучаючи цей процес зі спостереженням поведінки допитуваного.

Однак, повертаючись до установок більш простого рівня — операційного і цільового, варто зауважити, що і діагностика їхнього впливу значно простіша. Цільовий рівень установки відповідає за результат виконання дії, а операційний за послідовність рішень або операцій з виконання цієї дії. Цільова установка найчастіше викликає ілюзії сприйняття, пов'язані з очікуванням настання якого-небудь результату або досягненням мети. Передбачення настання такого результату або дії спотворює сприйняття в бажаний бік. Наприклад, бажаючи побачити на дорозі тролейбус номер 35, наше сприйняття виявляє ряд ілюзій стосовно всіх тролейбусів схожого номера: 85,65, 25, варіативність залежить від рівня фантазії. Таким чином, цільова установка залежить від контексту дії, тобто від того, яку мету ми переслідуюмо, те, чого очікуємо, те, що нам цікаво і хвилює нас. Все інше є для нас тлом бажаних подій або дій.

Рівень операційної установки найчастіше породжує ілюзії, пов'язані зі звичним образом чи дією. Така установка фіксується кількаразовим повторенням події або дії. Звичний хід подій фіксується в нас, змушуючи не помічати змін, що відбулися. Фіксовані установки були відкриті й описані Д.М.Узнадзе. Так, наприклад, якщо десять разів дати людині в руки кулі різної ваги (одна менша за іншу), то на одинадцятий раз, коли кулі будуть однакової ваги, випробуваний матиме стійку ілюзію того, що в тій руці, де раніш була менша куля, знаходиться більша, або сприймає її по-старому, тобто як меншу. Перша ілюзія отримала назву контрастної, друга — асимілятивної. Ті закони поширюються і на процес сприйняття подій. Запам'ятавши певний, повторюваний образ предметів і хід подій, ми сприймаємо через якийсь час не події безпосередньо, а їхні картинки, що знаходяться у свідомості, тобто на вході інформації ми маємо чіткі фільтри установки. Після завершення процесу пізнання певних об'єктів і після багаторазового повторення поступово вступають у дію механізми звичної автоматизації, і надалі акт впізнавання і розуміння цих явищ містить у собі аналіз-синтез, як уже здійснений. У повсякденному житті в актах звичайних сприйняття, уявлень, навіть у звичайних розумових і мовних процесах існує одна важлива особливість: ми пізнаємо сприймані й уявні образи, прекрасно розуміємо свої звичайні думки і мову (у тому числі чужу) без того, щоб піддавати їх детальному аналізу [136, 40]. Таким чином, для діагностування цільової установки слідчому необхідно визначити контекст вчиненої дії (фізичної або психічної), емоційний стан, спрямованість уваги. При визначенні помилок операційної установки необхідно з'ясувати, як був зафіксований спосіб дії або сприйняття, тобто протягом якого часу продовжувалася фіксація й у яких умовах. Припустімо, якщо свідок помиляється в розташуванні предметів навколишнього оточення в офісі, потрібно з'ясувати, які дії він там зазвичай виконує, як і скільки часу, тому що, якщо його діяльність пов'язана безпосеред-

ньо з навколишнім оточенням, то на неї звичайно спрямована увага і звикання не повинне сформуватися.

Показання свідка або потерпілого, яке містить добросовісну оману, неможливо змінити, поліпшивши його в якій-небудь спосіб. Сформоване за участю усвідомлюваних і неусвідомлюваних психічних процесів, воно є для допитуваного єдино можливим уявленням або спогадом. Тому такі показання, що містять мимовільні помилки, також необхідно відображати в кримінальній справі і давати їм оцінку. Тринадцятилітній досвід роботи автора в дізнанні і слідстві дає підстави вважати, що слідчі найчастіше або не фіксують такі показання, або не дають їм ніякої оцінки і залишають без уваги.

Такий підхід нам здається непрофесійним. Усі докази, у тому числі й показання, повинні бути ретельно досліджені, а результати такого дослідження повинні бути викладені. Не виникає сумнівів у тому, що результати експертизи, які містять висновок про те, що провести дослідження не було можливим через неповне відображення папілярних візерунків слідів пальців рук, вилучених з місця події, не потрібно прилучати до справи. Аналогічно цьому, якщо в ході перевірки слідчий прийшов до висновку про недопустимість показання внаслідок добросовісної омани свідка, то хід і результати дослідження, що привели до такого висновку, повинні знайти відображення в матеріалах справи. Показання свідків, потерпілих, що містять мимовільні помилки, мають потребу в аналізі та докладному описі їх причин в обвинувальному висновку. На практиці слідчі мають тенденцію включати в обвинувальний висновок тільки ту частину показань, що знайшла підтвердження в ході слідства, а інша частина, що містить добросовісну оману, ігнорується. На наш погляд, це є порушенням і веде згодом до того, що неоцінені в обвинувальному висновку ілюзії потерпілого з'ясовуються в суді і піддаються розбору в судовому слідстві, викликаючи в учасників процесу несприятливе судження про неповноту дослідження важливих доказів.

Працюючи раніше слідчим, автор цього дослідження практикував аналіз показань свідків і потерпілих, що містять мимовільні помилки, в обвинувальному висновку або постанові про закриття кримінальної справи. Такий аналіз являв собою опис усієї доказової бази, а також помилкових показань. Внаслідок чого помилки в показаннях ставали очевидними, а характер наявних протиріч не залишав сумнівів у їх сумлінності (відсутності лжесвідчення). Помилки, допущені потерпілими внаслідок негативних психічних станів, описувалися як результат негативного впливу на психіку. Безумовно, слідчий, що володіє психологічними знаннями, у той самий час не може скласти професійного висновку про причини, що викликали помилки в показаннях. Однак у його силах на підставі порівняльного аналізу з наявною доказовою базою показати несвідомий характер перекручувань. Такий підхід, принаймні, забезпечує великий ступінь розуміння злочинної події, слідчої ситуації з боку учасників процесу, а також полегшує роботу судді.

Дещо інша тактика роботи з показаннями, що містять прогалини в результаті природного забування або різноманітних амнезій.

Тому ми вважаємо, що для характеристики особистості має значення сприйняття інформації про особистість злочинця, запам'ятовування, а потім відтворення її при допиті й інших слідчих діях, пов'язаних з отриманням вербальної інформації.

У найзагальнішому вигляді механізм виникнення, переробки і видачі інформації людиною визначається психологічним ланцюжком: сприйняття, запам'ятовування, відтворення. При цьому варто говорити про суб'єктивні й об'єктивні фактори, які впливають на кожний із зазначених етапів, що проходить інформація. Тому ми повинні звернутися до більш докладного аналізу таких категорій, як сприйняття, переробка інформації в нервовій системі, теорія розпізнавання образів, пам'ять, її види, механізми пам'яті, мова.

Однією з форм сприйняття є спостереження. Спостереження — це найбільш елементарний метод емпіричного дослідження, що, як правило, входить до складу інших емпіричних методів.

Спостереження зазвичай трактують як активний пізнавальний процес людини, в основі якого лежить робота органів чуттів. Спостереження ніколи не розглядають у відриві від мислення людини, її знань, досвіду (життєвого, професійного, іншого). Іншими словами, зміст і спрямованість сприйняття об'єкта обумовлені знаннями, інтересами, досвідом людини, її поглядами і відносинами до оточуючої її дійсності. Це явище отримало назву апперцепції. В апперцепції виявляється єдність почуттєвого і раціонального як двох сторін пізнання.

Розрізняють стійку апперцепцію і тимчасову (ситуативну).

Спостереження, як метод пізнання, повинне відповідати ряду умов, що роблять його найбільш плідним. Головними з них вважають:

1) навмисність спостереження, тобто здійснення його для вирішення чітко визначеного поставленого завдання;

2) планомірність здійснення спостереження за планом, обумовленим його цілями і вирішенням поставлених завдань. Планомірність покликана забезпечити системність спостереження, виключити можливі недоліки, забезпечити фіксацію найбільш істотного, важливого;

3) цілеспрямованість — мається на увазі, що увага спостерігача звернена на ознаки об'єкта, сторони явища, вибірково відібрані для вирішення головного завдання. При цьому розрізняють спостереження фіксує і флюктує. Перший вид спостереження спрямований на сприйняття окремих ознак, сторін, частин об'єкта. Другий охоплює об'єкт у цілому. Поєднання обох видів спостереження здатне дати повну, об'єктивну, достовірну інформацію про об'єкт;

4) активність спостереження означає такий характер дій спостерігача, коли він не сприймає все поспіль, а

прагне відшукати і сприйняти визначені об'єкти на основі наявних у нього знань і досвіду;

5) систематичність спостереження — одна з найважливіших його умов або навіть вимог, пропонованих до спостереження. Систематичність означає не одноразове, а багаторазове сприйняття об'єкта. Це спостереження або безперервне, або здійснюване за визначеною системою. Тільки таке спостереження здатне дати цінну інформацію.

Результат спостереження є найпершою передумовою будь-якої пізнавальної діяльності.

У процесі спостереження як однієї з форм сприйняття, людина спирається на вже наявні в неї знання, зіставляючи сприймане (те, що спостерігається) з відбитими в її свідомості образами. При цьому навколишні предмети і явища далеко не завжди постають такими, які вони є в дійсності. Система сприйняття нерідко робить помилки, причини яких можуть бути різні. Помилки можуть бути викликані ілюзіями (оптичним обманом), можуть виникати через тривалу попередню стимуляцію уваги на щось інше, від чого необхідно звільнитися (а на це потрібен якийсь час). Нарешті, причиною помилки може бути недовлік часу для інтерпретації інформації, отриманої ззовні. Здатність людини визначити і виділити деяку суму компонентів зорового образу не залежить від уміння будувати вже знайомі фігури. При інтерпретації зорової інформації можуть бути виділені як „одиниці” будь-які групи ознак, кожна з яких володіє якоюсь відмінною рисою.

Велику роль у спостереженні (зоровому сприйнятті) відіграють: сенсорний аналіз, фізіологічний ністагм, наслідки рухів і ін. Сенсорний аналіз підтверджує взаємодію нервових клітин між собою. Робота рецепторів однієї частини сітківки ока, на яку падає зображення, залежить від сусідніх рецепторів. Це явище пояснює, зокрема, механізм виділення ознак. Складовими цього механізму є безперервний рух очей і накладення одного образу на інший. У нормі очі ніколи не залишаються нерухомими.

Якщо людина припиняє рух очей стосовно якого-небудь об'єкта, цей об'єкт поступово „зникає”, тобто перестає бути видимим. Що стосується накладення образів, то це теж природний і з'ясовний фізіологічно процес. Якщо спостерігати протягом тривалого часу один об'єкт, то, переключивши сприйняття на інший, ми одержимо накладення на його зображення образу попереднього об'єкта.

Говорячи про постійний рух ока (так звані дрібні рухи), для його позначення вводять поняття фізіологічного ністагму. При цьому розрізняють три типи мимовільних і суб'єктивно непомітних рухів ока: 1) дуже дрібні і швидкі рухи, при яких око переміщається приблизно на 20 кутових секунд із частотою 30-70 разів на секунду [137]; 2) повільний дрейф (плавні рухи); 3) швидкі ривки (саккадичні рухи) з амплітудою порядку 5 кутових хвилин.

Незважаючи на постійне переміщення очей і голови спостерігача, об'єкти, сприймані ним, фіксуються як нерухомі. Ця властивість відображення отримала назву константного зорового напрямку або стабільності сприйманого світу. Оскільки око, що є елітерним органом, має три ступені свободи, а його сітківка представляє рецепційну сферу, то окорухова система (ОРС) являє собою не що інше, як систему з багатомірним входом і виходом. ОРС здійснює регулювання позиції ока по горизонталі і вертикалі. Таким чином, ОРС включає лише два відношення напрямків руху ока і відповідного йому зсуву проекції об'єктів на клітковину ока: однакове і протилежне.

У нормальних умовах основна функція макрорухів ока полягає в забезпеченні найбільш сприятливих умов зорового сприйняття. При цьому мова йде про так звану фовеалізацію об'єкта, тобто створення його чіткого зображення в центральній області сітківки. Практично будь-який цілеспрямований поворот очей здійснюється з метою фовеалізації об'єкта.

Явище зникнення образу також важливе для з'ясування механізму сприйняття (спостереження). Це явище по-

яснюють у такий спосіб. Сприйняття образу визначається активністю дуже складних детекторів ознак нервових ланцюгів, що виявляють лінії, краї, кути, кола. Доти, поки від рецепторів сітківки надходить достатня кількість інформації, ці детектори продовжують функціонувати і спостерігач бачить образ у цілому. Коли зображення стає нерухомим щодо сітківки, рецептори перестають посылати сигнали в центрГУнаслідок відсутності сигналів, що стимулюють детектори, вони перестають функціонувати і зоровий образ зникає. Цим пояснюється те, чому складні образи зберігаються довше, ніж прості, чому зникають цілі фрагменти образів. Тут же закладена причина сприйняття перекручених образів, коли надходить помилкова сенсорна інформація, тому що відбувається згасання сенсорного сигналу про зникаючий фрагмент (блок) образу. Встановлено, що образ зберігається тим довше, чим більше закладено в ньому змісту для спостерігача. Іншими словами, та частина образу, на якій сконцентрована особлива увага спостерігача, зникає останньою. На сприйняття впливають кольори сприйманого об'єкта, його рух або нерухомий стан.

Наступним етапом сприйняття є переробка інформації в нервовій системі.

Говорячи про нервові механізми пам'яті, варто підкреслити ту обставину, що було б помилковим вважати людську пам'ять як якусь єдину функцію. У пам'яті бере участь багато різних процесів. З числа пізнаних на сьогодні розрізняють три цілком різних типи пам'яті:

- „безпосередній відбиток" сенсорної інформації;
- короткочасна пам'ять;
- довгострокова пам'ять.

„Безпосередній відбиток" сенсорної інформації. Ця система утримує досить точну і повну картину сприйнятого органами почуттів. Тривалість збереження картини дуже мала: приблизно 0,1-0,5 секунди.

Короткочасна пам'ять. Короткочасна пам'ять утримує матеріали іншого типу, ніж попередній тип. Інформація,

що утримується в короткочасній пам'яті, являє собою не повне відображення подій, що відбулися на сенсорному рівні, а безпосередню інтерпретацію цих подій. Місткість цієї пам'яті обмежена. Звичайно запам'ятовується лише п'ять або шість останніх одиниць із усього матеріалу. Зробивши значне зусилля, повторюючи раз за разом матеріал, що міститься в короткочасній пам'яті, його можна утримувати невизначено довгий час. Здатність активно зберігати матеріал у короткочасній пам'яті шляхом такого повторення складових його елементів являє собою одну з найбільш важливих характеристик системи пам'яті. „Безпосередній відбиток" сенсорної інформації повторити неможливо. Долі секунд - і ця інформація зникає, що ж стосується короткочасної, то, як відзначалося вище, шляхом повторення інформації, що міститься в ній, її можна утримувати невизначено довгий час.

Довгострокова пам'ять — це найбільш важлива і найбільш складна із систем пам'яті. Як було показано раніше, місткість попередніх типів пам'яті досить обмежена. Для „безпосередніх відбитків" сенсорної інформації це долі секунди. Для короткочасної пам'яті кілька одиниць збереження. Місткість довгострокової пам'яті практично безмежна.

Усе, що утримується більше кількох хвилин, повинне знаходитися, на думку психологів, у довгостроковій пам'яті. Весь здобутий досвід повинен складати частину довгострокової пам'яті.

З урахуванням сказаного короткочасну пам'ять можна охарактеризувати як безпосередню і пряму, а довгострокову - як трудомістку і інтенсивну.

Зникнення матеріалу з короткочасної пам'яті відбувається за рахунок забування, що може відбуватися подвійно: у результаті інтерференції іншого матеріалу або в результаті поступового стирання слідів часом, тобто чим довше одиниця інформації залишається в пам'яті, тим слабкішою вона стає, поки не зникне зовсім.

Вивчення довгострокової пам'яті — це і дослідження структури пам'яті, і одночасне дослідження процесу пригадування. Факти, що ми згадуємо, організовані в складну систему, яка пов'язує ті чи інші події з поняттями, виробленими нашим попереднім досвідом. У формуванні цього досвіду велике значення має увага. Увага дозволяє вибірково завантажувати в пам'ять інформацію, що нас цікавить, виділяючи її з усього інформаційного масиву. Однак, з іншого боку, увага обмежує нашу здатність стежити за всіма подіями, що відбуваються, хоча це нерідко буває необхідно. Якщо завдяки увазі пам'ять здатна сортувати інформацію на істотну і несуттєву, то пам'ять під час відсутності уваги не ігнорує інформацію цілком, а тільки обмежує кількість її надходження.

Однак головним у механізмі пам'яті є не завантаження в неї інформації, а вивільнення останньої, тобто здатність відшукувати відповідь на поставлене запитання, видавати певні відомості, засновані на інформації, яка зберігається в ній.

Коли ми звертаємося з тим або іншим запитом до пам'яті, запит піддається спеціальним процедурам аналізу для з'ясування, чи існує взагалі відповідна інформація, яка ймовірність її наявності в пам'яті, які будуть потрібні зусилля, щоб її відшукати, і які шанси на успіх. Усі ці послідовні операції протікають у мозку так швидко і несвідомо, що ми маємо лише саме неясне уявлення про складність правил, яким вони підкоряються.

Пам'ять здатна зберігати дуже велике число образів з попереднього досвіду. Важливо підкреслити, що при цьому не все і не завжди запам'ятовується у всій повноті. Часто зорова інформація при її аналізі стискається за рахунок відкидання несуттєвих подробиць, запам'ятовується головне.

Виникає питання, коли ми запам'ятовуємо подію у всій повноті, а коли обмежуємося усиченою інформацією (про головне, без деталей). З одного боку, запис повної інформації вимагає більшого обсягу в пам'яті, і усичена

інформація більш економічна. З іншого боку, при відтворенні можуть знадобитися саме деталі, які пам'ять відкинула. Цими двома факторами - необхідністю інформації і ціною її запам'ятовування визначаються можливі способи використання нами минулого досвіду і типи запитань, на які ми уміємо відповідати.

Істотною частиною збереження і використання понять, наявних у пам'яті, є їхній зв'язок з іншими поняттями. Серед цих зв'язків переважними є такі: 1) клас, до якого належить дане поняття; 2) властивості й ознаки, здатні виділити його з усіх інших понять цього класу; 3) приклади образу даного поняття.

Подібна будова інформаційної бази як основи людської пам'яті забезпечує організовану сукупність шляхів вивільнення інформації. Починаючи від кожного вузла, можна рухатися багатьма шляхами, вибір одного відкриває доступ до цілого ряду „перехресть”, з кожного з яких можна потрапити до різних понять. Цінність системи полягає в тому, що, почавши з будь-якої точки інформаційної бази (банку даних), а потім вибравши потрібну послідовність руху, можна закінчити шлях у будь-якій заданій точці.

Обмеженість обсягу даних, які людина може одночасно „бачити” у процесі пошуку у своїй пам'яті, швидше за все, обумовлена, на думку дослідників, обмеженістю будь-якої короткочасної пам'яті, у якій міститься інформація, яка є об'єктом пошуку (запит), над яким тепер працює інтерпретуючий процес. Звідси, зокрема, і висновок про деяку межу подробиць в інформації, що вивільняється. Думаючи, що вони відтворили в пам'яті картину події в повному вигляді, люди не в змозі відповісти на деталізуючі запитання, зокрема щодо одягу учасників, довжини і коліру волосся людини і т.п.

На що необхідно звернути увагу, підводячи деякий підсумок етапові переробки і вивільнення інформації і маючи його співвіднесеність з аналогічними діями по інформації в системі словесного портрета?

Це, насамперед, проблема ознак. Сюди належать такі концептуальні положення, як: аналіз ознак через їхнє виділення, специфічна природа (підстави виділення і групування ознак), що повинна бути досить простою і надійною.

Велике значення має і значення введення категоріального поняття контексту (суми накопичених знань), як основи очікування певної інформації при її надходженні і переробці.

Особлива увага повинна бути приділена стадії активного синтезу, що дозволяє вибирати з запасників пам'яті інформацію, необхідну і достатню для однозначної інтерпретації інформаційного сигналу. Уміння виділити найважливішу частину повідомлення, найбільш важливі ознаки. Для всієї цієї системи словесного портрета це повинно інтерпретуватися однозначно: не ускладнювати сутності („брита Оккама“), не захоплюватися другорядними, третьорядними ознаками, коли незабаром самою природою пам'яті здійснюється їх „вибракування“ і стирання.

Стосовно третьої, заключної частини переробки інформації відтворення, необхідно основну увагу приділити вербальним (мовним) засобам як найбільш розповсюдженим у системі опису ознак зовнішності, тобто словесному портрету злочинця. Тут важливо все: і природа мови, і нетотожність думки і слова, і можливість оперування системами понять, і здатність передавати інформацію (активна мова), і її засвоєння адресатом (пасивна мова). Розрізняють природну мову, мову науки і формалізовану мову.

У принципі при оперуванні в системі словесного портрета можуть бути використані всі три види мови. Природна мова — це виклад ознак зовнішності непрофесіоналами, „людьми з вулиці“. Це ті самі довільні характеристики з використанням термінів побутової мови, що ввів у свій опис авторський колектив під керівництвом проф. Снеткова В.О.

Мовою науки, стосовно словесного портрета, може вважатися сама система і включені в неї терміни, що становлять зміст методу.

Формалізована мова — це можливе кодування цифрами (або символами) кожної ознаки зовнішності, що в цілому дає їх символічне позначення. Переважаючою при отриманні інформації від непрофесіоналів є природна мова, на якій ми говоримо в повсякденному житті. При всіх її перевагах і в першу чергу універсальності, виразності, високій комбінаторності, вона має істотні недоліки, що ускладнюють сприйняття переданої за її допомогою інформації. Це: багатозначність слів (полісемія), громіздкість деяких фразеологічних оборотів, нечіткість синтаксичних і семантичних правил [138].

Однією з першочергових проблем, які виникають для використання інформації в кримінальному процесі, є проблема встановлення достовірності цієї інформації. Проблема ця досить складна, потребує аналізу і перевірки відповідності фіксованого уявлення про об'єкт (події, явищі) самому об'єктові (події, явищу). Підкреслюючи цю обставину, В.Я.Колдін і М.С.Полевой відзначають, що як тільки постає проблема правильності, адекватності отриманих фактичних даних, докази і їх відповідність дійсності (а це найголовніше в доведенні), на перший план висувуються різноякісність елементів відтворюваного процесу, необхідність розмежування об'єктивного і суб'єктивного, реального та ідеального [139, 65].

Розвиваючи цей принцип, Р.С.Белкін при формулюванні визначення фіксації доказів пропонує розрізняти гносеологічний аспект цієї дії, інформаційну сутність і процесуальний її аспект [140, 119-124].

З гносеологічної точки зору фіксація, безсумнівно, є відображенням змісту доказу. При цьому природною вимогою до такої фіксації є те, що вона повинна давати максимально повне уявлення про відбиваний об'єкт, адекватно передавати його властивості й ознаки. Повнота і точність відображення залежать від багатьох факторів. Основними з них є суб'єктивні й об'єктивні. Суб'єктивні — це такі властивості особистості, коли вона є носієм відображення,

об'єктивні — це умови як сприйняття, так і відтворення інформації про об'єкт (доказ).

При розгляді інформаційної сутності доказової інформації необхідно насамперед визначитися в термінах. Під повідомленням будемо мати на увазі форму подання інформації для її збереження, обробки, перетворення або безпосереднього використання [141]. Канал (прямий канал) — задана сукупність засобів передачі інформації від джерела повідомлень до одержувача, яка включає в себе фізичне середовище. Під сигналом розуміють форму подання інформації для передачі по каналу. Зворотний зв'язок — передача інформації зі зворотного каналу, тобто від одержувача до джерела повідомлень. Нам будуть потрібні також терміни: кодування і декодування. Під першим розуміють перетворення дискретного повідомлення в дискретний сигнал, здійснюване за певними правилами. Декодування — це відновлення дискретного повідомлення по сигналу на виході дискретного каналу, здійснюване з урахуванням правил кодування.

Із позиції інформаційної сутності фіксації доказів цю операцію варто сприймати як одну з форм декодування інформаційного повідомлення, переведення його з однієї форми в іншу (наприклад, вербальне повідомлення в протокольну фіксацію). При цьому така фіксація повинна забезпечувати можливість кількаразового користування інформацією, її збереження, накопичення. У тих випадках, коли мова йде не просто про інформацію, а про інформацію, що має доказове значення, повинні бути зазначені і засоби її отримання. У процесуальному плані фіксація доказової інформації є вираженням засвідчувальної діяльності суб'єкта доказування.

У цілому ж важливо підкреслити, що фіксація інформації — це не щось напівтехнічне, а один з елементів складного процесу доказування. Своєю суттю фіксація ближча до збирання доказів. На цю обставину звертали увагу А.Л.Вінберг [142, 8], П.А.Лупинська [143, 33-34],

І.М.Гуткін [144, 119], Ф.Н.Фаткулін [144, 124]. Глибоке обґрунтування це положення знайшло в роботах Р.С.Белкіна [140,117-124].

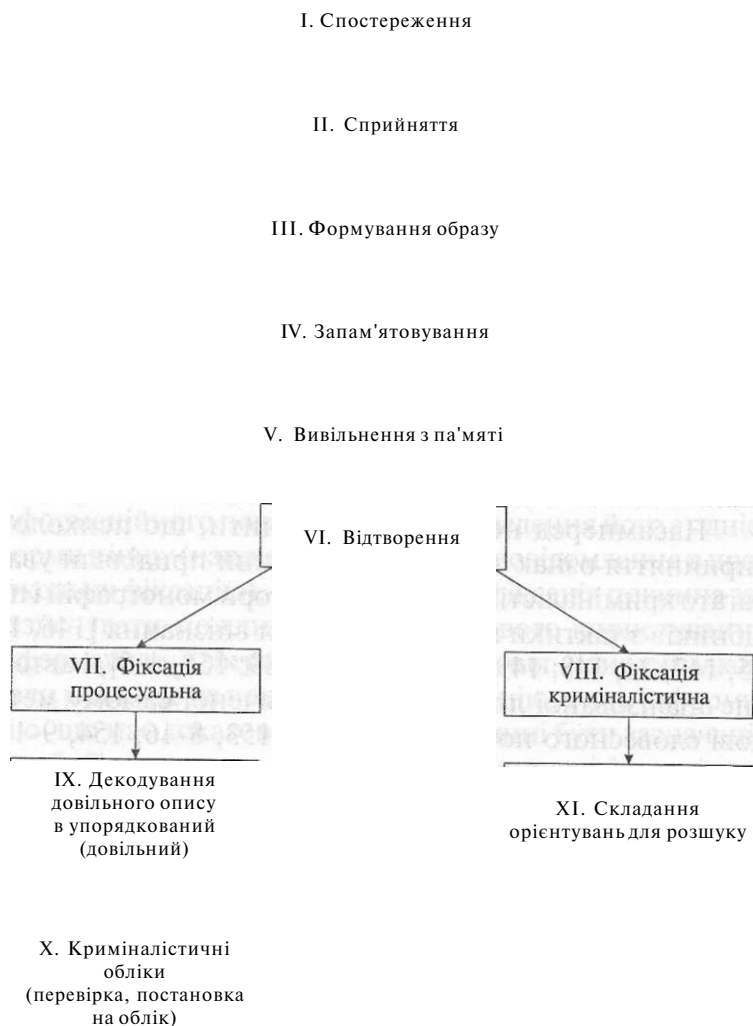
Погоджуючись у принципі з такою позицією, Г.І.Грамович звертає увагу на необхідність диференціювання терміна „фіксація”. Автор справедливо зауважує, що цим терміном визначають як використання науково-технічних засобів для закріплення доказів, так і процесуальне закріплення. Тому він пропонує ці категорії іменувати по-різному. Першу — криміналістична фіксація, другу — процесуальне фіксування [145,67]. Ми погоджуємося з подібним уточненням і будемо використовувати обидва терміни. Так, складання композиційного портрета є, за своєю суттю, криміналістичною фіксацією, а протокольний запис показань потерпілого про ознаки зовнішності злочинця процесуальним фіксуванням.

Звернемося до аналізу процесів виникнення, збереження, передачі і фіксації інформації про ознаки зовнішності людини за методом словесного портрета (або з використанням його концептуальних положень).

Насамперед необхідно відзначити, що психології сприйняття ознак зовнішності людини приділяли увагу багато криміналістів. Серед них і автори монографій і посібників з тактики пред'явлення для впізнання [146, П-ІS; 147, 24; 148; 149, 21-61; 150, 34-39; 151, 4-5], і автори спеціалізованої літератури, присвяченої самому методу словесного портрета [152, 51; 153, 8-16; 154, 9-11]. У зазначених роботах з тим або іншим ступенем деталізації розглядаються основні етапи виникнення інформації, головним чином той, який може бути названий сприйняттям (А.Я.Гінзбург, М.М.Гапанович, О.А.Леві і його авторський колектив, В.О. Снетков, Ю.П.Дубягін, Ю.Г.Торбін). Приділяється певна увага впливові пам'яті (особливо М.І. Гавриловим). Однак єдиного детального аналізу усіх стадій сприйняття людини, формування об-

разу і його відтворення, заснованих на психофізіології, ми не знайшли.

У загальному плані схематично всі етапи виникнення, переробки, збереження і вивільнення інформації про словесний портрет можна зобразити в такому вигляді:

Досить складна сама як така ця схема здатна набутися більш багатоскладового вигляду, якщо хоча б схематично зобразити інтерпретацію кожного етапу.

Так, I етап „Спостереження” повинен враховувати можливості спостереження навмисного і ненавмисного, цілеспрямованого планомірного і спостереження побічного, безсистемного; активного систематичного і пасивного епізодичного (може бути й активне епізодичне). Кожний з подібних варіантів буде розрізнятися за обсягом і силою імпульсу до сприйняття інформації про образ людини.

Говорячи про II етап сприйняття інформації, необхідно обов'язково розглядати вплив на сприйняття як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів.

Стосовно формування образу (III етап), (як одного з інформаційних етапів) варто розглянути категорії його розподілу в нашій пам'яті: класи, ознаки, зразки для порівняння.

На четвертому етапі (запам'ятовування) вимагають уваги типи пам'яті, її властивості, механізми пам'яті.

П'ятий етап (вивільнення з пам'яті,) своєрідний тим, що ця дія здійснюється з метою фіксації інформації процесуальним або непроцесуальним (криміналістичним) способом, що не може не накладати своєрідний відбиток на весь процес, і не може не робити на нього певний вплив (активізація пам'яті, перевірка її здібностей і т.п.).

Відтворення інформації про образ, як логічний наступний етап (VI), має надзвичайно важливе значення хоча б у тому плані, що воно ведеться, як правило, в довільній формі і повинне однаково інтерпретуватися як джерелом повідомлення, так і його послідовником.

Фіксація процесуальна (VII етап) має на увазі складання протокольного запису, тоді як криміналістична фіксація (VIII) різноманітна. Це мальовані портрети і композиційні портрети.

Під декодуванням довільного опису (IX етап,) варто розуміти переведення термінів з довільного (можливо,

безсистемного) опису в упорядкований, системний, необхідний як для використання даних про особистість для перевірки за обліками, внесення у відповідний облік (X етап), так і для складання орієнтувань для розшуку особи (XI етап).

Розглянемо більш докладно кожний з цих етапів. Почнемо зі спостереження і безпосередньо пов'язаного з ним зорового сприйняття. Зорове сприйняття є основною формою, що забезпечує створення в пам'яті образів предметів. Близько 80% інформації людина одержує за рахунок зору. Психологи намагалися підрахувати хоча б приблизну кількість вражень, сприйманих оком за добу. Число вимірюється десятками тисяч. Не потонути в цій лавині вражень дозволяють такі процеси переробки інформації: відсівання несуттєвого, запам'ятовування обмеженого кола образів, чіткість образу і т.п.

Водночас, заданими психологів і нейрофізіологів, саме при сприйнятті зором найчастіше виникають перекручення, прогалини, інші помилки сприйняття. Ці помилки різні за своєю природою. Одні з них можуть бути зв'язані з фізіологією і нейрофізіологією зорової системи конкретної людини, інші з психологічними проявами, такими, як особливості сприйняття кольорового або яскравісного контрасту, різного роду ілюзії, перекручене сприйняття простору і т.п. Зона чутливості до визначеного виду подразників обмежена порогами відчуття. Нижній поріг — це найменша сила подразника, що відповідає незначному, ледь помітному відчуттю. Верхній поріг — максимальна чутливість, максимальне роздратування, що викликає сприйняття. Пристосуванню чутливості аналізаторів сприяє адаптація. На дуже яскравому світлі чутливість ока знижується. При потрапленні людини в темряву очі повинні адаптуватися, тому перші миті (3-5 хвилин) граничне відчуття знижене. Потім, залежно від попереднього освітлення, настає підвищення чутливості, іноді досить істотно. Якщо попереднє освітлення було помірним, для адаптації буде потрібно хвилин 20, якщо інтенсивним, — до години.

Таким чином, явище адаптації може істотно вплинути на точність показань особи про зовнішність іншої людини. Ця обставина повинна враховуватися при її допиті. Варто враховувати також особливості сприйняття ока людини квітів і кольорних відтінків. Подібне сприйняття багато в чому залежить від кольорної гами сприйманого об'єкта, від сполучення кольорів, їхнього контрасту, маскуючого ефекту іт.п. [155,113]. До сказаного варто додати і такі прояви, що зустрічаються в людей, як кольорна сліпота (уроджений дефект зору), дальтонізм (нездатність розрізняти червоний і зелений кольори) і ін. Різне сприйняття кольору при денному і вечірньому освітленні, при лампах накаливання і лампах „денного світла”. Різне сприйняття кольорів людьми різних професій (художники, текстильники, декоратори і т.п.).

Як відомо, одна з головних психологічних закономірностей полягає в тому, що існують два типи людей, які спираються при сприйнятті й актуалізації образу — „вербальний” тип, у яких ведучою є мова, і „зоровий” тип — з опорою при запам'ятовуванні на зоровий образ.

Заданими проведених експериментів, у „зоровиків” процес побудови образу, відбувається дуже швидко й автоматизовано (0,1-0,3 сек. у порівнянні з людьми змішаного типу, у яких час 0,8-1,0 сек). Зниження латентного часу актуалізації зорового образу в перших становить 0,8-1,8 сек, а в других 2,2-2,8 [156, 66].

На сприйняття оком кольорів робить вплив і емоційний стан людини. Позитивні емоції підвищують чутливість ока до зони червоного і жовтого кольорів видимої частини спектра, при цьому трохи знижена чутливість до зелених і синіх зон. У нормальному стані око максимально чуттєве до зеленого кольору.

Негативні емоції здатні ще більш підвищити цю чутливість, захоплюючи і сусідню область синіх (і блакитних) променів [157,25].

При зоровому сприйнятті можуть створюватися ілюзії форми предмета, образу, його частин, просторових співвідношень [158, 117].

Як було показано раніше, для сприйняття характерні цілісність, свідомість, узагальненість.

На основі вивчення індивідуальних особливостей людини розрізняють такі типи сприйняття: синтетичний, аналітичний, аналітико-синтетичний, емоційний.

Синтетичний тип характеризується схильністю до узагальнення сприйманого відображення, виділенню в ньому головного, ігноруванню другорядних деталей. Аналітичний тип дещо протилежний синтетичному. Для нього характерне виділення й аналіз окремих деталей, подробиць. Іноді це приводить до затушовування головного змісту сприйманої події.

Люди аналітико-синтетичного типу володіють рівною мірою властивостями перших двох типів.

Що стосується емоційного типу сприйняття, то люди, що володіють цим типом, мають підвищену збудливість, емоційно реагують на будь-які подразники. Для них характерне прагнення виразити свої переживання з приводу події, а не постаратися об'єктивно висвітлити саму подію.

Тип сприйняття в допитуваного слідчий повинен спробувати визначити в ході допиту в його початковій стадії, у ході довільної розповіді.

Великої уваги особливостям сприйняття приділив О.М.Зінін у своїй роботі „Зовнішність людини в криміналістиці”. Автор докладно розглядає вплив на сприйняття людини людиною статевого диморфізму, відзначаючи особливості жіночого сприйняття. Вплив віку на збільшення і зменшення обсягу ознак сприйманого образу. Значення приналежності сприймаючого до певної етнографічної групи, його освітнього рівня, наявності (відсутності) у нього образотворчих здібностей, його професійна приналежність [153, 8-15].

У роботі О.М.Зініна підкреслене істотне значення в сприйнятті таких категорій, як увага, спостережливність, воля, як прояв самостійності особистості. Роль мисленевої уяви на стадії перетворення сприйнятого. Розгля-

нуті також емоційні фактори і їхня роль у сприйнятті (настрій, стан, реакції на те, що відбувається).

На нашу думку в процесі навчання кожного слідчого й оперативного працівника подібні матеріали повинні обов'язково знайти відображення в навчальних програмах. Без знання наводжуваних даних (з області психології, психонейрофізіології) не можна зрозуміти, як відбувається сприйняття образу людини, які тут можливі помилки, яким чином вони можуть бути встановлені при допитах і яке негативне значення вони можуть мати (якщо їх вчасно не розпізнати) для розшуку підозрюваного.

Говорячи про психофізіологічну природу сприйняття, не можна не нагадати ще раз про такі його надзвичайно важливі для словесного портрета властивості, як вищий прояв свідомості людського сприйняття, тобто відображення одиничного як особливого прояву загального, віднесення образу сприйманого об'єкта (людини) до певної групи уже відомих об'єктів за системою: клас об'єктів ознаки сприйманого об'єкта — еталон (подібний зразок).

Сприйняття людини людиною залежить від цілого ряду факторів як зовнішніх, так і внутрішніх, від ставлення людини до людини, від ситуації, у якій здійснюються сприйняття. Внутрішні (особистісні) якості впливають на вибірковість сприйняття тих або інших рис. Це залежить від віку людини, її професії, звичок. У першу чергу виділяються при сприйнятті ті риси, що якоюсь мірою відповідають психічному стану сприймаючих.

Короткочасне сприйняття людини забезпечує правильне уявлення про її осанку, статеві, вікові, національні ознаки. Найбільш доступні для спостереження форма обличчя, колір очей (при освітленні не нижче оптимального), величина і форма носа, губів, чола, брів, підборіддя, рота. При цьому для усередненого типу дорослої людини, яка сприймає образ іншої особи, головними при сприйнятті є зріст, статура, колір очей і волосся, ніс і губи. Стосовно осанки звичайно запам'ятовуються і відтворю-

ються її загальні ознаки. Діти повніше і точніше запам'ятовують деталі, ніж зовнішній вигляд.

При нормальному зорі, в умовах гарної видимості загальний контур людини видний приблизно з 1 км, з 400 м виділяється головний убір, з 300 м голова, овал обличчя, колір одягу, з 200 м обличчя, кисті рук, з відстані 60 м розрізняють очі, з 20 м усі деталі. Людина, що володіє нормальним зором, може впізнати (розпізнати) іншу особу: з відстані 15 м, якщо вона бачила її раніше один раз, з відстані 30 м, якщо бачила кілька разів, з 100 м гарного знайомого, а в деяких випадках навіть з 150 м [159, 34-35].

Ознак осанки звичайно сприймають небагато і відтворюються вони звичайно в груповому варіанті: худий, повний, „накачаний” і т.п. Основним у сприйнятті завжди є обличчя, якщо воно доступне сприймаючому. На ньому звичайно концентрується увага, особливо, якщо людина усвідомлює, що є свідком злочину (зрозуміло, що це стосується і потерпілих).

Повсякденна практика свідчить про те, що особливі, більш помітні прикмети сприймаються в першу чергу.

Велике значення в сприйнятті образу мають такі елементи, як зачіска і супутні предмети одяг, прикраси. Вони не тільки характеризують людину, її стать, вік, матеріальне становище, смаки, звички, оригінальність і т.п., але і сприймаються деякими людьми більш повно в деталях, запам'ятовуються часом краще, ніж фізичний вигляд [159,73-74].

Діючи неусвідомлено, за схемою „клас властивості, ознаки, поняття зразок”, той, хто сприймає образ людини, прагне знайти в цьому вигляді які-небудь відхилення від ознак моделі, прийнятої ним як зразок. Разом з тим індивідуальність сприйняття приводить до того, що одна категорія людей звертає основну увагу на одні групи ознак, інша категорія на інші і т.і.

Так, наприклад, варто враховувати відмінності в сприйнятті світлових величин жінками в порівнянні з чоловіками. Жінкам найчастіше властивий сангвінічний тип темпе-

раменту, що визначає і риси характеру, і те, що в жінок, домінує дія першої сигнальної системи. Це визначає емоційний тип сприйняття, великий вплив безпосередніх вражень, інтуїтивність мислення. Ці риси виявляються й у сприйнятті образу людини. До того ж жінка довше знаходиться під враженням пережитого, що робить можливим уточнення ознак зовнішності при повторних допитах [160, 16-17].

Поряд з анатомічними (загальнофізичними) ознаками відбувається сприйняття і функціональних ознак людини. Якщо людину сприймали в русі, то велике значення буде мати фіксація її ходи, зокрема якщо вона досить виразна або характеризується якими-небудь особливостями (кульгавість, „шаркання” приході, „розгойдування” і т.п.).

Хо́да є руховою навичкою людини, має складну структуру. У ній розрізняють такі складові, як ведучий і фоновий рівні, ланки ведучі і допоміжні, автоматизми і т.п. [161,101]. Для криміналістів це сукупність загальних ознак: довжина лівого і правого кроку, їхня ширина, кут кожного кроку, кут розвороту стопи. Хо́да в сполученні з рухами тіла, рук може мати відмітне значення: змах руками, розгойдування тіла, одночасний рух вперед однойменної руки і ноги („іноходець”). По ході може бути візуально визначений вік людини (старий, молодий), хо́да військовослужбовця і т.і.

У сполученні з хо́дою по-іншому сприймається постава в цілому (нахилена при ходьбі, млява, бадьора, сутула, згорблена і т.п.). Нарешті, за хо́дою сприймаючий може судити і про такі ознаки, як втомленість, хо́ду людини у стані сп'яніння, у хворобливому стані.

Найчастіше образ людини сприймається в сполученні анатомічних і всіх функціональних ознак: хо́да, міміка, жести, голос, мова. Міміка і жестикуляція розглядаються в психології як прояви емоційні, що відображають вольові особливості людини, форми виразної поведінки. Нерідко вони супроводжують мову, додаючи їй виразності, але можуть демонструватися і без мовного супроводу.

Міміка і жестикуляція можуть виражати такі почуття, як радість, злість, горе, біль, смуток і т.п.

Самостійне значення жести можуть мати в глухонімих, в осіб, що вдаються до жестів як до жаргону. Міміка виражається в зміні звичайного стану елементів обличчя за рахунок включення тих або інших груп м'язів: підморгування, посмішки, наморщене чоло, підняті брови і т.п.

Сприйняття міміки і жестів може відбуватися при досить тривалому спостереженні за людиною, причому спостереженні цілеспрямованому, навмисному, можливо навіть, активному.

Не можна не звернути увагу на сприйняття голосу і мови.

Найчастіше голос і мова сприймаються разом із зовнішнім виглядом. Однак можливі й такі кримінальні ситуації, коли суб'єкт сприймає тільки голос (мову) іншої людини, не бачачи її.

Сприйняття мови — досить складний процес, коли комплексно сприймається і голос того, хто говорить, і мовний зміст мовної інформації. Б.Г. Ананьев відзначає, що звуковий лад рідної мови визначає розвиток людського слуху, особливості його звуковисотної, голосної та тембрової характеристик, а також диференціювання на слух часових інтервалів [162, 238].

Наведеними характеристиками не вичерпуються властивості голосу. Відомо, що навіть одна й та сама людина не говорить увесь час однаково. Пояснюється це будовою голосового апарату людини й іншими її індивідуальними властивостями [163, 59].

Сприйняття мови здійснюється двофазово: фізіологічно і психологічно. У фізіологічній фазі звукомовний подразник впливає на слуховий рецепторі після первинного аналізу роздратувань („демони слуху“) і кодування сигналу (демон розпізнавання) сигнал по нервових ланцюгах надходить у кору великих півкуль. У психологічній фазі відбувається обробка сигналу, зіставлення з попе-

реднім досвідом, відповідні команди або тільки запам'ятовування інформації.

Мова конкретної людини сприймається за сукупністю її особливостей: звуковий склад, інтонаційний лад, лексика, граматичні структури і стиль, дефекти мови, уживання професійних виразів, жаргонних, варваризмів, „ненормативної лексики“ і т.і.

Ознаками, що характеризують голос та мову і сприяють їхньому запам'ятовуванню, є: висота основного тону, голосність, тембр (обертональне забарвлення), тривалість, фонемні [164, 174], артикуляційна система [165, 149]. Фонемні й артикуляційні системи дозволяють установити приналежність того, хто говорить, до певної етнічної групи, до масиву осіб, що проживають у визначеній місцевості (діалект, говір). Велике значення для сприйняття мають наголоси в словах, особливо такі, що відрізняються від правильних, а також дефекти мови. Враховується також і інтонація як ритміко-мелодійний малюнок мови. Інтонації бувають своєрідні і властиві деякій мовній групі. Однак частіше вони виражають емоційно-вольові відтінки мови (наказ, прохання, погроза, обурення іт.п.) [166, 38]. Усі ці ознаки можуть бути сприйняті, й у випадках їхнього правильного сприйняття і відтворення, включені як функціональні ознаки в словесний портрет конкретної особи.

Формування образу і його запам'ятовування є наступним етапом за сприйняттям.

Точність фіксованого образу багато в чому залежить від активності запам'ятовування, яке, як відзначалося раніше, може бути довільним (навмисним) і мимовільним (ненавмисним). Довільне завжди є відображенням вольових зусиль людини. Вольове зусилля в умовах кримінальної ситуації залежить від усвідомлення людиною того, що вона є свідком, потерпілим, від її суб'єктивних факторів, від можливостей сконцентруватися на кращому запам'ятовуванні образу.

Таких вольових зусиль немає при мимовільному запам'ятовуванні. Велику частину інформації людина одержує за рахунок мимовільного запам'ятовування. У дітей воно взагалі превалює в пізнанні навколишнього світу [167, 107-108]. Як відзначалося раніше, кожне з них має свої плюси і мінуси. Довільне запам'ятовування спирається на головні ознаки (опорні, базові), опускаючи другорядні деталі. Мимовільне здатне охопити більший масив ознак, більшу кількість об'єктів. При цьому згодом при відтворенні з пам'яті можуть бути витягнуті відомості про важливі другорядні деталі, яким людина при сприйнятті події, здавалося б, не додала ніякого значення.

При розслідуванні злочинів частіше доводиться зіштовхуватися з мимовільним запам'ятовуванням, що накладає свої особливості на отримання інформації від таких осіб, в тому числі і про ознаки зовнішності людини. Можливий і варіант продуктивного мимовільного запам'ятовування, що звичайно пов'язують з індивідуальними особливостями пам'яті людини. Однак було б помилковим недооцінювати звичайне мимовільне запам'ятовування, що залежить від різних зв'язків суб'єкта з навколишнім його матеріальним світом, а в кожному конкретному випадку від цілей, мотивів, дій цього моменту. Особливе значення орієнтування для функції, виконуваною пам'яттю, як відзначає П.І.Зінченко, полягає в тому, що саме завдяки їй оцінюється життєва значимість подразників для суб'єкта, їхній зв'язок з його індивідуальним досвідом [168, 170],

Як психологічний процес запам'ятовування являє собою утворення і закріплення у свідомості нових видів зв'язків, що виникли при сприйнятті об'єкта. Розрізняють два види зв'язків, у яких здійснюється запам'ятовування: асоціативні і смислові. Асоціативні зв'язки утворюються при сприйнятті об'єктів, коли в пам'яті вже зберігаються образи, подібні до сприйняття. Таке запам'ятовування йде за принципом подібності або, навпаки, розходження, коли сприйманий об'єкт відрізняється від образів у па-

м'яті. Розходження можуть бути на рівні класу, суми властивостей (ознак), зразка, еталона.

Смислове (логічне) запам'ятовування більш властиве сприйняттю мови або тексту як відображенню деяких об'єктів, подій, дій.

У будь-якому разі якість запам'ятовування залежить від повноти і точності сприйняття. Останні у свою чергу залежать не тільки від упорядкованості, логічної зв'язаності й інших якостей матеріалу, що запам'ятовується, але й від близькості його особистому досвідові запам'ятовуючих. Особливо це стосується мимовільного запам'ятовування, запам'ятовування в першу чергу того, що має особистісну значимість для сприймаючих.

Сприйняття, запам'ятовування і відтворення з пам'яті багато в чому визначаються тим, чи є пам'ять людини наочно-образною, словесно-логічною, руховою, зоровою або слуховою. Знання домінуючого компонента в пам'яті конкретної особи дозволяє акцентувати увагу на тих обставинах (ознаках), що краще запам'яталися б цією особою (анатомічні ознаки, функціональні, мова, голос). Залежно від функцій, виконуваних пам'яттю, виділяють її основні процеси: запам'ятовування, збереження, впізнавання (вивільнення з пам'яті), відтворення (переведення інформації з одного коду в інший).

Індивідуальні розходження в процесах пам'яті найчастіше визначаються особливостями типів вищої нервової діяльності і суб'єктивних властивостей особистості, від чого залежать сила і рухливість процесів збудження і гальмування, останні у свою чергу впливають на швидкість, точність, міцність, тривалість запам'ятовування і готовність до відтворення. Пам'ять не є чимось абсолютно постійним. Людина з добре розвинутою пам'яттю пам'ятає далеко не все, і людина з поганою пам'яттю забуває не все підряд. Незважаючи на те, який вид пам'яті є домінуючим, усе-таки словесно-логічна пам'ять відіграє, як правило, провідну роль [169, 14].

Пам'ять міняється з віком. Заданими психологів [170, 38], до 20-25 років пам'ять поліпшується. Причому відбувається як кількісна зміна (обсяг і швидкість запам'ятовування), так і якісна (перехід від мимовільного до довільного запам'ятовування). До 40-45 років пам'ять може зберігатися на цьому рівні, може збільшуватися залежно від виду діяльності. Після 45-50 років починає слабшати. Знання вікових особливостей повинне враховуватися при отриманні інформації про зовнішній вигляд людини.

Швидкість забування зовнішнього вигляду людини залежить багато в чому від того, було це довільне або мимовільне запам'ятовування, тривале або короткочасне, чи оживлявся в пам'яті цей образ, чи ж особа не ставила перед собою такого завдання. Наприклад, таке мимовільне але тривале запам'ятовування, яке буває в осіб, що проживають або працюють разом, дозволяє отримати максимум відомостей про особу, що пропала безвісті.

У дітей більш розвинена наочно-образна пам'ять, що дозволяє отримати від них відомості про деталі зовнішності, можливо, досить характерні. Збереження в пам'яті образу залежить, як уже підкреслювалося, від багатьох факторів. Так, перші 3-4 дні після сприйняття образ зберігається досить чітко, на 6-7 день починають забуватися деталі, на 10-й день кількість інформації про образ різко знижується. Разом з тим не слід забувати про явище ремінісценції пам'яті (краще запам'ятовування відтворення подій після закінчення деякого часу).

Таке відстрочене відтворення здатне дати більше інформації про зовнішність особи, ніж отримане в перші дні після сприйняття. При перевірці запам'ятовування необхідно мати на увазі і можливі захворювання: гіпомнезія (незадовільне запам'ятовування і неможливість пригадати минулі події); амнезія (випадання пам'яті), яка супроводжує звичайно непритомність, після якої людина не пам'ятає, що з нею відбулося. Розрізняють антероградну і ретроградну амнезію. При першій випадає з

пам'яті усе, що було після травми або захворювання. При ретроградній амнезії з пам'яті зникає те, що було до травми або захворювання [171, 205-206]. З проявами амнезії доводиться зіштовхуватися в процесі слідства, коли потерпілому була нанесена травма голови (струс мозку). При важких травмах тривалість розладу буває досить значною.

Варто сказати і про вплив на запам'ятовування алкогольного або наркотичного сп'яніння. Сп'яніння може пов'язати сприймане з наявними в пам'яті образами. Спостерігається відключення як довгострокової, так і оперативної пам'яті.

Стосовно образу людини раніше за все забуваються дрібні деталі, другорядні ознаки. Однак особливі і помітні прикмети зберігаються досить довго. Інтенсивність забування залежить і від того, як протікав процес запам'ятовування. Чи було воно довільним, чи мимовільним.

Усі ці фактори повинні враховуватися, коли реалізуються заключні етапи отримання інформації про ознаки зовнішності особи. Мова йде про спогад (вивільнення з пам'яті образу людини) і відтворення цього образу словесно або шляхом складання композиційного чи мальованого портрета.

Фізіологічною основою цих процесів є поживлення тимчасових нервових зв'язків, що встановилися в процесі запам'ятовування. Наступна за цим вербалізація відтвореного образу здатна оживити пам'ять, надати їй велику виразність, яскравість, можливість згадати завдяки цьому важливі деталі, однак необхідність мовних характеристик елементів зовнішності багатьох допитуваних загоняє в глухий кут. Їм легше пізнати людину в натурі або за фотозображенням, ніж визначити словесно її зовнішність. При цьому варто враховувати, що на відміну від попередніх етапів сприйняття і трансформації інформації про зовнішній вигляд відтворення здійснюється або в рамках процесуальних дій, або оперативних заходів, що не може не робити певного впливу на людину.

Однак головним залишається психологічне сприйняття. Спогад — це відтворення в пам'яті образів, у нашому контексті образу людини. Для повноцінного спогаду необхідне збереження в пам'яті чіткого дійсного образу. Однак цього майже ніколи не відбувається. Навіть дуже упевнені спогади при перевірці виявляються не адекватними образів. Пояснюється це знову ж таки психо-нейрофізіологічними властивостями сприйняття і запам'ятовування. На кожному етапі, починаючи від рецепторних відбитків, відбувається послідовне перетворення інформації про зовнішній вигляд, з неминучими її втратами і перекручуваннями. Відкидання одних деталей, коректування інших під раніше відоме (особистий досвід) усе це не може не позначатися на точності образу.

Врешті-решт, сприйняття, як говорять у психології, реконструюється. Відтворення — новий етап переведення інформації з однієї форми в іншу, а отже, знову втрачає, знову перекручування. Реконструкція здатна призвести до істотного перекручування образу. Причому багато перекручувань пояснюються умовиводами і висновками, що робить суб'єкт носієм уявного образу.

Часом підміну реальних ознак зовнішності висновками він робить, не усвідомлено. Відбувається своєрідна підміна на що-небудь з подібної ситуації. Прогалини пам'яті заповнюються домислами. Чим більше часу пройшло з моменту сприйняття, тим таких домислів може бути більше.

Для усунення цих погрішностей і пожвавлення пам'яті повинні бути використані асоціативні зв'язки. Для цього може бути обрана яка-небудь точка відліку події, опорний об'єкт, подібний об'єкт. Останнє треба робити з відомою обережністю, тому що подібний об'єкт при значній подібності з забутим здатний посісти його місце в пам'яті. Наприклад, пред'явлення фотоальбому із зображенням осіб, яка стоять на обліку, суб'єктові, що лише неявно пам'ятає ознаки зовнішності людини, що напала на нього.

До викладеного раніше необхідно додати труднощі словесного викладу ознак зовнішності. Тут багато чого залежить від загального розвитку суб'єкта, його професії, віку, словникового запасу, здатності висловити свої думки.

Істотний вплив на спогад роблять вікові зміни.

Спогад за своїм психічним механізмом може бути:

- а) узагальнений або неспецифічний;
- б) диференційований або специфічний.

Під узагальненим мається на увазі спогад і відтворення тільки загальних ознак зовнішності. Під диференційованим — як загальних, так і часткових, у тому числі специфічних для даного вигляду.

Спогад і відтворення — це не тільки психофізіологічні процеси, але і вольові. Тому завданням слідчого (оперативного працівника) є не пасивне сприйняття вербального викладу образу, а активний вплив з метою направляти й активувати розумову діяльність особи, що дає показання.

Так, після довільної розповіді слідчий може поставити уточнюючі запитання з приводу окремих елементів зовнішності. При цьому черговість запитань повинна відповідати системі, прийнятій при викладі словесного портрета (зверху вниз, від загального до частки) [172,12]. Спочатку поставити запитання з приводу анатомічних, фізичних ознак (осанки, зросту, статури), потім про окремі частини тіла й елементи частин тіла (голови).

Ми вважаємо допустимим у процесі постановки питань допомагати допитуваному більш чітко сформулювати свої показання стосовно форми ознаки, її положення. Наприклад, звернути його увагу на те, що форма обличчя в цілому може бути кругла, овальна, прямокутна, квадратна, трикутна, ромбовидна. Накреслити ці форми або показати їхнє схематичне зображення (тільки контур обличчя, але аж ніяк не обличчя цілком). Запропонувати подумати і пригадати, яке за формою обличчя було в людини, про яку він дає показання. І так за багатьма іншими елементами, запропонованими як варіанти (зразки).

Водночас ми вважаємо недопустимими рекомендації, що містяться в деяких роботах про буквальне використання методу словесного портрета при допиті. Так, у довіднику, підготовленому О.А.Леві, Г.І. Пічкаловою і М.О. Селівановим [148,40-42], говориться проте, що при допиті варто керуватися системою „словесного портрета”, що включає нижчеописані ознаки. Далі автори наводять 25 елементів зовнішності (а не ознак), супроводжують кожен елемент 9-ма, а то й більшою кількістю ознак (по три стосовно форми, розміру, положення плюс колір). Таке використання системи словесного портрета мало-ефективне, здатне остаточно дезорієнтувати допитуваного кількістю термінів і характеристик і навіть якоюсь мірою є навідними запитаннями. Більш того, називаючи перераховані терміни „словесного портрета”, той, хто допитує, повинен переконатися, що вони зрозумілі допитуваному, а в необхідних випадках пояснити їх, показати значення окремих деталей на фотознімках або малюнках [148, 181-191]. Це взагалі повинне бути визнане недопустимим, оскільки не можна нав'язувати допитуваному специфічну термінологію, тобто змушувати його давати показання не у властивій для нього манері. Нам здається, що внесення в ряд посібників з опису ознак зовнішності термінів так званого довільного опису, авторство яких ми приписуємо В.О.Снеткову і О.М.Зініну, здатно вирішувати проблему допиту більш правильно.

Головний же висновок, що напрошується, полягає в такому.

Ускладнення системи словесного портрета, збільшення числа елементів (за рахунок другорядних, або відносно достовірних) не викликається необхідністю. Втрати у фіксуванні образу настільки великі на кожному етапі сприйняття, запам'ятовування і відтворення інформації про ознаки зовнішності, що спроби її постійної деталізації і насичення новими ознаками є невиправданими і зайвими. Більш вагомим і необхідним, є на наш погляд, створення опти-

мальної системи словесного портрета при врахуванні останніх даних психо-нейрофізіології механізмів сприйняття і пам'яті для того, щоб домогтися оволодіння цією системою всіма практичними працівниками.

Почнемо з більш частого й обов'язкового використання словесного портрета при допиті, особливо при допиті, що передує впізнанню. В принципі, будь-який допит особи, що дає показання про людину, особа якої повинна бути встановлена, повинен здійснюватися з використанням методик словесного портрета. Це може бути навіть допит обвинуваченого, якщо він визнає, наприклад, акт убивства і повідомляє про ознаки зовнішності потерпілого. Однак найбільш повне використання методу словесного портрета слідчим відбувається при допиті, що передує впізнанню.

У світлі усього вищевикладеного ми не будемо знову зупинятися на таких моментах, як з'ясування в допитуваного умов, у яких він спостерігав дану особу, з'ясування можливих суб'єктивних факторів, здатних впливати на сприйняття, запам'ятовування і відтворення допитуваним ознак зовнішності людини.

Для даного дослідження в першу чергу важливо, яким чином (із психологічних і методологічних пізнань) повинен використовуватися метод словесного портрета при допиті.

Як ми уже відзначали, у літературі, в тому числі довідковій криміналістичній, можна зустріти рекомендації дотримуватися при допиті в точності системи словесного портрета і навіть називати терміни словесного портрета допитуваному. На нашу думку, що з точки зору психології та методології подібна рекомендація не витримує критики. Обрушити на допитуваного пропоновані авторами 25 позицій про різні елементи зовнішності людини, з характеристиками форми, розмірів, положення — означає зовсім дезорієнтувати допитуваного, а можливо, і змінити якоюсь мірою уявний образ, що зберігається в його пам'яті. Методологічно подібна інформація набуває рис лекції, яку

слідчий читає допитуваному, що теж варто визнати неприйнятним. До того ж її можна трактувати і як навідні запитання, що заборонено КПК України.

Більш правильною, на нашу думку, є позиція Ю. Г. Торбіна, коли він стосовно допиту, що передує впізнанню, зазначає, що при описі зовнішності людини і фіксації його результатів у протоколі варто дотримуватися методики словесного портрета, уникаючи разом з тим використання спеціальної термінології, що може бути незрозумілою допитуваному [154, 19].

Вважаємо, що використання при допиті методу словесного портрета повинне мати на увазі в першу чергу керівництво принципами словесного портрета: опис повинен здійснюватися від загального до частки, і підпорядковуватися порядку „згори вниз”. Методично і психологічно можна визнати правильною таку схему допиту: фіксація всіх ознак зовнішності у викладі допитуваного, даного ним у ході вільної розповіді. Потім постановка запитань, що уточнюють зазначені ознаки, розшифровка застосованих ним термінів, доки і слідчий, і допитуваний не переконуються, що вони однаково сприймають ці поняття. На цій стадії можуть бути використані деякі, найбільш близькі за змістом, терміни довільного опису, що наводяться в роботах В. О. Снеткова. Після цього слідчий повинен спробувати з'ясувати, чи не запам'ятав допитуваний інші ознаки зовнішності. Тут дійсно може бути використана система словесного портрета (черговість характеристик ознак), але, зрозуміло, не текстуально відтворена допитуваному. Мова може йти про окремі елементи, найбільш виразні для зовнішності, за принципом: Чи не запам'ятали Ви, який був ніс у цієї людини? Яке підборіддя? Чи не було якихось відхилень, чогось незвичайного? і т.п.

Нам здається, що при таких допитах допомога допитуваному може бути зроблена і шляхом демонстрації схематичних зображень: овалу обличчя, форми очей, брів, рота, підборіддя. При цьому необхідно підкреслити, що

мова йде саме про схематичні зображення, тому що пред'явлення елементів обличчя, узятих із фотозображень, також здатне спотворити образ, відбитий у пам'яті. У літературі можна зустріти рекомендації показувати такі схеми при допиті малолітнім свідкам [172, 18]. Дійсно, дитячому вікові, як відзначалося раніше, властиве запам'ятовування деталей, подробиць, при відсутності в пам'яті уявлення про загальні ознаки. З цими рекомендаціями варто погодитися як з такими, що цілком відповідають психологічним особливостям дитячого віку.

Важливе значення має оцінка результатів допиту того, хто впізнає з урахуванням психологічної і нейрофізіологічної основи сприйняття, запам'ятовування, відтворення.

У літературі дотепер немає єдності думок із приводу того, чи варто пред'являти для впізнання особу, якщо той, хто впізнає, не повідомив при допиті ознак зовнішності цієї людини. Одні автори [172, 12] вважають, що в такому впізнанні, навіть при його позитивному результаті, мало змісту, тому що його достовірність не можна перевірити, інакше кажучи, названі при впізнанні ознаки нема з чим порівнювати, тому що при допиті вони не пролунали.

Інші автори, і в тому числі автор дослідження, думають, що впізнання в таких випадках можливе [329, 93-95].

Тому що, якщо таке впізнання не проводити, то із процесу впізнання цілком виключаються особи, що, хоча і виявляють готовність і бажання впізнати той або інший об'єкт, але не можуть назвати його прикмети.

На нашу думку, таке впізнання повинне проводитися, оскільки при розпізнаванні образів людина не порівнює між собою сусідні об'єкти, а порівнює кожний з об'єктів з відбитим у нього в пам'яті образом. А порівнявши, впізнає або не впізнає. Ось у чому все питання. А для більшої переконливості нашої позиції пошлемося на досить розповсюджений приклад узнавання на вулиці. Йому можна навіть дати наукову назву: феномен вулиці. Механізм цього феномена полягає в тому, що невідомо, яким

чином, зовсім не вдивляючись в обличчя людей, які йдуть назустріч (а так само й в одному напрямку), не припускаючи нікого зустріти, людина раптом зупиняється і кидається до якогось перехожого з вигуком: вона його впізнала. Буває й інше, але теж у цьому ключі: людина впізнає іншу людину, але не може пригадати, де вона раніше її бачила. Проте впізнавання відбулося. Більш того, таке впізнавання відбувається через дуже тривалий проміжок часу після першого сприйняття.

Неповідомлення при допиті ознак зовнішності або повідомлення їх у дуже обмеженій кількості ще не є підставою, для того, щоб відмовитися від проведення цієї слідчої дії. Згадаємо про явище ремінісценції, розгляньте раніше. Психічний стан людини, особливо яка пережила стрес, або навіть просто сильно хвилюється при допиті, може бути пов'язаний з такою перенапругою нервових клітин, що викликає короткочасну втрату пам'яті. Через деякий час напруга спадає, і людина пригадує при повторному допиті ознаки підозрюваного і викладає їх.

Можливі й такі варіанти, коли при першому допиті повідомляється частина ознак, при повторному нові ознаки і трохи нове трактування вже названих при першому допиті ознак. У подібних випадках слідчому необхідно з'ясувати причину цих розбіжностей [172, 12], може бути, навіть призначити психологічну експертизу особи, яка впізнає. Якщо ж протиріччя не удасться ані усунути, ані пояснити, то варто, очевидно, відмовитися від проведення пред'явлення для впізнання.

Необхідно розглянути з психологічних позицій ще один варіант, що стосується допиту, який передує впізнанню. Ми маємо на увазі таку ситуацію, коли від моменту допиту до пред'явлення для впізнання пройшло досить багато часу, наприклад кілька місяців (доки в полі зору слідства не з'явився підозрюваний). Формальна вимога закону дотримана, допит був проведений, ознаки зовнішності зафіксовані, отже, можна проводити

пред'явлення для впізнання. Однак варто пам'ятати про властивості пам'яті, у тому числі її здатності забувати, „стирати“ уявні образи. На нашу думку для того, щоб вирішити питання, проводити чи не проводити впізнання, необхідно повторно допитати особу, яка впізнаватиме. Обмежень на цей рахунок у законі не міститься. Водночас тут також є свої психологічні проблеми. Припустимо, що той, хто впізнає, забув якусь частину (може бути навіть велику частину) ознак зовнішності. Чи має право слідчий оголосити йому протокол першого допиту.

Нам вважається така дія цілком допустимою. З психологічних позицій це є поживленням пам'яті, відновленням асоціативних зв'язків, що трохи ослабнули під впливом часу. З процесуальних позицій це ніяк не може бути розцінено як навідні питання, тому що допитуваному пред'являються його власні показання.

Підводячи підсумок допитові особи, яка впізнає, ми пропонуємо доповнити ст. 175 КПК України частиною такого змісту: „Якщо під час допиту особа, яка впізнає, не в змозі назвати ознаки особи, яку вона повинна впізнати, але виявляє впевненість у впізнанні, слід проводити впізнання й у цьому випадку“.

Тому неповідомлення при допиті ознак зовнішності ще не є підставою для того, щоб відмовитися від проведення цієї слідчої дії.

Продовжуючи характеристику соціально-психологічних особливостей особистості на формування вербальної інформації слід зазначити, що одним з характерних проявів властивостей особистості людини є наявність у неї набутих за життя різноманітних навичок і звичок. Як неодмінні компоненти людської діяльності, вони нерідко є обставинами, що підлягають з'ясуванню в процесі розслідування злочинів.

Людська свідомість несла б на собі надмірний вантаж, якби кожен крок нашої діяльності відбувався під її конт-

ролем. Свідомість спирається на безліч вроджених і вироблених у процесі життя психофізіологічних механізмів, що протікають несвідомо і підсвідомо. Наприклад, до несвідомих процесів належать вроджені інстинктоподібні акти, або ті, котрі формуються дуже рано, часто протягом першого року життя дитини. Ми дихаємо без участі свідомості, якщо тільки спеціально не затримуємо подих і т.п.

До підсвідомих процесів належать усі умовно-рефлекторні, вироблені трудові, спортивні й інші навички, що складають групу автоматизованих дій. Приступаючи до якої-небудь нової діяльності, людина не має для виконання незвичної ще для неї дії вже сформованих способів вирішення, їй доводиться свідомо визначати і контролювати не тільки дії, але й окремі рухи або операції, за допомогою яких вона її здійснює. У результаті багаторазових повторних рішень тієї самої задачі набувається можливість виконувати цю дію як єдиний, цілеспрямований акт, без постановки спеціальної мети свідомо підбирати для нього способи виконання.

Ми не будемо зупинятися на ютасифікації навичок і звичок, це не тема нашого дослідження, ми лише зупинимося на тому, як вони впливають на формування вербальної інформації.

У деяких випадках дані про навички злочинця необхідно враховувати при виборі тактики проведення слідчих дій.

Звички, на відміну від навичок, активної участі в самій злочинній дії не беруть. Але значення звичок не можна недооцінювати. Індивідуальність і своєрідність звичок, мимовільний характер їхнього прояву, додають велике криміналістичне значення їх відображенням.

Володіючи здатністю мимоволі, або під впливом потреб, виявлятися в будь-який момент, звички природно можуть виявитися в злочинця і при вчиненні ним злочину. І кожна звичка, що є в зовнішньому прояві характерною властивістю особистості, може мати різні індивідуальні форми вираження, що згодом могло б допомогти індивідуалізувати злочинця.

Цінну допомогу у встановленні деяких обставин можуть зробити і звички потерпілого, з'ясування яких може пролити світло на картину того, що відбулося.

Відомості про навички і звички передбачуваного злочинця доцільно використовувати на наступних його стадіях з метою розкриття злочину. При виявленні запідозреної особи слідчий приймає рішення про конкретні шляхи викриття людини, що вчинила злочин, проведення допиту, пред'явлення для впізнання, огляду та ін. слідчі дії, за яких може бути отримана вербальна інформація, важлива для розкриття злочину.

Не торкаючись загальних тактичних положень проведення слідчих дій, розглянемо тільки ту їхню частину, яка стосується питань встановлення навичок і звичок в обвинуваченої (підозрюваної) особи, оскільки дотепер це питання достатньою мірою не розроблене.

У більшості випадків досить повні і різнобічні дані про навички і звички обвинуваченого можуть бути отримані в ході допиту самого обвинуваченого. З його показань можна установити різні обставини їхнього становлення і розвитку:

а) факти, що підтверджують наявність або відсутність навичок і звичок (які навчальні заклади закінчив і за якою спеціальністю; які види робіт може виконувати: зварювальні, теслярські, покрівельні, в'яже, шиє і т.п.; у яких частинах і родах військ проходив службу, яким спеціальностям був навчений в армії; чи займається спортом, якщо так, то яким видом; кількість судимостей і за які злочини й т.п.);

б) досконалість володіння навичками (стаж виробничої і спортивної діяльності, спортивний і кваліфікаційний професійний розряд, грамоти і заохочення за досягнуті результати і т.п.);

в) умови розвитку навичок і звичок (кваліфікація наставника; риси характеру, що сприяють успішному оволодінню навичкою; мотиви, спонукання і т.і.);

г) особливості навички (обвинувачений може пояснити і вказати на тільки йому знайомі, властиві його роботі

ознаки, що дуже важливо для ідентифікації злочинця за матеріально фіксованим відображенням його навичкових дій).

Особливості навички можуть відображатися в механізмі і характері слідів. Примітний у цьому відношенні фрагмент протоколу допиту обвинуваченого Я.Сіетнієкса з матеріалів справи про вбивство ним у 1973 р. своєї родини:

Питання прокурора: Як Ви можете пояснити, що все навколо було заляпане кров'ю, а на вашому одязі її знайти практично не вдалося?

Відповідь: Я вже говорив, що мені доводилося працювати лісорубом, а коли рубаєш сучки, то виробляється навичка не робити великих змахів. Головне — сила удару. Якщо змах сокири невеликий, то і кров'яні бризки летять недалеко.

Питання прокурора: Скажіть, чи наносили Ви удари обухом? (Тещі спочатку обухом розкроїли череп, а потім вістрям сокирища розсікли горло).

Відповідь: Відверто кажучи, я цього не пам'ятаю, але думаю, що наносив. Раніш мені неодноразово доводилося бачити, як забивають домашніх тварин. Спочатку їх б'ють обухом, а потім перерізають горло. Подібним чином мені доводилося забивати свиней і телят самому. Згодом у мене утворилася навичка [173, 17].

У процесі допиту слідчий, як правило, вивчає обвинуваченого не тільки шляхом постановки йому певних запитань і отримання на них відповідей. Деякі відомості можна отримати під час спостереження за обвинуваченим. Під час допиту в його діях можуть проявитися наявні в нього звички, які запам'ятав потерпілий, і які були зазначені як прикмети. Обвинуваченому можна запропонувати закурити, а недопалки направити експертам для порівняльного дослідження з навички паління, якщо з місця події як речові докази були вилучені недопалки.

Варто мати на увазі, що обвинувачений може повідомити про себе не всі відомості, що мають значення в справі,

особливо коли вони не відповідають його інтересам. Уряді випадків він може дати помилкові показання або якісь відомості витлумачити на свою користь. Тому дані, отримані при допиті обвинуваченого, мають потребу в перевірці з інших джерел. Так, якщо обвинувачений вирішив сховати своє уміння користуватися електрозварювальним апаратом, то його показання можна спростувати шляхом допитів свідків знайомих, товаришів по службі й ін. Одночасно, цей факт повинен оцінюватися як обставина, що викриває його в причетності до злочину, якщо такий було вчинено з використанням навичок різання металу.

Потрібно відзначити, що у випадку заперечення обвинуваченим володіння ним якими-небудь навичками або звичками, він у той же час може визнати існування фактів, що непрямо викривають його, або не розуміючи їхнього значення для справи, або усвідомлюючи безглуздість їхнього заперечення, але сподіваючись дати цим фактам те або інше пояснення.

Різноманітні відомості про особу обвинуваченого можна отримати з показань свідків. Згідно із ст. 68 КПК України свідок може бути допитаний про будь-які обставини, що підлягають встановленню із даній справі, в тому числі й про ті, що мають відношення до навичок і звичок обвинуваченого. З показань свідків — товаришів по службі і осіб, що знають обвинуваченого по навчанню (викладачів, учнів), можна отримати дані про його виробничу або навчальну діяльність, відношення до праці (навчання), наявність заохочень, ступінь професійної кваліфікації, індивідуальну майстерність тощо. Предметом допиту родичів, сусідів, друзів можуть бути дані про умови виховання і спосіб життя обвинуваченого, що вплинули на формування його звичок, позитивних і негативних інтересів та схильностей, наявність і характер судимостей, здійснення антисоціальних вчинків, уміння виконувати певні види робіт (слюсарні, зварювальні, токарські), наявність в бу-

динку обвинуваченого різних інструментів і пристосувань, а також виробів, результатів його праці, і т.і.

З огляду на те, що один і той самий свідок не може цілком охарактеризувати обвинуваченого, необхідно залучати до допиту досить широке коло осіб, які б у сукупності своїй могли б дати найбільш вичерпну характеристику його якостям і властивостям як особистості.

Згідно зі ст. 193 КПК України слідчий має право провести освідування обвинуваченого або підозрюваного для встановлення на їх тілі слідів злочину або особливих прикмет, якщо при цьому не потрібно судово-медичної експертизи. Ці сліди і прикмети прямо або непрямо можуть бути пов'язані з навичками і звичками обвинуваченого. До них можуть належати сліди, утворені на тілі й одязі злочинця внаслідок застосування ним своїх навичок, наприклад, сліди опіків або часточки карбиду при використанні газозварювальної апаратури. Серед особливих прикмет доказове значення будуть мати ознаки зовнішньої будови людини, якщо вони знайшли відображення в обстановці місця події (наприклад, укороченість або скривлення ніг, кульгавість, що проявилися в доріжці слідів ніг), або інші функціональні ознаки обвинуваченого, які запам'ятав потерпілий чи свідок (наприклад, дефекти мовлення; звичка кусати губи, гризти нігті, що підтверджуються при освідуванні оглядом губів і нігтів).

Освідування може проводитися також з метою встановлення професійної або іншої приналежності обвинуваченого. На вид занять указують професійні ознаки — найбільш типові зміни шкірного покриву рук, характерні для осіб визначеної спеціальності. Так, якщо робота людини пов'язана з необхідністю частого застосування гострих предметів (покрівельники, склярі), то на руках утворюються рубці у вигляді прямих ліній, розташованих по всій поверхні кисті. Про професію можна судити і за специфічним запахом, що йде від тіла освідуваної особи, а також від її одягу (наприклад, хімік або фотограф, що має

справу з реактивами, металург, водій автомашини і т.і.). До висновку про заняття людини спортом можна прийти за типовими для певних видів єдиноборств травмами: перебитий ніс— для боксерів, ушкоджене вухо— для борців тощо. При необхідності запрошуються лікар або особа іншої спеціальності, що беруть участь в освідуванні як фахівці.

- У відповідності зі ст. 177 КПК України обшук проводиться для відшукування і вилучення предметів і документів, що можуть мати значення для справи. Стосовно нашої теми, це такі матеріальні об'єкти, що дозволяють розпізнати навички і звички обвинуваченого, виявлені ним при вчиненні злочину.

У першу чергу, це знаряддя і засоби вчинення злочину. Так, виявлення при обшуку будинку в обвинуваченого набору ключів і „відмичок", медичних інструментів і препаратів дозволяє висунути припущення про уміння власника користуватися ними і є важливим доказом відповідно у справах про крадіжки і незаконне заняття лікувальною діяльністю. Ці докази не тільки певною мірою підтверджують факт вчинення злочину, але також служать важливою інформацією про особистість самого обвинуваченого.

Одним із діючих методів перевірки навичок обвинуваченого є відтворення обстановки й обставин події (ст. 194 КПК України). Дана слідча дія успішно проводиться при розслідуванні різноманітних злочинів і допомагає слідчому установлювати важливі обставини справи, головним чином, суб'єктивні можливості обвинуваченого: чи міг вчинити певну дію, виконати визначену роботу, чи вміє керувати машиною, користуватися зброєю і т.і. Результати цієї слідчої дії можуть встановлювати наявність в обвинуваченого певних навичок і, тим самим, прямо або непрямо свідчити про вчинення ним злочину.

Експеримент із визначення наявності або відсутності професійних, злочинних або інших навичок в обвинуваченого являє собою окремий випадок експерименту зі встановлення можливості здійснення якої-небудь дії,

тому що навички можна виявити тільки при здійсненні особою певних дій [174, 58].

У рамках загального завдання „перевірки й уточнення даних, що мають значення для справи” (ст. 194 КПК України), результати відтворення обстановки та обставин події із виявлення навичок обвинуваченого можуть бути використані з метою перевірки слідчих версій для встановлення істинності показань обвинуваченого, усунення протиріч між показаннями декількох обвинувачених, обвинувачених і свідків. Нерідко при встановленні одного зі співучасників групи, яка вчинила крадіжку автотранспортного засобу, він через страх помсти з боку інших злочинців або з інших мотивів може заявити, що злочин був вчинений ним одним. Якщо виникає сумнів у тому, що дана особа має необхідні навички керування автомобілем, то для вирішення цього питання може бути проведене відтворення обстановки й обставин події. Для цього повинен бути використаний транспортний засіб, аналогічний за маркою викраденому. Перед проведенням цієї дії бажано допитати обвинуваченого за участю фахівця з метою перевірки знання ним технічних умов експлуатації відповідного транспортного засобу [175,45]. Якщо в ході слідчої дії з’ясується, що обвинувачений не має навички керування автомобілем, то ця обставина буде розцінюватися як доказ здійснення ним злочину не поодиночі.

Паралельно з установленням навичок винної особи при проведенні відтворення обстановки й обставин події слідчий може з’ясувати причини й умови, що сприяють вчиненню злочинів. Так, протягом тривалого часу на великих вузлових станціях злочинці купували в пасажирів використані залізничні квитки, на яких за допомогою елементарних прийомів і засобів підробляли відбитки штампа, що засвідчує факт зупинки в даному місті. Потім ці квитки збувалися пасажиром. Під час розслідування даного злочину слідчий виконав цю слідчу дію, у ході якої обвинувачені продемонстрували своє

уміння підробки. Виявилось, що однією з причин, які сприяють здійсненню цих злочинів, виявився слабкий ступінь захисту окремих реквізитів квитка [176, 25].

Отримання матеріалів для експертизи не є безпосереднім завданням відтворення обстановки та обставин події, однак отримані в ході її зразки, за умови їхнього якісного виконання і правильного процесуального оформлення, з успіхом можуть бути використані в експертному дослідженні.

У вбиральні на залізничній станції був виявлений розчленований труп чоловіка. Метод розчленовування і лінії розрубання кісток давали підставу думати, що особа, що розчленувала труп, має досвід обробки туш худоби. У ході розслідування було встановлено, що убивство зробила дружина загиблого З. Але в слідчого виник сумнів щодо її здатності без сторонньої допомоги розчленувати труп убитого чоловіка. Щоб установити, чи могла обвинувачена вчинити ці дії, було проведене відтворення обстановки й обставин події. Їй запропонували обробити дві туші баранів сокирами і ножем, якими вона скористалася при розчленовуванні. Протягом короткого часу З. розрубала туші і, як було відзначено учасниками відтворення обстановки та обставин події, зробила це досить уміло. За результатами цієї слідчої дії була проведена судово-медична експертиза, яка встановила, що спосіб обробки туш баранів аналогічний способів розчленовування трупа її чоловіка [177,233-234].

При оцінці результатів цієї слідчої дії зі встановлення навичок обвинуваченого необхідно враховувати бажання особи робити ті або інші дії, що вбачається з матеріалів справи. Так, якщо обвинувачений прагне приховати інших учасників злочину і виконати за них дії, що вимагають наявності певних навичок, то негативний результат у такому випадку варто вважати достовірним.

З метою дослідження даних, що характеризують навички обвинуваченого, певне значення може мати також перевірка показань на місці як однієї з частин відтво-

рення обстановки й обставин події. Сутність цієї дії полягає в отриманні від раніше допитаного обвинуваченого пояснень щодо розслідуваної події, супроводжуваних показом ним місць і об'єктів, пов'язаних зі злочинном, і демонстрацією окремих дій [178,414]. По ходу перевірки показань на місці можуть перевірятися суб'єктивні якості обвинуваченого (уміння зробити що-небудь, навички вчинення злочинних дій та ін.).

З огляду на те, що відтворення обстановки та обставин події містить у собі елементи різних слідчих дій, у ході її проведення можуть бути добуті ті самі відомості про навички обвинуваченого, що й у ході допиту, обшуку, огляду й ін.

У слідчій практиці нерідко для ототожнення злочинців використовують мисленні і слухові образи деяких навичок і звичок людини, відбиті в пам'яті очевидців. Досліджуваними функціональними ознаками зовнішнього вигляду обвинуваченого можуть бути його хода, голос і особливості мови, звичка жестикулювати тощо. Це відбувається тоді, коли той, хто впізнає, заявляє, що він може впізнати обвинуваченого не тільки за зовнішнім виглядом, але й за ходою, голосом, звичками поведінки.

При організації пред'явлення для впізнання обвинуваченого за голосом, особливостям мови і ходи пред'явлення варто проводити так, щоб той, кого впізнають, не бачив того, хто впізнає, і не здогадувався, що відбувається акт впізнання. Інакше обвинувачений може навмисне змінити голос, мову або ходу. Якщо все-таки в процесі впізнання виявиться подібний факт свідомого перекручування, слідчий повинен продовжити бесіду з тим, кого впізнають, щоб проявилися ознаки його голосу і мови, запропонувати йому продовжити рух зазначеним маршрутом, маючи на увазі, що його зусилля контролювати себе не можуть бути тривалими і особливості справжньої ходи неминуче проявляться. Це обумовлено тим, що ознаки ходи, голосу і мови, як і інших навичок та звичок людини, є проявом відповідного динамічного стереотипу,

змінити який свідомими вольовими зусиллями на більш-менш тривалий час неможливо.

Ототожнення обвинуваченого за голосом і ходою може проводитися і як складова частина процесу пред'явлення для впізнання за всім зовнішнім виглядом, і у вигляді самостійного акту пред'явлення для впізнання, про що слід внести відповідні зміни до КПК України, закріпивши в ньому таку статтю: „Впізнання за голосом та ходою”.

Підводячи підсумок, слід зазначити, щодо найбільш суттєвих соціально-психологічних особливостей особи, які впливають на формування вербальної інформації, слід віднести: темперамент, характер особистості, сприйняття інформації, запам'ятовування та відтворення її, наявність набутих за життя різноманітних навичок та звичок тощо.

Використання рекомендацій з вивчення та впливу соціально-психологічних особливостей особи на формування та використання вербальної інформації здатне знизити рівень невизначеності слідчої ситуації, сформувати у слідчого почуття впевненості в результатах проведення слідчих дій, пов'язаних з отриманням вербальної інформації.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОТРИМАННЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

2.1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОТРИМАННЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянувши в попередньому параграфі вплив соціально-психологічних особливостей особистості на формування вербальної інформації, варто зупинитися на психологічних особливостях отримання вербальної інформації.

Із загальної психології відомо, що будь-яке спілкування між людьми, будь-яка їхня взаємодія з метою отримання вербальної інформації неможливі без взаємного психологічного впливу. Характер психологічної взаємодії при допиті як одного із засобів отримання цієї інформації в цьому відношенні не є винятком.

У широкому розумінні взаємини слідчого з допитуваним є не що інше, як психологічне спілкування, яке припускає взаємний обмін інформацією, заснований на взаємному психологічному проникненні, впливі [179, 258].

Таке спілкування при проведенні допиту має подвійний характер, оскільки засноване на двох психологічних принципах: „психологічного контакту” і „психологічної боротьби”.

Психологічний контакт при допиті покликаний сприяти встановленню комунікативних зв'язків, виникненню емоційної довіри в допитуваного до слідчого, бажання дати показання.

На відміну від більшості інших ситуацій спілкування, психологічний контакт при допиті має нерівноцінний характер, оскільки, з одного боку, слідчий прагне дістати максимум інформації, а з іншого боку - звести до мінімуму розголошення наявних у його розпорядженні відомостей.

Особливістю психологічного контакту при допиті є також і те, що метою, завданням такого контакту, насамперед, є отримання не будь-якої, а доказової інформації, тобто одержання з дотриманням передбаченої законом процесуальної форми, такої інформації, що стосується справи, яка розслідується.

Як підкреслювалося, психологічний контакт неможливий поза спілкуванням. Тому, незважаючи на специфіку встановлення психологічного контакту при допиті, таке спілкування повинне мати на увазі не лише врахування процесуальних аспектів контакту, але і високу мовну культуру слідчого, володіння ним не тільки нормативною лексикою, але й у ряді випадків певними навичками спілкування, заснованими на врахуванні професії, культурного рівня, національних особливостей допитуваного тощо.

Налагодження тісних зв'язків між слідчим і допитуваним будується, з одного боку, на нормах кримінально-процесуального законодавства, а з іншого боку — на наукових засадах криміналістики, психології, логіки, теорії управління діяльністю [36, 40].

У криміналістичній і психологічній літературі питання, пов'язане з визначенням поняття і змісту психологічного контакту [180, 154] при допиті, є дискусійним. Запропоновані визначення характеризуються термінологічною строкатістю і викликають неоднозначність у їхньому розумінні.

Різні автори визначають природу психологічного контакту по-різному: як умову, прийом, стадію слідчої дії, як стан слідчого й учасника слідчої дії.

М.І. Порубов розглядає психологічний контакт як систему взаємодії людей між собою в процесі їхнього спілкування, заснованого на довірі; як інформаційний процес, при якому люди можуть і бажають сприймати інформацію, яка виходить від кожного співрозмовника. Психологічний контакт — це, нарешті, процес взаємного розуміння [89, 73]. Автор справедливо відзначає, що психологічний контакт

повинен супроводжувати весь хід допиту. Для його встановлення необхідне проведення ряду тактичних прийомів, зумовлених ходом допиту, обставинами справи, наявністю доказів, а також особистістю винного [181, 43].

Звідси випливає, що психологічний контакт можна розглядати як якусь тактичну операцію, що включає сукупність тактичних прийомів, спрямованих на вирішення серії завдань при проведенні допиту.

А. В. Дулов визначає психологічний контакт як цілеспрямовану, плановану діяльність зі створення умов, що забезпечують розвиток спілкування в потрібному напрямку і досягнення його цілей [57, 107]. Ми згодні з А. В. Дуловим, коли він підкреслює необхідність врахування психічних явищ, які закономірно розвиваються в людини перед вступом у спілкування. Виявлення таких закономірностей поведінки, характерних для конкретної людини, одне із завдань слідчого при підготовці до допиту. Психологічний контакт дозволяє створити найбільш раціональний режим спілкування при проведенні слідчої дії. Встановлений у ході допиту психологічний контакт спроможний допомогти слідчому і надалі, при проведенні інших слідчих дій за участю раніше допитаних ним осіб.

О. Б. Соловйов розглядає психологічний контакт як спосіб комунікативних зв'язків, як виникнення своєрідної емоційної довіри до слідчого [182]. Подібна емоційна довіра є вкрай бажаним елементом психологічного контакту, однак нерідко слідчий об'єктивно не має можливості викликати до себе емоційну довіру людини, яка, вступаючи в спілкування, має цілі, що суперечать цілям слідчого. Не викликаючи позитивних емоцій, контактні відносини можуть будуватися на основі взаєморозуміння і взаємоповаги слідчого й учасника допиту, якщо останній, наприклад, розраховує в процесі контактного спілкування знайти компромісне рішення.

О. Б. Соловйов вказує, що у певному розумінні психологічний контакт носить однобічний характер: слідчий

прагне отримати якнайбільше інформації від допитуваного і сам не зацікавлений у розкритті наявних у його розпорядженні даних у справі [57, 42]. З цією позицією солідарний і М. І. Порубов [181, 42]. Однак, наведена авторами точка зору викликає заперечення.

Психологічний контакт завжди має двосторонній характер, його встановлення і підтримка залежить як від слідчого, так і від допитуваного, хоча ініціатива і управляючий вплив належать, безумовно, слідчому. Існує двосторонній контакт, як стверджує К. Обуховський, у якому індивід відчуває, що він є предметом зацікавленості, що почуття інших „співзвучні" з його власними почуттями [183, 160].

Одне з трактувань контакту в психології — це випадок комунікації зі зворотним зв'язком [184, 47]. Така комунікація передбачає двосторонній характер відносин, коли слідчий і його партнер одночасно є й адресатом, і джерелом інформації. Звідси випливає, що обое вони впливають на процеси спілкування, на динаміку розвитку їхніх відносин. При двосторонніх відносинах у процесі формування і стабілізації психологічного контакту відбувається як отримання інформації слідчим, так і передача ним певної інформації допитуваному. Така інформація може міститися в запитаннях слідчого, у його оцінці показань допитуваного, у доказах, що він пред'являє при допиті.

В. Л. Васильєв трактує психологічний контакт як стадію, на якій обидва співрозмовники остаточно виробляють стосовно один одного загальну лінію поведінки, а також визначають такі параметри, як її темп, ритм, основні стани співрозмовника, прийоми усного мовлення, пози, міміку, а в деяких випадках основну аргументацію [92, 43]. З подібною позицією погодитися не можна. Психологічний контакт — це не якась стадія допиту, це постійно діюча при допиті система. Він або є, або його немає. Наявність контакту не виключає його видозміни відповідно до ситуацій допиту. Психологічний контакт як складний психофізіологічний процес супроводжує всю проце-

дуру допиту, він ситуативний і може виникати на різних стадіях допиту.

Ми поділяємо позицію Г.Г. Доспулова, коли він визначає психологічний контакт як узгоджені ділові взаємовідносини слідчого зі свідком, потерпілим, підозрюваним і обвинуваченим, які виникають на основі правильної позиції слідчого і поведінки допитуваного [185, 12]. Однак необхідно підкреслити, що процес такої узгодженості взаємин слідчого і допитуваного відбувається поступово, поетапно, іноді непомітно для допитуваного.

Але контактні відносини не повинні виникати на базі поступок слідчого. Формування контакту — це свого роду боротьба за психологічну ініціативу у взаємодії. У цій інтелектуальній боротьбі кожен з партнерів прагне розгадати думки іншого, визначає свою поведінку так, щоб отримати тактичний вигравш. Проводячи подібну думку, О.Р. Ратінов, відзначає, що психологічний контакт містить елементи психологічної боротьби, яка є однією зі сторін індивідуально-психологічного підходу, що припускає гуманність, чуйність і коректність у відносинах з підслідними. Слідчий, власне кажучи, бере участь у тій боротьбі, що чиниться у внутрішньому світі людини [186, 107]. У зв'язку з цим викликає заперечення позиція Ф.В. Глазиріна, який визначає психологічний контакт як готовність допитуваного до спілкування зі слідчим, до дачі правдивих показань.

Необхідно зауважити, що будь-яка розробка систем тактичних прийомів повинна передбачати з'ясування цілей встановлення психологічного контакту в процесі допиту. В.Л. Васильєв визначає таку мету, як знаходження спільних інтересів слідчого і допитуваного, тобто перехід у допиті від психологічної системи „Я” — „Не Я” до психологічного „Ми” [187, 37-40]. Безсумнівно, це важлива мета, але вона може бути розглянута тільки як часткова, обумовлена певною ситуацією.

А.В. Дулов називає такі основні цілі встановлення контакту:

- забезпечення активного психічного відношення суб'єкта в майбутньому спілкуванні;
- зняття упередженості,сторожкості у суб'єкта спілкування;
- полегшення процесу психологічної адаптації [57, 108-109].

Не заперечуючи наведених положень, хотілося б їх доповнити. На нашу думку, діяльність слідчого при формуванні психологічного контакту з допитуваним підпорядкована ще і таким цілям:

1) отримання правдивої і повної інформації про обставини розслідуваного злочину. Можливе перенесення контактних відносин на суміжні слідчі дії, такі, як відтворення обстановки та обставин події, очна ставка, пред'явлення для впізнання, у яких бере участь особа, котра раніше знаходилася в стані психологічного контакту зі слідчим при допиті;

2) встановлення причин і умов, що сприяють вчиненню злочину. За даними практики справжні причини злочинів, у тому числі механізм формування злочинного наміру, нерідко залишаються нез'ясованими. Це може відбуватися і через відсутність психологічного контакту слідчого з допитуваним. Тим часом допитуваний, з яким досягнуто психологічного контакту, може розкрити складний механізм своєї злочинної поведінки, розповісти відверто про обставини, які спонукали його до вчинення злочину;

3) надання психологічної допомоги допитуваному, який відчув психотравмуючий вплив факту злочину. Нерідко психічні переживання потерпілого сильніші, ніж його фізична травма. В подібних ситуаціях слідчий повинен уміти сприятливо впливати на свідомість допитуваного для зміни його установки. Вплив психічної травми може відчувати і свідок злочину. Більш того, сам злочинець теж може відчувати дію психічної травми, яку він переживає в зв'язку із вчиненням злочинном. Злочин може бути вчинений у стані стресу, фізіологічного афекту або з необереж-

ності особою, яка не є кримінальною за своєю сутністю. У такому випадку сам злочин і його наслідки травмують злочинця. До того ж факт порушення кримінальної справи, затримання, арешт, втрата колишнього соціального стану чинять психотравмуючий вплив на допитуваного. У результаті цього, допитуваний ухиляється від контакту зі слідчим, „поринає в себе”, відмовляється від дачі показань. Надання такій людині психологічної допомоги дозволяє знайти підхід до учасника допиту, розбудити в нього довіру до слідчого, бажання співпрацювати і дати правдиві і вичерпні показання. Цьому повинна сприяти і належна обстановка, діловитість, увага і коректність слідчого, його вимогливість і наполегливість у поєднанні з чуйним ставленням до щирих переживань допитуваного, готовність у будь-який момент забезпечити реалізацію наданих допитуваному законних прав [188, 49];

4) регуляція емоційних станів допитуваного для прогнозування його поведінки і результатів спілкування.

Ми поділяємо думку А.В. Дулова, який вважав, що, знаючи закономірності структури злочину, можна прогнозувати способи протидії, яких вживатиме допитуваний. Чим краще слідчий знає шляхи, засоби, способи вжиття протидії, тим легше йому попереджати цю протидію. А отже, і забезпечувати встановлення істини у розслідуваній справі [189,43-53].

Окремі криміналісти розглядають встановлення психологічного контакту як тактичний прийом [190, 28-29;191, 12]. Такі погляди суперечать логіці речей. Не встановлення психологічного контакту є тактичним прийомом, а для його встановлення використовуються системи'найбільш доцільних тактичних прийомів.

Необхідно постійно пам'ятати, що тактичні прийоми, спрямовані на встановлення психологічного контакту з допитуваним, засновані на використанні даних психології, логіки та інших наук. Стосовно цього цікавими є способи здобуття прихильності до себе людей, запропоновані

в психології ше Дейлом Карнегі. Він називає шість таких способів:

- 1) виявляйте щирю цікавість до інших людей;
- 2) посміхайтесь;
- 3) пам'ятайте, що для людини звук її імені найсолодший і найважливіший звук людської мови;
- 4) будьте гарним слухачем; заохочуйте інших розповідати вам про себе;
- 5) ведіть розмову в колі інтересів вашого співрозмовника;
- 6) давайте людям відчуття їхню значимість і робіть це щиро [192,98].

Банальність деяких прийомів досить очевидна, однак це не позбавляє їх практичного значення, коли мова йде про контактне спілкування в процесі Допиту.

У криміналістиці розроблені тактичні прийоми встановлення психологічного контакту, які носять найбільш загальний характер. Так, Ф.В. Глазирін для встановлення контакту рекомендує такі способи:

- звернення до логічного мислення допитуваного;
- збудження в нього інтересу до спілкування та його результатів;
- збудження емоційного стану;
- вплив на допитуваного позитивними якостями особистості слідчого [81,105].

Для кожного із запропонованих способів існують комплекси тактичних прийомів, що відрізняються між собою залежно від процесуального становища допитуваного, його психологічних особливостей, ситуації допиту.

В.Г. Лукашевич пропонує дев'ять способів встановлення психологічного контакту при допиті:

- 1) створення належної обстановки допиту;
- 2) допит наодинці;
- 3) коректна поведінка слідчого як представника держави, що виконує важливі суспільні функції;

4) демонстрація доброзичливості, неупередженого ставлення до допитуваного, які збуджують інтерес до слідчого як партнера по спілкуванню;

5) демонстрація вміння вислухати до кінця, не підвищувати тон;

6) проведення попередньої бесіди на довільну тему;

7) звернення до логічного мислення;

8) роз'яснення цілей і завдань допиту;

9) створення обстановки, що збуджує інтерес до допиту і його результатів [193,43].

Окремі способи, названі автором, навряд чи можуть бути розглянуті як тактичні прийоми. Так, створення належної обстановки і допит наодинці—це не тактичні прийоми, а умови, що сприяють встановленню психологічного контакту. Коректна поведінка слідчого як представника держави, що виконує важливі суспільні функції, це не тактичний прийом, а обов'язок слідчого. Рекомендація не підвищувати тон також не може розглядатися як прийом, тому що це етичне правило спілкування. Ряд запропонованих прийомів вимагають своєї подальшої конкретизації. Крім того, запропонований перелік способів встановлення психологічного контакту не має всіх ознак системи.

Дані анкетування слідчих, проведеного нами, показують, що як прийоми, які сприяють встановленню психологічного контакту, ними були виділені:

- співбесіда на цікавлячу або довільну тему 87,5%;
- роз'яснення положення закону про шире розкаяння 42%;
- вказівка на необхідність надання допомоги слідству 40,8%;
- звернення до кращих рис особистості допитуваного 75,4%;
- прояв об'єктивності, широї турботи й уваги до допитуваних 69%;
- нейтралізація конфліктного стану окремих учасників кримінального процесу 48,8%;

• подолання смислового і емоційного „бар'єрів" 37,8%.

На думку слідчих, найбільш ефективними є прийоми, пов'язані зі співбесідою на цікавлячу або довільну тему і звернення до кращих рис особистості допитуваного.

За нашим переконанням, тактичні прийоми, спрямовані на встановлення психологічного контакту, не можна розглядати поза стадіями його формування.

У криміналістичній літературі розпочаті спроби виділення стадій формування психологічного контакту. Так, А.В. Дулов розглядає шість стадій такого формування:

- 1) прогнозування спілкування і процесу встановлення психологічного контакту;
- 2) створення зовнішніх умов, що полегшують встановлення контакту;
- 3) прояв зовнішніх комунікативних властивостей на початку зорового контакту;
- 4) вивчення психічного стану, відношення суб'єкта до розпочатого спілкування;
- 5) дії з ліквідації перешкод у спілкуванні;
- 6) порушення інтересу до розвитку дії під час майбутнього спілкування [57,318]. Г.О. Зорін більш точно виділяє певні етапи у встановленні контакту, які з деякими нашими уточненнями, мають такий вигляд:

1-а стадія: діагностика особистісних якостей майбутнього допитуваного:

— збір і аналіз інформації про майбутнього учасника допиту;

— виявлення особистісних особливостей, що характеризують можливі стани і позицію допитуваного;

2-а стадія: розробка тактичної програми, яка спрямована на формування психологічного контакту й забезпечує отримання повної і правдивої інформації.

3-я стадія: вступ у контактну взаємодію:

— зустріч і обмін контактоформуючими репліками;

- формування первинного контакту;
- діагностика позиції допитуваного.

4-а стадія: формування ситуативної установки допитуваного на контактну взаємодію.

- поглиблення знань про допитуваного;
- формування контактних відносин у процесі постановки додаткових запитань про родину, професію, заслуги й інші обставини життя;
- корекція тактичної програми допиту.

5-й стадія: контактна взаємодія в процесі основної частини допиту (рефлексивна стадія):

- діагностика обраної допитуваним форми контактного спілкування;
- зміцнення психологічного контакту в ході вільної розповіді допитуваного;

6-а стадія: стабілізація психологічного контакту при закінченні допиту [194,16].

Діагностика особистіших якостей допитуваного, котра є змістом першої стадії формування психологічного контакту, була предметом докладного розгляду в попередньому параграфі.

Зараз ми розглянемо другу стадію встановлення психологічного контакту, а саме: розробку слідчим тактичної програми, яка спрямована на формування психологічного контакту й забезпечує отримання повної і правдивої інформації; третю і наступні стадії.

Варто зауважити, що передумови до встановлення психологічного контакту формуються, власне кажучи, ще до офіційної зустрічі слідчого з учасником процесу, тобто в період проведення організаційних заходів щодо підготовки до допиту. Плануючи майбутню слідчу дію, слідчий продумає свою лінію поведінки і дії, за допомогою яких можливе встановлення контакту з допитуваним. Зокрема, з урахуванням цього здійснюється визначення слідчим таких факторів, як час і спосіб виклику на допит, місце й обстановка допиту, у формі чи в цивільному одязі буде слідчий.

Рекомендується, приймаючи рішення про час проведення допиту, враховувати не тільки власну завантаженість, але і можливості допитуваного, чи зможе він прибути до слідчого в призначений термін і брати участь у слідчій дії. Як звести цей контакт до мінімуму з мінімальним збитком для особистого і службового часу допитуваного, як виключити, по можливості, вихідні дні і нічний час доби.

Визначаючи спосіб виклику допитуваного, слідчий повинен враховувати, що контакт із ним учасників кримінального процесу носить не добровільний, а, як правило, примусовий характер. Іншими словами, від такого спілкування, велика частина тих, хто викликаний на допит, не відчувають позитивних емоцій. Ця обставина є серйозною перешкодою для встановлення ідеального психологічного контакту з ним. Відповідно, вирішуючи завдання регулювання взаємин, варто брати до уваги і думку допитуваного щодо способу його виклику до слідчого, особливо в тому випадку, якщо він не бажає розголосу своєї участі в процесі. Звичайно до таких категорій допитуваних належать свідки, потерпілі, а, іноді обвинувачені та підозрювані.

Тому, якщо повістка відправляється допитуваному поштою, її варто помістити в такому конверті, на якому відсутні реквізити органу, де працює слідчий. Не слід здійснювати виклик через сусідів, керівників тієї структурної ланки, де працює учасник кримінального процесу. З огляду на значимість інформації, якою володіє допитувана особа, слідчий у кожному окремому випадку може вирішити питання про особисте відвідування її за місцем перебування, безумовно, у цивільній формі одягу. Вибираючи форму виклику на допит, необхідно пам'ятати і про те, що коли про виклик допитуваного стає відомо особам, зацікавленим у результаті справи, вони можуть вплинути на нього в негативному плані.

Вибір місця допиту і створення відповідної обстановки багато в чому визначається особистісними якостями допитуваного і його процесуальним становищем. Так, осіб

похилого віку варто допитувати за місцем їх проживання; хворих — за місцем лікування; таких, що знаходяться у віддаленій місцевості, — за місцем перебування, не ускладнюючи ситуацію необхідністю подолання значних відстаней, беручи до уваги тимчасові та матеріальні витрати. Підлітків із зухвалою поведінкою доцільно допитувати в суворій службовій обстановці кабінету (у прокуратурі, ОВС). Підлітків слухняних, дисциплінованих, соромливих у звичній для них обстановці (вдома, у школі).

З огляду на психологію осіб, до яких як запобіжний захід застосоване тримання під вартою, варто взяти за правило їхній виклик і доставлення за місцем ведення слідства. При цьому з боку слідчого не повинні мати місце вплив на обвинуваченого шляхом необгрунтованого позбавлення його побачень із близькимита заборона передач йому продуктів і одягу. Допит в обстановці, що докорінно відрізняється від місць утримання під вартою, де арештований проводить основну частину часу, у сукупності з вирішенням ряду особистих проблем допитуваного, схиляє того до відвертості, створює робочу обстановку.

Вищевикладені особливості створюють передумови для адекватного реагування учасника кримінального процесу на зацікавленість у його показаннях слідчого. Виявлення уваги до особистості допитуваного, врахування його інтересів слідчим підготує благодатний ґрунт для особистісного ділового співробітництва, незалежно від негативного ставлення допитуваного до правоохоронних органів у цілому. Відбувається нейтралізація можливого конфлікту.

Встановлено, що результативність майбутнього співробітництва багато в чому визначається першим враженням, яке зробила кожна із взаємодіючих сторін одна на одну. Саме про перше враження О.О. Бодалєв говорить як про складний психологічний феномен, що включає в себе почуттєвий, логічний і емоційний компоненти, а також ті або інші особливості вигляду і поведінки людини, яка виявляється об'єктом пізнання [62, 178].

Практика показує, що у взаєминах з іншими людьми люди нерідко керуються лише симпатіями й антипатіями, що можуть виникнути на основі реальних фактів, але ці швидко сформовані почуття можуть визначати всі подальші відносини.

Можна вважати, що в момент зустрічі допитуваного і слідчого, ставлення першого до другого в певній мірі визначається почуттями, а не розумом. Рекомендується, готуючись до цієї зустрічі, підготувати першу фразу, перші дії, що можуть викликати позитивні емоції допитуваного. Іншими словами, спланувати „входження” у контакт.

Перше враження про слідчого нерідко відіграє вирішальну роль для обрання допитуваним конкретної позиції на допиті. У разі негативної оцінки слідчого допитуваним подальше спілкування буде ускладненим. Слідчому доведеться докласти чималих зусиль до подолання негативного до себе ставлення. Тим часом перша зустріч ще не затьмарена взаємними образами і ворожістю, при першій зустрічі на допиті кожний з партнерів сподівається на позитивний результат спілкування: слідчий розраховує отримати від підозрюваного правдиві показання про розслідуваний злочин, а підозрюваний сподівається, що „вийде” з цієї справи з мінімальними втратами. Цей етап своєрідного „знайомства” закладає основи довірливих відносин, взаємної симпатії або сприяє виникненню стійких неприязних відносин, з урахуванням яких сторони виробляють своєрідну лінію поведінки на допиті і надалі. Визначається це почасти тим, що слідчий і допитуваний до офіційної зустрічі недостатньо поінформовані один про одного. Звідси, зокрема, необхідність для слідчого вивчення особистості допитуваного, і продуманість дій із „входження” у психологічний контакт.

Учасникам допиту зовсім не байдуже, з ким їм доведеться мати справу. Їхня готовність і сприйнятливність до контакту, а також відповідний настрій залежатимуть не

тільки від посадового становища слідчого, але і від його особистісних і ділових якостей.

Якщо при першій зустрічі слідчий хоча б заочно має певну інформацію про запрошеного, то останній або не знає про слідчого нічого, або має у своєму розпорядженні суб'єктивні висловлення інших осіб, які раніше контактували зі слідчим, або орієнтується на свою загальну оцінку правоохоронних органів у цілому, а не конкретної посадової особи. Такі загальноцінні відомості, отримані з бесід з товаришами по службі, сусідами, із засобів масової інформації, що часто висвітлюють діяльність правоохоронних органів у негативному плані, істотно впливають на допитуваного, виробляючи в нього певні стереотипи мислення. Навіть коли перед допитуваним слідчий, до якого він не має претензій, допитуваний не завжди в змозі відразу перебороти негативне ставлення до нього. Тому необхідно, щоб своїм виглядом, манерою звертання, формою постановки запитань слідчий схилив допитуваного до відвертості, навів йому почуття довіри і поваги до правоохоронних органів у цілому і до себе як до особи, що веде розслідування. Підтягнутий акуратний зовнішній вигляд, підкреслена ввічливість, широкий інтерес не тільки до відомостей у справі, якими оперує учасник слідчої дії, але і до проблем самого власника інформації, викликає в останнього бажання давати правдиві показання, надавати допомогу в процесі розслідування.

Водночас і допитуваний нерідко хоче сподобатися слідчому, сподіваючись мати з цього вигоду. Для цього він демонструє свої позитивні якості, розповідає про свої достоїнства. У подібній ситуації бесіду допитуваного треба підтримати. Інтерес до власної особистості, до своїх чеснот властивий більшості людей. Тому бесіда на дану тему практично завжди викликає позитивну реакцію допитуваного і є гарною базою для формування контактних відносин.

У ході зустрічі з допитуваним слідчий повинен уміти коректувати висновки про його особистісну характеристику, встановлену ним при підготовці до допиту.

Для цього, зокрема, доцільно проаналізувати вираз обличчя й очей допитуваного. Розуміння міміки, про яку говорилося раніше, допомагає слідчому проникнути у внутрішній світ людини і з урахуванням цього формувати з нею контактні відносини.

Певну інформацію можуть нести і прояви негативних реакцій допитуваного: почервоніння, збліднення, поява поту, більш часте дихання тощо. Невербальну інформацію можна одержати і з аналізу поз, жестів, ходи, різних дій того, хто прийшов на допит. Деякий матеріал для оцінки особистості може дати одяг допитуваного.

Акуратність, охайність, екстравагантність чи небалістність можуть свідчити про деякі риси характеру, звички, професію, про ставлення до виклику на допит.

Особливу увагу варто звернути на татуювання на руках допитуваного, якщо вони є. Якщо слідчий помітив і розшифрував зміст татуювань на руках допитуваного, то не варто акцентувати на цьому увагу останнього і ставити з цього приводу запитання. Це не буде сприяти встановленню психологічного контакту, тим більше, якщо допитуваний прагне сховати татуювані зображення. І, навпаки, є люди, особливо молоді, що мають татуювання і не тільки не ховають їх, а навіть, демонструють їх слідчому. Людей цієї категорії можна запитати про зміст і значення татуюваних символів, і вони з гордістю можуть прокоментувати значення кожного елемента, включеного в татуюваний малюнок. У цьому випадку розмова про татуювання може стати початком бесіди, а виявлена слідчим поінформованість про символіку і техніку татуювання може стати основою для формування контактних відносин. Побачивши, що розмова про татуювання неприємна допитуваному, слідчий повинен припинити її і перейти на іншу тему, відзначивши, що татуювання в цьому разі для розслідування справи і взаємин ніякого значення не мають.

Ретельному аналізу повинна піддатися і мова допитуваного. У мові допитуваний виражає свої почуття і став-

лення до фактів, що викладаються, виявляє свої вольові якості. Тому за манерою говорити треба спробувати визначити характер людини. В спілкуванні зі слідчим допитуваний може використовувати жаргонні слова, що теж можуть характеризувати цю людину, її приналежність до злочинного світу. За даних обставин розуміння жаргону здатне зробити позитивний вплив на формування контактних відносин. Як уже відзначалося раніше, слідчий не повинен опускається до вживання жаргонних слів, але сам факт розуміння ним жаргону свідчить про його досвід спілкування з людьми даної категорії і додає йому в очах цих людей авторитету.

За допомогою татуювань і жаргону можна деякою мірою діагностувати злочинну професію допитуваного, передбачати його реакції на різні форми діяльності слідчого. Так, досвідчені злодії і деякі інші злочинці, воліють не видавати своїх співучасників, беруть на себе їхню провину, розраховуючи на їхню допомогу і підтримку під час відбування покарання в колонії.

На первинному етапі спілкування зваданням слідчого аналіз особистісних якостей людини, викликаной на допит, і зіставлення одержуваних при цьому даних з раніше встановленими фактами поведінки, що характеризують людину. На цій основі слідчий має визначити, образно кажучи, „клавіатуру” якостей, за допомогою яких можна організувати потрібний у даний момент ансамбль звучання властивостей [195, 312].

Повинен враховуватися і такий фактор, як взаємне розміщення партнерів по допиту. Як встановлено психологами, кожна людина має навколо себе деякий „персональний простір”, у який не повинні вторгтися інші люди. Цей простір обирається залежно від ситуації, у якій відбувається спілкування з іншою людиною [196, 76-77].

Здійснивши наведені вище дії, слідчий може переходити до формування ситуативної установки допитуваного на контактну взаємодію, що становить четверту стадію формування психологічного контакту.

Ситуативна установка — це готовність, яка спирається на минулий досвід поведінки в подібних ситуаціях і конкретних реальних умовах та змінюється під впливом обставин, в яких у даний момент відбувається дія [197, 129]. Установка формується на основі передбачення допитуваним режиму спілкування зі слідчим.

Формування ситуативної установки може відбуватися в ході реалізації тактичних прийомів, які є загальними для допитуваних з різним процесуальним становищем:

— уточнення даних анкетно-біографічного характеру;

— бесіда на довільну або цікавлячу тему, що не стосується предмета допиту;

— демонстрація слідчим поінформованості про обставини життя допитуваного, його потреби, інтереси.

Розглянемо більш детально перелічені тактичні прийоми. Так, у процесі з'ясування обставин анкетно-біографічного характеру слідчий може уточнювати окремі з них з метою визначення психічного стану допитуваного, включення його в активне спілкування, визначення рівня інтелектуального розвитку неповнолітнього і рівня володіння ним мовою, зняття емоційної напруженості. Уточнювати необхідно дані, які викликають позитивні емоції в допитуваного. Так, слідчий може поглибити відносини з допитуваним, обговорюючи такі питання:

— наприклад, при фіксації дати народження поцікавитися, як проходило його дитинство, зацікавивши його бесідою про його батьків, братів, сестер;

— при заповненні графі про місце народження доцільно виявити деякі знання про ці місця, підтвердити фактами своє перебування там, позитивно відгукнутися про них; запитати про те, як довго жив він у цьому місці, коли переїхав в інше місто, чи бував тепер у тих місцях, де він народився, які там є визначні пам'ятки;

— у момент фіксації відомостей про освіту бажано уточнити, де і коли вчився допитуваний, які враження він зберіг

про навчальний заклад, про викладачів, запитати про зв'язки з однокласниками;

— з'ясовуючи спеціальність допитуваного, варто встановити переваги і недоліки цієї спеціальності, труднощі оволодіння нею, матеріальну сторону роботи тощо;

— якщо допитуваний має нагороди, заохочення, то ця тема заслуговує на особливу увагу, так само, як і суспільна діяльність, служба в армії тощо.

Велике значення для формування контакту має правильний вибір теми розмови, що передує власне допитові. Важливе значення в цьому відношенні має уміння слідчого правильно обирати тему для бесіди, що визначається знанням інтересів допитуваного, його захоплення, рівня загальної культури. Бесіди на такі теми дозволяють змінити психічний стан допитуваного, причому такий прийом впливає на останнього, що знаходиться як у збудженому, так і в подавленому стані. Загальмованість, як і збудження, викликане напругою, зняти яка допомагає спілкування. Необхідно, змінюючи тему, знайти таку, котра викликає в допитуваного інтерес. Допитуваний не повинен відчувати, що його „виводять” на задалегідь заплановану тему розмови. Це можна зробити шляхом включення в поле зору допитуваного яких-небудь предметів, які пов'язані з його інтересами і викликають позитивний емоційний відгук [194, 37].

Подальший розвиток теми розмови залежить багато в чому від особистості допитуваного і від його психічного стану. На цьому етапі доцільно поглибити одну — дві теми, які найбільш близькі і приємні допитуваному, що ж стосується інших тим, то їх можна лише позначити, назвати, обмінятися короткою інформацією, щоб зробити необхідні записи в протоколі.

Якщо допитуваний більш докладно розговорився на одну з порушених тем, не варто його переривати. Виникне образа, що може зашкодити всьому ходові допиту. Слідчий повинен уміти терпляче й співчутливо слухати

допитуваного, зрозуміло не в тих випадках, коли допитуваний відводить його від теми.

При заповненні даних про судимості поведінка слідчого може бути варіативною. В одних випадках не слід ставити додаткових і уточнюючих запитань, пов'язаних із судимістю, не бажаючи психічно травмувати людину. Однак в інших випадках, навпаки, доцільно запропонувати більш докладно відповісти на запитання: коли, у якій справі, яким судом засуджений, за якою статтю і т.п. Звичайно, всі ці дані слідчий може встановити з інших джерел (із документів, обліків і т.п.). Однак акцентування уваги на судимостях обвинуваченого іноді здатне його дисциплінувати, нагадати про роки, проведені у місцях позбавлення волі, почати шукати шлях до співробітництва зі слідством.

Тактичні прийоми, засновані на демонстрації слідчим поінформованості про обставини життя допитуваного, його потреб, інтересів сприяють адаптації обвинуваченого (підозрюваного) на допиті й усуненню небажаних станів його психіки. Використання подібних прийомів викликає в допитуваного інтерес до інформації, повідомлюваної слідчим, відволікає його від фактів, що заважають зосередитися, схиляє допитуваного до відвертості. Так, у процесі допиту неповнолітнього К., що обвинувачувався у вчиненні серії квартирних крадіжок, слідчий відчував труднощі, пов'язані з тим, що допитуваний знаходився в стані емоційної напруженості, і спроби зняти цей стан за допомогою попередньої бесіди не мали успіху, тому що К. висловив відмову від такої бесіди. Тоді слідчий вирішив продемонструвати свою поінформованість про важке матеріальне становище родини допитуваного, про те, що його виховує одна мати, про наявність у родині ще двох молодших сестер, про необхідність допомоги, що робив К., підробляючи на заводі та ін. Такий прийом допоміг викликати довірчі відносини до слідчого і сприяв установленню психологічного контакту [198].

За цією схемою може формуватися психологічний контакт зі свідком і потерпілим, однак до потерпілого необхідно виявляти більше співчуття, розуміння, делікатності і співпереживання. Він чекає допомоги від слідчого, осуду злочинної дії, законного забезпечення його прав та інтересів, відшкодування моральних і матеріальних збитків.

Вкрай небажано висловлювати критичні зауваження з приводу форми поведінки потерпілого до злочину та в момент його вчинення. Дорікати його за те, що він сам сприяв тому, що став жертвою, це порушить контактні відносини і може підштовхнути потерпілого на неправдивих показань, що виправдовують його, але спотворюють істину.

Особливу увагу в тактиці допиту звертають на обрання форми попередження допитуваного про відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань. Це варто робити з урахуванням особистості допитуваного і його процесуального становища. Таке попередження можна зробити начебто між іншим, підкресливши, що така порядна людина, безсумнівно, дасть правдиві показання, але закон вимагає попередження. В іншому випадку варто більш докладно поговорити на цю тему, дати почитати статтю Кримінального кодексу, звернувши увагу на санкцію, навести приклади зі слідчої практики про покарання за відмовлення віддачі показань і за дачу завідомо неправдивих показань (це попередження стосується свідка, а якщо перед слідчим потерпілий — то лише попередження про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання). Така форма попередження доречна стосовно осіб, що вже налаштувалися на дачу неправдивих показань. Про це може свідчити їхнє негативне ставлення до слідчого, колишні судимості, інші обставини.

Формування ситуативної установки в допитуваного на контактну взаємодію зі слідчим може здійснюватися в ході реалізації і таких тактичних прийомів, як: роз'яснення допитуваному важливості повідомлення правдивих показань; переконання його в необхідності надання допомоги органам розслідування; роз'яснення тих наслідків

вчиненого злочину, що настали або тих, що ще можуть відбутися; демонстрація фотознімків (предметів), пов'язаних із вчиненим злочином і його наслідками; використання позитивної оцінки окремих рис особистості допитуваного; переконання допитуваного, особливо потерпілого, в невідворотності покарання злочинців.

Стосовно підозрюваних або обвинуваченого такими прийомами будуть: роз'яснення допитуваному сутності його процесуального становища; демонстрація перспектив у ситуації, яка склалася; роз'яснення значення широго розкаяння, інших пом'якшуючих обставин.

При формуванні установки допитуваного на контактне спілкування, слідчий повинен прогнозувати поведінку допитуваного під час основної частини допиту (5-а стадія встановлення контактної взаємодії — рефлексивна стадія).

Прогнозована форма контактного спілкування може бути такою:

— допитуваний вступає в контактну взаємодію з цілями, що збігаються з цілями слідчого. Допит у цьому випадку носить безконфліктний характер, існує взаєморозуміння, а з боку допитуваного — ще і бажання допомогти слідству;

— допитуваний вступає в контактну взаємодію, однак його цілі не цілком збігаються з цілями слідчого. Це може призвести до конфліктного ходу допиту і розслідування в цілому. Така ситуація характерна, коли допитуваний розраховує переграти слідчого, ввести його в оману, кинути тінь підозр на невинну людину тощо.

Після діагностики [197, 280] форми контактного спілкування, обраної допитуваним, слідчий повинен приступити до зміцнення психологічного контакту в ході вільної розповіді допитуваного. Це дуже важлива фаза їхнього спілкування і її необхідно використовувати якомога більш продумано.

При викладі допитуваним показань у вигляді вільної розповіді слідчий повинен бути не тільки уважним, але й

активним слухачем. Він не повинен переривати допитуваного, навпаки, усім своїм виглядом він повинен виявляти увагу і зацікавленість.

Ця стадія спілкування звичайно починається з питання-пропозиції слідчого, що носить загальний характер і не повинне містити якої-небудь оціночної інформації. Наприклад: „Розкажіть, що Вам відомо у такій справі" або „Розкажіть, що відбулося там-то такого-то числа".

У довільній розповіді можуть бути обмовки, недомовки, незакінчені речення. Обмовки, як відмічає, О.Р. Ратінов, — це об'єктивно правильна інформація, у прихованні якої може бути зацікавлений допитуваний, яка потрапила в його показання внаслідок нерозуміння ним значення відомостей, що повідомляються, або в результаті незагальмованості реакцій на поставлене запитання [186, 209].

Допустимість використання обмовок обґрунтував у свій час І.М. Якімов, який писав про допитуваного, що єдино припустимий засіб поставити його в становище, коли він може проговоритися [199, 304].

Як уже неодноразово підкреслювалося, слідчий повинен уважно слухати допитуваного, спостерігати за ним, за його мімікою, жестами і виразом очей. Слідчий повинен виявляти увагу й інтерес до того, хто говорить, використовуючи як вербальні, так і невербальні прийоми для отримання інформації. Слухаючи вільну розповідь, слідчий може висловити словами, жестами, поглядами або мімікою жаль, схвалення й інші почуття відповідно до поставлених ним тактичних цілей. Виразом свого обличчя слідчий може показати, що він поділяє в даний момент думку допитуваного, шкодує про його невдачі, співчуває йому або, навпаки, у чомусь не погоджується з ним. Утих випадках, коли застосовується тактичний прийом „допущення легенди", заснований на створенні враження про непоінформованість слідчого, то обличчя слідчого повинне або виражати віру в неправдиві показання допитуваного, або хоча б мати індіферентний вираз.

При викладі вільної розповіді небажано переривати, а тим більше сперечатися з допитуваним. Це відразу приведе до розриву і може викликати роздратування, відмову допитуваного говорити про те, що викликає в нього негативні ставлення й почуття. Якщо допитуваний дещо відійшов убік від подій за участю певної особи і почав розповідати про щось інше, слід дати йому можливість виговоритися повною мірою: з одного боку, це зміцнить контакт, тому що слідчий тим самим проявляє до нього повагу; з іншого боку, одержувана незапланована інформація може надати слідчому значний обсяг фактичних даних, які можна буде використати пізніше. У процесі сприйняття вільної розповіді слідчий намічає питання допитуваному, які будуть поставлені. Попутно в слідчого є можливість виявляти протиріччя між показаннями допитуваного та іншими доказами, зібраними в справі.

У процесі слухання вільної розповіді слідчий спостерігає за обличчям допитуваного, особливо за виразом його очей, за вираженням на обличчі допитуваного таких емоцій, як страх, гнів, радість, подив, злість, зловтіха, відраза й ін. Потрібно проаналізувати і пояснити для себе причини реакцій відносно моментів довільної розповіді.

І одержувана в ході довільної розповіді інформація про розслідувану подію, і поведінка допитуваного, який буде свою позицію, яку він захищатиме при відповідях на запитання слідчого, дозволяють слідчому скорегувати тактичний план допиту. Така корекція визначає подальші відносини з допитуваним у ході постановки запитань, і рефлексивні засоби регулювання режиму контактної взаємодії з ним, а також порядок пред'явлення наявних доказів (якщо це допит обвинуваченого).

Серед засобів реалізації тактичних прийомів особливе значення приділяється постановці запитань як важливій формі процесуального спілкування на допиті, без якої практично неможливий обмін думками між взаємодіючими сторонами. Від того, як сформульовані запитання, як постав-

лені й у якій послідовності вони задані, багато в чому залежить правильність і повнота відповідей.

Момент закінчення допиту настільки ж важливий, як і момент зустрічі з допитуваним. Тому при закінченні допиту доцільно стабілізувати контактні відносини, використовуючи для цього тактичні прийоми: можна повернутися до інформації, що викликає позитивне ставлення допитуваного, нагадати ще раз про його заслуги, позитивні риси і схвально відгукнутися про його позицію і поведінку при допиті; з цією же метою доцільно повідомити арештованому приємну інформацію про його дітей, їхні успіхи у школі; налаштувати його на оптимістичне ставлення до життя на поточному етапі.

Позитивна оцінка позиції, зайнятої допитуваним, зміцнює контактні відносини з ним слідчого, переконує його в правильності зайнятої ним позиції, сприяє нейтралізації порад співучасників або співкамерників (якщо він арештований), вселяє в нього надію на врахування його поведінки судом.

Аналізуючи результати допиту, слідчому доцільно оцінювати показання допитуваного з трьох позицій: змісту доказової інформації в показаннях, форми викладу даної інформації і психологічного ставлення допитуваного до матеріалу, що викладається ним.

Зміст показань аналізується в першу чергу з погляду належності інформації до розслідуваної події, її повноти, вірогідності і її значення для розслідування злочину. Свого часу на використання слідчим інформації на першочерговому етапі розслідування вказував Галаган В. І. [338]. Для правильної оцінки показань слідчий повинен врахувати особистісні якості допитуваного, його зацікавленість у викладі або приховуванні певних відомостей.

На цій самій стадії слідчому необхідно вміти проаналізувати власні помилки, зрозуміти, до яких наслідків вони могли призвести, як позначитися на повноті і достовірності викладеної допитуваним інформації.

Аналіз таких помилок дозволяє, зокрема, визначити, наскільки успішно при допиті здійснювалося слідчим рефлексивне управління поведінкою допитуваного.

В умовах безконфліктної ситуації допитуваний і той, хто допитує, спільно прагнуть до досягнення істини, їхні взаємини не ускладнені упередженістю і недовірою.

Допит в умовах безконфліктного психологічного контакту характерний отриманням показань в осіб з числа незацікавлених у результаті справи свідків, а також сумлінних потерпілих.

Але спілкування слідчого з допитуваним може відбуватися й у вигляді психологічної боротьби, психологічної протидії у випадках, коли цільові настанови слідчого і допитуваного носять різний і навіть протилежний характер, що приводить сторони до конфлікту, який може виявлятися, наприклад, у послідовній дачі допитуваним неправдивих показань, відмов від дачі показань.

Розкриваючи причини конфлікту в процесі розслідування, Р. С. Белкін зазначав, що в основі кожного злочину лежить конфлікт правопорушника із законом, з інтересами держави і суспільства. Відновлення порушеного права починається з розкриття і розслідування злочину, у ході якого конфлікт із законом може знайти форму конфлікту зі слідчим [200,80].

Психологічна протидія, яка набуває конфліктних форм, у той же час ніяк не виключає необхідності встановлення психологічного контакту і в умовах протиборства сторін так само особливо актуальна, як обов'язкова умова отримання на допиті інформації. У конфліктних ситуаціях розслідування допит характеризується поєднанням психологічного контакту і психологічної боротьби. Причому їхнє співвідношення не є незмінним навіть у ході одного й того самого допиту.

У зв'язку з цим справедливою вважається позиція О. М. Ларіна, що критикує полярні підходи до розгляду цього питання, з одного боку, прихильників концепції кон-

фліктного, а з іншого боку - ідеї безконфліктного слідства, справедливо відзначаючи, що конфліктологічне трактування розслідування і кримінального процесу в цілому, яке зводиться до розслідування до конфлікту слідчого з обвинуваченим, неприйнятне. Одіозний в цьому трактуванні твердий розподіл ампула, коли слідчі і прокурори — усі підряд герої, лицарі без страху і докору, проникливі правдолюбці, що неухильно досягають істини, а обвинувачені і підозрювані - суцільно підступні лиходії, які будь-якими шляхами прагнуть уникнути від заслуженої відповідальності. Такий підхід у край небезпечний, оскільки дозволяє ототожнювати підозрюваних та обвинувачених зі злочинцями. Судова практика знає чимало гірких прикладів тенденційності слідства, фіналом яких були необгрунтовані репресії ні в чому невинних людей [201, 128-132].

Ідея безконфліктного слідства, що націлює слідчого на переведення конфліктних відносин у співробітництво, також справедливо критикується О.М.Ларінім, тому що співробітництво може мати місце лише за умови єдності цілей і завдань контактуючих сторін.

На нашу думку, визначення слідчим тактики допиту багато в чому пов'язане з оцінкою характеру відносин, що складаються з допитуваним, і тому врахування можливості конфлікту досить важливе, хоча і є трохи умовним.

Втрата психологічного контакту в результаті конфлікту майже завжди означає відмову допитуваного віддачі показань. Така ситуація, однак, може бути обумовлена помилковою лінією поведінки самого слідчого, наприклад, унаслідок виникнення необгрунтованої підозри до допитуваного, упередженості, нервозності, безтактності того, хто допитує. Якщо причини таких конфліктів приховані в неправильній поведінці самого слідчого, то вони найчастіше бувають усунені за умови належної критичної самооцінки слідчим.

Однак, втрата контакту, не є обставиною, що визначає в основному конфліктні ситуації при допиті. Як

відзначає О.Р.Ратінов, для них більш властивий характер суперництва, протиборства, коли конфлікт являє собою боротьбу двох інформаційних систем, певний взаємозв'язок суб'єктів, які приймають, збирають і використовують інформацію один про одного, двостороннє вирішення взаємозалежних і взаємозумовлюючих розумових завдань, що лежать в основі поведінки супротивників і направляють хід реальної боротьби. Тому в найбільш загальному вигляді конфлікт є предметом теорії ігор. Використовуючи математичний апарат та ймовірнісні закономірності, теорія ігор відшукує такі правила поведінки в конфліктних ситуаціях, що були б найкращими, встановлюючи оптимальну стратегію для кожної зі сторін [186, 157].

Щоб передбачити й ефективно перебороти опір допитуваного, який приховує або навмисно викривляє істину, слідчому необхідно проробити за нього розумову роботу, пов'язану з прогнозуванням суджень і дій допитуваного, ґрунтуючись на тих перевагах, що визначені його процесуальним становищем: знання матеріалів справи, у тому числі даних про особистість допитуваного, вибір часу і місця допиту тощо.

Так розумова робота, проведена слідчим, позначається терміном „рефлексія”.

Правопорушники аж ніяк не є пасивними гравцями в протиборстві зі слідчим. У цьому зв'язку можна відзначити, що останнім часом отримали поширення факти збору, як окремими правопорушниками, так і злочинними організаціями відомостей, що характеризують особисті і ділові якості працівників правоохоронних органів, у тому числі слідчих, їхній інтелектуальний і освітній рівень, професійну підготовку, інші дані.

Конфлікт учасників кримінального судочинства характерний ще й тим, що, вступаючи в протиборство, вони повинні використовувати при цьому свої процесуальні права. О.М.Ларін, враховуючи це, навіть запропонував називати такі конфлікти процесуальними [201, 128].

Можна сперечатися про переваги і недоліки такої термінології в плані наукової коректності, однак важко заперечувати її по суті. Якщо уважно вивчити кримінальну справу, пов'язану з насильством над особистістю, як писав Г.О. Зорін, розробляючи проблеми психотравмуючих ситуацій на досудовому слідстві, то матеріал справи можна кваліфікувати як істеріку в кримінально-процесуальній формі, як суму переживань, афективних проявів учасників розслідування, не виключаючи і самого слідчого, поведінкова мотивація якого простежується у формі викладу протоколів допитів [202, 32].

Дійсно, процесуальний характер конфлікту на досудовому слідстві визначається, в основному, урегульованими процесуальним законом правовідносинами учасників процесу, їх юридично значимими діями. При цьому суб'єкти, мотивація їхньої поведінки, об'єкт конфлікту мають правові ознаки, а конфлікт у ряді випадків може призвести до юридичних наслідків.

Протиборство сторін при допиті може і повинне здійснюватися тільки в процесуальній формі. Якби емоції не володіли свідомістю слідчого стосовно допитуваного, він завжди повинен залишатися гранично стриманим, коректним, уважним до розгляду клопотань та інших законних вимог протиборчої сторони.

Однак, конструктивний контакт із допитуваним в умовах конфлікту часто буває важкодоступним в силу того, що свідки, потерпілі, підозрювані й обвинувачені не володіють можливостями використання своїх процесуальних прав, а слідчий часто буває не зацікавлений у цьому і стає пасивним у наданні зазначеним особам реальної можливості їх використання.

Наслідком подібної негативної практики, а власне кажучи, прямого порушення ст. 53 КПК України, що зобов'язує слідчого не тільки роз'яснити особам, які беруть участь у справі, їх права, але і реально забезпечити можливість здійснення цих прав, нерідко є конфліктні ситуації, поєднані з втратою контакту.

Уважне ставлення до розгляду клопотань обвинуваченого, підозрюваного, роз'яснення цим особам норм кримінально-процесуального законодавства, до яких вони можуть апелювати, — важлива умова досягнення конструктивної взаємодії слідчого і допитуваного.

Треба відзначити, що, гарантуючи обвинуваченому або підозрюваному їхні права, закон дозволяє їм тільки таку поведінку, що не виходить за рамки їхніх процесуальних прав. Якщо ж обвинувачений (підозрюваний) зловживає наданим йому правом, використовує недозволені законом способи і засоби, наприклад: у вигляді різних провокацій, шантажу, підкупу свідків, знищення предметів, що могли б бути визнані речовими доказами в справі, слідчий може зробити на нього певний правомірний вплив, у тому числі і заснований в ряді випадків на застосуванні заходів процесуального примусу, з метою корекції поведінки обвинуваченого, нейтралізації психологічних факторів, що обумовлюють такі дії.

Незважаючи на високий ступінь впливу заходів процесуального примусу на почуття, волю і свідомість людей, у цілому було б неправильним вважати тільки їх визначальними у вирішенні подібних конфліктних ситуацій. В арсеналі слідчого існують і тактичні прийоми впливу, вироблені на основі досягнень криміналістики, психології, логіки, інших суміжних наук, і такі, що передбачають маневрування інформацією з метою виявлення поінформованості допитуваного про злочинну подію і причетних до неї осіб. Реалізуються такі прийоми як шляхом створення в особи перебільшеного або, навпаки, зменшеного уявлення про наявність у розпорядженні слідчого відомостей, якими він фактично оперує або які в дійсності в нього відсутні, так і шляхом маскування істинних цілей слідчого при проведенні різних слідчих дій [203; 204; 205].

Як підкреслювалося, психологічна взаємодія слідчого і допитуваного припускає їхній взаємний вплив, психологічний вплив один на одного. Незважаючи на оче-

видність такого судження, у літературі висловлювалася точка зору про неприпустимість якого-небудь впливу на допитуваного з боку слідчого.

Дійсно, будь-яке спілкування людей один з одним немислиме без взаємного психологічного впливу. І такий вплив дуже яскраво виявляється в боротьбі за інформацію в умовах психологічної протидії в кримінальному процесі. Більше того, аналіз норм чинного КПК України, що регламентують як основні принципи кримінального процесу, так і статус слідчого, дозволяє однозначно констатувати, що, наділяючи слідчого широкими процесуальними правами, законодавець тим самим визнає правомірним його психологічний вплив на учасників процесу [204, 11].

Треба відзначити, що хоча норми міжнародного права, Конституція України і чинний Кримінально-процесуальний кодекс обмежують межі такого роду впливу, далеко не всі питання, пов'язані з правовою регламентацією подібних обмежень, знайшли своє однозначне вирішення. Так, питання про допустимість заходів впливу при розслідуванні злочинів було і залишається одним з найбільш складних, гострих і дискусійних як у сфері міжнародного права, так і у вітчизняній юриспруденції.

На XXX сесії ООН, яка відбулася наприкінці 1976 року, була прийнята резолюція „Про правила щодо захисту всіх осіб, які піддаються будь-якій формі затримання і тюремного ув'язнення”. У ст. 24 резолюції проголошується, що жоден заарештований або ув'язнений не повинен піддаватися фізичному або психічному примусу, катуванням, насильству, погрозам або впливам якого б не було виду, обману, хитрощам, оманним навіюванням, тривалим допитам, гіпнозу, впливу наркотиків або будь-яких інших засобів, здатних порушити або послабити свободу його дій чи рішень, його пам'ять або його здатність до судження. Будь-яка заява його, викликана застосуванням будь-якого з вищенаведених заборонених методів, а також отриманий в такий

спосіб доказ не повинен допускатися як докази проти нього на будь-якій стадії провадження у справі. Стаття 5 Загальної декларації прав людини (від 10 грудня 1948р.) проголошує, що ніхто не повинен піддаватися катуванням або жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує його гідність, поводженню й покаранню. Аналогічні норми містять ст. 7 „Міжнародного пакту про цивільні і політичні права” (від 16 грудня 1966р.) і ст. 3 „Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод” (від 4 листопада 1950р.) [206, 88].

На підставі й для розвитку цих принципів міжнародних актів 10 грудня 1984 року Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята і відкрита для підписання, ратифікації і приєднання Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання. Ця Конвенція, однією з учасниць якої є й Україна, визначає поняття катування як будь-якої дії, якою особі навмисне заподіюється сильний біль або фізичні чи моральні страждання, щоб одержати від неї чи третьої особи відомості або зізнання, покарати її за дії, що вчинила вона або третя особа, або в здійсненні яких вона підозрюється, а також залякати або примусити її або третю особу, або з будь-якої іншої причини, заснованої на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання заподіюються державною посадовою особою або іншою особою, яка є офіційною, або з їхнього підбурювання, або з їхнього відома чи мовчазної згоди. У це визначення не включаються біль і страждання, що виникають лише в результаті законних санкцій або викликаються ними випадково [206, 89].

Незважаючи на величезне значення зазначених міжнародних актів у вирішенні проблеми попередження катувань і інших видів фізичного і психічного насильства, багато сформульованих в них положень припускають розширювальне тлумачення, що створює труднощі в оцінці і кваліфікації тих або інших дій. У цьому зв'язку

Комітет із прав людини ООН у зауваженні загального порядку № 20 до ст. 7 „Міжнародного пакту про цивільні і політичні права” (44 сесія, 1992 рік) підкреслив, що не вважає за необхідне розробляти перелік заборонених дій або встановлювати чіткі розмежування між різними формами покарання і поведіння [206, 94].

Норма, що текстуально майже збігається зі ст.7 „Пакту про права людини”, міститься в ст. 28 Конституції України і передбачає, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поведінню чи покаранню. Частина 3 ст. 22 КПК України вказує на те, що забороняється домагатися показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів.

Очевидно, що питання про критерії допустимості використання тих або інших способів психологічного впливу залишається одним з найбільш важливих у теорії кримінального процесу і криміналістики [339].

З цієї причини не можна залишити без уваги дискусію, що розгорнулася у свій час на сторінках „Слідчої практики”, у якій взяли участь практичні працівники і вчені. Полеміку відкрив слідчий В.Г. Красуський, що опублікував статтю „Про деякі психологічні прийоми розслідування”, у якій наводилося твердження про те, що правомірність психологічного впливу визначається ефективністю і спрямованістю на встановлення істини відповідних тактичних прийомів [207, 139].

У процесі дискусії точка зору В.Г. Красуського була піддана конструктивній критиці О.Р. Ратіновим, який у своїй статті, опублікованій в тому ж номері збірника, сформулював умови допустимості і правомірності використання психологічного впливу на допитуваного. Трохи пізніше, у 1967 році, ці умови були конкретизовані і розвинені ним у монографії „Судова психологія для слідчих”. На думку О.Р.Ратінова, такими умовами є: законність, пізнавальна

ефективність (спрямованість прийому на встановлення істини), вибірковість впливу (прийом повинен давати ефект лише стосовно винних осіб і бути нейтральним стосовно інших допитуваних), відповідність професійній етиці і нормам моралі [186, 166-171].

Запропоновані О.Р.Ратіновим критерії правомірності й допустимості психологічних прийомів зберегли своє значення і дотепер. Водночас з огляду на всю складність розглянутої проблеми, треба відзначити, що критерії, запропоновані О.Р.Ратіновим, носять багато в чому узагальнений характер, а необхідність їхньої конкретизації й уточнення ні в якій мірі не втратила свого значення.

Правомірність застосування тактичних прийомів допиту, що спираються на знання і використання психологічних методів впливу, у першу чергу визначається звичайно ж суворою відповідністю букві і духові кримінально-процесуального закону. Недотримання або неналежне дотримання загальних положень КПК України і процесуальних правил допиту є істотним порушенням закону, зумовлює недійсність слідчої дії і недопустимість отриманих доказів.

У зв'язку з цим заслуговують бути відзначеними такі обставини:

1) норма, що міститься в ст. 28 Конституції України, і яка констатує, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поведінню чи покаранню і те, що жодна людина без її добровільної згоди не може бути піддана медичним, науковим або іншим дослідженням, сформульована більш детально і містить більш широкий і докладний перелік недозволених методів впливу, ніж присвячена тій само проблемі ст. 22 КПК України, яка виділяє як такі лише насильство, погрози й інші незаконні заходи, не розкриваючи сутності інших незаконних заходів, що по своїй суті неправильно. Тому, на нашу думку, стаття 22 КПК України повинна бути сформульована

більш детально і включати відповідно до Конституції і загальноприйнятих міжнародних стандартів заборону катувань, насильства, шантажу, обману, погроз, навіювання, застосування психотропних засобів;

2) крім того, ми вважаємо, що, оскільки чинне законодавство не розкриває поняття насильства і погроз, відмежування їх від правомірних тактичних прийомів тільки на підставі критеріїв, запропонованих О.Р.Ратіновим, являє собою досить важке завдання. Тому ми пропонуємо додатково виділяти як важливу умову правомірності тактичних прийомів забезпечення слідчим можливості вибору поведінки допитуваного, що необхідно для безперешкодного здійснення учасниками процесу своїх прав і законних інтересів, включаючи можливість самому обрати ту або іншу позицію на допиті.

Заходи психологічного впливу в літературі поділяються на допустимі та недопустимі, законні та незаконні, правомірні та неправомірні. Більш правильним, на наш погляд, було б використання термінології, що оцінює заходи психологічного впливу з погляду правомірності як широкого категоріального поняття, яке припускає не тільки точну відповідність заходів впливу конкретним правовим нормам українського законодавства і міжнародних правових актів, але і духу закону в цілому, врахування правозастосовчої практики, наукових рекомендацій. Говорячи про допустимість заходів впливу, треба мати на увазі, що таке термінологічне рішення має свою специфіку, оскільки застосовується для характеристики заходів впливу винятково в процесуальній сфері діяльності слідчого, але не охоплює так зване непроцесуальне спілкування.

Єдиним методом правомірного психологічного впливу на допиті є переконання, під яким ми розуміємо, насамперед, формування слідчим у свідомості допитуваного установки на дачу правдивих показань.

Аналіз матеріалів наукових досліджень, присвячених психології допиту, показує, що питання про відповідність

рефлексивного управління критеріям допустимості психологічного впливу в багатьох наукових працях начебто обходиться стороною. Окремо в них говориться про тактичні прийоми допиту, що враховують рефлексію супротивника, і окремо про методи психологічного впливу, зокрема про єдино допустимий метод впливу переконання, начебто мова йде про якісь різні питання, або говориться про відповідність рефлексивного управління критеріям правомірного психологічного впливу взагалі, немов окрім переконання допустимі інші методи впливу [208].

У зв'язку з наявністю в літературі подібних думок хотілося б відзначити, що рефлексивні ігри не виходять за рамки переконання як методу психологічного впливу, зрозуміло, за умови правильного тлумачення його сутності.

На нашу думку, переконання як метод психологічного впливу на свідомість людини, і переконання як конкретний прийом впливу, спрямований на отримання достовірних показань і заснований на доведенні допитуваному недоцільності та шкідливості іншої лінії поведінки, далеко не одне й те саме.

Необхідно виходити з того, що переконання як метод психологічного впливу впливає на свідомість особистості в цілому, у той час, як інші відомі загальній психології способи словесного впливу на психіку людини (роз'яснення, навіювання і спонукування) впливають лише на окремі сторони свідомості: відповідно мислення, почуття, волю [181, 55]. У трактуванні переконання як єдино припустимого методу психологічного впливу на допитуваного, потрібно виходити з того, що всі перераховані засоби впливу мають лише відносну самостійність, оскільки всі сторони психіки людини тісно взаємозалежні, що, у свою чергу, означає складну будову розглянутого методу, у структурі якого можуть знаходити прояв як другорядні й інші засоби впливу. Зокрема, засновані на методі переконання тактичні прийоми допиту (наприклад, пред'явлення сукупності викривальних доказів), що припуска-

ють врахування рефлексії супротивника, відображають спонукальний момент впливу на волю допитуваного.

У силу зазначених обставин, під методом переконання, застосованого при допиті, на наш погляд, варто розуміти правомірний вплив на мислення, почуття і волю шляхом наведення доводів і пред'явлення доказів, при якому в допитуваного формується усвідомлене бажання дати правдиві показання в умовах збереження волі вибору його поведінки.

Здається, що тільки в такий спосіб може тлумачитися сутність методу переконання. Зводити ж його до дій, спрямованих на формування у свідомості допитуваного позитивної соціальної орієнтації, до перевиховання правопорушників неприйнятне, оскільки такий підхід дозволяє нівелювати пізнавальні можливості тактичних прийомів, що припускають рефлексивні міркування слідчого й урахування рефлексії допитуваного.

Протилежним стосовно переконання методом психологічного впливу на допитуваного є примус, що може виявлятися в неправомірному навіюванні, спонуканні до дачі показань, тобто в діях, що являють собою психічне насильство. Психологічний примус завжди заснований на погрозах, неправді, обмані з боку слідчого.

В умовах зниження або вимикання свідомого вольового контролю осіб, котрі беруть участь у справі, завжди існує ризик штовхнути їх на об'єктивно неправильний спосіб дії, що у силу збільшеності або упередження лише вважається відповідним істині, хоча не є таким у дійсності [203, 95].

Проте деякі вчені не завжди коректно використовують термін „навіювання” при характеристиці тих або інших психологічних прийомів допиту. Так, М.О.Селіванов, обґрунтовуючи допустимість використання психологічних прийомів допиту, заснованих на методі „психологічного реагенту” [205, 23-28], навів опис тактичних прийомів, заснованих на „навіюванні” підозрюваному

певних думок (про наявність у слідчого значних технічних можливостей виявлення речових доказів, про „доцільні” дії слідчого й ін.).

О.Р.Ратінов правильно зауважує, що випадки невинуватого застосування терміна „навіювання” у науковій літературі нерідкі. При цьому поняття тлумачиться дуже широко і передбачає будь-який вплив однієї людини на іншу [186,164]. Навіювання ж має місце тільки тоді, коли суб'єкт приймає певну ідею без критики і керується нею автоматично. Використання навіть окремих елементів навіювання в реалізації тактичних прийомів допиту неприпустиме. В усіх випадках важливо, щоб при наданні психологічного впливу у допитуваного зберігалася воля вибору поведінки, а дії слідчого відповідали не тільки чинному законодавству, але і нормам моралі.

Пропонуються зазначені критерії допустимості психологічного впливу зафіксувати в КПК України. Як ми вже відмічали, діюча редакція ст.22 КПК України містить лише загальну заборону на отримання показань за допомогою насильства, погроз та інших незаконних заходів, не розкриваючи суті таких.

Належна законодавча невідрегульованість питання про розмежування правомірних методів психологічного впливу від неправомірних і, відповідно, допустимих тактичних прийомів від недопустимих породжує в практичній діяльності слідчих різні порушення, які вони такими часом не вважають.

Один із опитаних слідчих навів приклад свого „передового досвіду” у розробці тактичних прийомів допиту. У кримінальній справі про зґвалтування фігурували два підозрюваних, які, однак, заперечували свою участь у вчиненні злочину. З метою викриття винних слідчий сфальсифікував протокол допиту одного з співучасників, занісши в нього показання, в яких той, нібито, зізнавався у вчиненні злочину, і підшив до матеріалів справи. Під час допиту другого співучасника слідчий вийшов з кабі-

нету, „забувши“ забрати зі столу справу. Допитуваний же відразу скористався „помилкою“ слідчого і, насамперед, став читати показання свого співучасника і, побачивши його викриваючі показання, після повернення слідчого зізнався йому у вчиненні злочину. Слідчий же згодом знищив сфальсифікований протокол.

У цьому прикладі видно обмеження волі вибору поведінки обвинуваченого в результаті здійснення на нього неправомірного психологічного впливу, однак довести це слідчому в бесіді з ним було непросто, бо той вважав, що не обманював обвинуваченого, тому що спеціально не демонстрував йому підроблені матеріали в процесі допиту.

Допустимим, на нашу думку, є тактичний прийом, наведений в анкеті одним із слідчих.

У справі про зникнення малолітньої дівчинки в слідчого були підстави припускати її вбивство і підозрювати у вчиненні злочину вітчима потерпшої. У процесі допиту підозрюваний побачив у кабінеті слідчого дитячі черевики (слідчий спеціально підібрав точно такі, в яких була дівчинка в день зникнення) і, вирішивши, що знайдено труп убитої і про його роль в здійсненні злочину все відомо, зізнався у вчиненому.

У цьому випадку свобода дій і рішень обвинуваченого не була порушена або обмежена. За умови критичної оцінки того, що відбувається, допитуваний міг обрати й іншу лінію поведінки. Крім того, невинна людина була б абсолютно нейтральною до побаченого в кабінеті слідчого.

Наведені приклади ілюструють викладену раніше тезу про необхідність зміни норми КПК України, що визначає недопустимі методи впливу при допиті.

Однак необхідно розрізняти психологічний примус як протиправну форму впливу на допитуваного і заходи процесуального примусу, регламентовані кримінально-процесуальним законом. Норми КПК України, що містять елементи процесуального примусу, створені відповідно до базових принципів кримінального процесу й у цілому

відповідають основним положенням психологічної науки.

Процесуальний примус є нічим іншим, як обмеженням у порядку, встановленому кримінально-процесуальним законом, прав і свобод особи з метою забезпечення вирішення завдань кримінального судочинства при розслідуванні злочинів. Обмежуючи права окремих учасників судочинства, такі норми створюють оптимальний режим для повного і всебічного розслідування обставин кримінальної справи, що найбільшою мірою відповідає потребам суспільства і держави.

Застосування тих або інших примусових заходів у тих випадках, коли в законі прямо не зазначено про необхідність їхнього застосування, повинне бути строго диференційоване залежно від характеристики особистості допитуваного, поведінки в процесі слідства, слідчої ситуації і т.і., саме з урахуванням психологічних характеристик таких заходів впливу на особистість.

За наявності певних підстав слідчий мають право відповідно до ст. 70 КПК України застосувати до свідка або потерпілого (ст. 72 КПК України) привід. Однак варто мати на увазі, що привід є обмеженням прав людини. У психологічному плані — це акт впливу на волю і почуття людини, свідомість у цілому, який здатний дати негативну реакцію на всі наступні дії слідчого, сприяти виникненню невинуватих конфліктних ситуацій.

Тому неприпустимі випадки доставлення свідка з місця його проживання чи роботи до слідчого на допит без попереднього виклику повісткою, телефонограмою або телеграмою з повідомленням про вручення й отримання достовірних даних про неповажну причину неявки за першим викликом.

Затримання особи за підозрою у вчиненні злочину має на меті з'ясування причетності затриманого до злочину і вирішення питання про застосування до затриманого заповіжного заходу. У відповідності зі ст. 107 КПК України

слідчий зобов'язаний допитати підозрюваного не пізніше 24 годин з моменту затримання.

Застосування цього заходу процесуального примусу має на меті перешкодити продовженню злочинної діяльності особи, підозрюваної у вчиненні злочину, і позбавити її можливості ухилятися від слідства.

Очевидно, що психологічні основи допиту осіб, які знаходяться в умовах примусової ізоляції, мають свою специфіку [209,103], однак у будь-якому випадку позбавлення особи волі як захід процесуального примусу застосовується як психологічний вплив на особу, у тому числі з метою отримання певних показань, не може, тому що це суперечить цілям затримання, положенням Конституції України, принципам кримінального процесу. У зв'язку з цим затримання й арешт не можуть розглядатися як заходи процесуального примусу, застосовувані на допиті.

У літературі зустрічаються думки про неприпустимість попередження добросовісного свідка, що займає активну громадянську позицію, про кримінальну відповідальність за відмову або за дачу завідомо неправдивих показань, тому що, на думку прихильників цієї точки зору, такий підхід принижує людську гідність [210, 87-88].

І.Ф.Демидов, автор наведеної точки зору, розглядає подібне попередження як міру процесуального примусу. Такий підхід виходить за рамки процесуальних обмежень, традиційно розглянутих як заходи процесуального примусу, однак актуальність порушеної проблеми визначає необхідність зупинитися на ній більш докладно.

Пропонується застосовувати цей захід (попередження про відповідальність) лише до тих свідків і потерпілих, показання яких у процесі перевірки цілком або частково не знайшли свого підтвердження. На нашу думку, такий підхід не зовсім виправданий.

Попередження особи про відповідальність за завідомо неправдиві показання, які повідомляються ним, необхідний елемент у процесуальній регламентації допиту.

Такий захід мобілізує, дисциплінує свідомість допитуваного. В той же час треба мати на увазі, що тактично неправильне її застосування може зіграти не попереджувальну, профілактичну, а дезорганізуючу роль. Тому виконання слідчим вимог ст. ст. 167, 171 КПК України далеко не формальний момент.

Діяння, пов'язані з відмовою, ухиленням від дачі показань, дачею завідомо неправдивих показань, зачіпають суспільні відносини в сфері здійснення правосуддя. Громадянин, що з'явився на допит, повинен повною мірою усвідомлювати значимість, серйозність і важливість цієї дії, розуміти відповідальність перед суспільством і державою за правильність відомостей, що повідомляються ним, оскільки фактичні дані, які містяться в його показаннях, можуть спричинити несприятливі юридичні наслідки для інших осіб. Процедура попередження про відповідальність повинна носити не формальний характер, а виходити з основного завдання її застосування — мобілізації свідомості допитуваного на повідомлення відомостей, що цікавлять слідство. Тому на допитах як свідків, потерпілих осіб, достовірності показань яких у слідства є підстави сумніватися, слідчий у процесі отримання показань може провести ряд тактичних прийомів, спрямованих на введення у свідомість допитуваного думки про реальність несення ним встановленої законом відповідальності (пред'явити документи, що спростовують первинні показання особи цілком або в частині, і нагадати про роз'яснену відповідальність за відмову, ухилення і дачу завідомо неправдивих показань, яке передувало допитові).

Застосування примусових заходів у деяких випадках пов'язане з обмеженням прав особи, свободи вибору поведінки, самостійності прийняття рішень у тій або іншій життєвій ситуації, однак, при цьому, регламентоване Конституцією України, кримінально-процесуальним законодавством. Але кримінально-процесуальний примус у кожному випадку його застосування повинен бути ви-

правданим, заснованим на принципі законності, мати під собою достатні підстави.

З'ясування сутності методів переконання і примусу, стосовно допиту дозволяє в цій площині розглядати різні пропозиції про удосконалення процедури цієї слідчої дії.

Так, викликають здивування існуючі в літературі пропозиції про необхідність дозволу процедури постановки навідних запитань на досудовому слідстві й у суді за принципом англо-американської правової системи, хоча, наприклад, ст. ст. 167, 171 чинного КПК України забороняють це робити.

На нашу думку, відзначивши особливу небезпеку навідних запитань, запропонованих допитуваному в ході довільної розповіді, але не зафіксованих у протоколі допиту, може призвести до порушень закону, тому ми підкреслюємо корисність звуко- і відеозапису для діагностики навіювання, що відбулося на допиті.

Підсумовуючи, слід зазначити, що досліджені нами психологічні основи отримання вербальної інформації та тактичні прийоми впливу на допитуваних осіб допомагають слідчому вирішити завдання щодо отримання повної та достовірної вербальної інформації, необхідної для розкриття і розслідування злочинів. Але при застосуванні цих прийомів необхідно дбати, щоб вони не порушували прав, свобод і законних інтересів цих осіб.

Тому, на наш погляд, щоб урегулювати це питання, КПК України слід доповнити новою статтею такого змісту: „Застосовувані щодо допитуваного прийоми психологічного впливу не повинні позбавляти його можливості вільного вибору лінії поведінки. Всі сумніви щодо допустимості застосування таких прийомів повинні розв'язуватися на користь допитуваного відмовою щодо їх застосування”.

2.2. ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ В ПРОЦЕСІ ОТРИМАННЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Нова за своїм характером злочинність, способи і засоби посиленої протидії розкриттю і розслідуванню злочинів обумовлюють необхідність пошуку нових засобів і методів для отримання вербальної інформації.

Основним напрямком вирішення цієї проблеми є повноцінне використання досягнень науково-технічного прогресу.

Впливати на розум і поведінку людини можна різними шляхами, одні з яких вимагають лише специфічної підготовки фахівця (переконання, навіювання, гіпноз), а інші — ще й спеціальної апаратури (наприклад, поліграфа).

У цьому параграфі ми зупинимося як на традиційних, закріплених у КПК України засобах використання звукозапису, кінозйомки та відеозапису при отриманні вербальної інформації, так і на нетрадиційних способах одержання вербальної інформації з використанням досягнень науково-технічного прогресу при проведенні таких слідчих дій, як допит, пред'явлення для впізнання тощо.

Забезпечення високого рівня правоохоронної діяльності, подальше підвищення її ефективності неможливе без застосування в процесі вирішення завдань кримінального судочинства сучасних знань у різних галузях науки та техніки [332; 335]. Як показує криміналістична техніка, серед конкретних науково-технічних досягнень важливе місце займають звукозапис, кінозйомка, відеозапис. Особливо велика роль цих засобів при отриманні вербальної інформації від різних категорій допитуваних осіб.

Звукозапис та кінозйомка підвищують тактичні можливості слідства під час проведення допитів, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення для впізнання та інших слідчих дій, що проводяться за участю допи-

туваних. Їх криміналістичне та процесуальне значення полягає в забезпеченні більш повної фіксації не тільки інформації, що отримується, але й самого проведення слідчої дії, а також поведінки його учасників. А саме: звукозапис та кінозйомка дозволяють перевірити об'єктивність дій слідчого, виключити або зняти всі можливі сумніви щодо правомірності застосовуваних ним тактичних прийомів, відсутності навідних запитань.

У слідчій та судовій практиці є певне уявлення про те, що найбільш доцільним використання звукозапису та кінозйомки є при отриманні показань від допитуваних. Найчастіше вони ефективні при допитах осіб, які знаходилися в небезпечному для життя становищі, психічно хворих, малолітніх та неповнолітніх свідків та потерпілих; осіб, які можуть змінювати показання; при допитах, що проводяться за участю перекладача. В цьому параграфі ми розглянемо лише найбільш специфічні особливості застосування звукозапису, відеозапису та кінозйомки при отриманні вербальної інформації.

У доцільності застосування звуко- та відеозапису при допитах малолітніх та неповнолітніх сумніватися не доводиться. Однак, як показує аналіз слідчої практики, під час допиту неповнолітніх використання звуко- та відеозапису набуває характеру однієї з необхідних обов'язкових умов, що забезпечує високий рівень досудового слідства. Для недопущення додаткового психічного травмування малолітніх та неповнолітніх розслідування повинне відповідати певним умовам:

- по-перше, воно повинне проводитися в максимально стиснуті строки, щоб період від злочинного посягання до суду був найкоротшим;
- по-друге, число допитів малолітніх необхідно скоротити до мінімуму;
- по-третє, допити повинні проводитися однією й тією особою, по можливості у присутності тієї ж самої особи (одного з батьків, педагога, лікаря).

Щодо допиту малолітніх у суді, особливо через значний проміжок часу, то, на жаль, він впливає на психіку малолітнього і досить часто не дає позитивних результатів, оскільки такі потерпілі або взагалі відмовляються від дачі показань, або суттєво їх змінюють. Враховуючи ці обставини, суди, по можливості, намагаються уникати допитів малолітніх потерпілих, особливо це стосується таких злочинів, як зґвалтування. Тому в цих випадках таку допомогу може надати відтворення звуко- або відеозапису показань малолітнього. Фонограма або відеограма забезпечує можливість переконатися в тому, що допит малолітнього у ході досудового слідства був проведений тактично правильно, а отримані від нього показання об'єктивно відображені в протоколі допиту.

Не можна не відмітити значення звуко-, відеозапису та кінозйомки під час допиту за участю перекладача. Наявність звуко- або відеограми чи кінозображення дозволяє перевірити правильність зробленого перекладу. Незамінні в цьому відношенні відеозапис та кінозйомка під час допиту глухонімих, оскільки рівень володіння знаковою мовою як допитуваним, так і перекладачем можуть бути різними. Неточно сприйнята жестикуляція чи міміка можуть призвести до помилок у викладенні змісту показань такої особи, неправильно розумінню суті питання. Ці помилки та неточності можуть бути усунені під час перегляду відео- чи кінозображень на наступних допитах глухонімого за участю як того ж самого, так і іншого перекладача.

Використання звуко- та відеозапису доцільне при допитах осіб, які схильні в силу тих чи інших обставин до зміни показань. Значення відеограми в цих випадках полягає зовсім не в тому, що вона може утримати допитуваного від зміни показань. Її значення в тому, що вона дозволить, по-перше, виключити посилення особи, що змінила показання, на отримання тієї чи іншої інформації, записаної в протоколі допиту, від слідчого. Фоновідеограма пере-

конує в тому, що допитуваний повідомив такі подробиці, яких у розпорядженні слідчого до допиту взагалі не було. По-друге, фоновідеограма дає фактичні підстави для спростування аргументів, які звичайно використовують особи, котрі відмовляються від своїх первинних показань, або ті, що змінюють їх.

Слід пам'ятати і про можливість використання звуко- та відеозапису в тактичних цілях під час допиту. Застосування їх, особливо на перших допитах, змінює атмосферу слідчої дії, оскільки ставить допитуваного в такі умови, при яких його неправдиві відповіді, характерні умовчання фіксуються звуко- та відеотехнікою. Допитуваний, що говорить неправду, розуміє, що кожне його слово записується технікою і тому втрачає контроль над своєю поведінкою, допускає прорахунки, нерідко, продовжуючи заперечувати свою вину, промовляється про суттєві обставини злочину, що розслідується.

За допомогою звуко- та відеозапису можна уникнути проведення *очної ставки*, особливо, в тих випадках, коли обвинувачений (підозрюваний) намагається виявити негативний вплив на свідка або потерпілого чи співучасника злочину.

Відеозапис та кінозйомка незамінні під час необхідності проведення зустрічного впізнання, коли дві особи, наприклад, обвинувачений та потерпілий, готові впізнати одне одного. Оскільки, чинне кримінально-процесуальне законодавство не передбачає проведення такого впізнання, ми пропонуємо закріпити в КПК ст.174¹ України, яку назвати „Зустрічне впізнання”. Процедура цього впізнання повинна полягати в такому. Спочатку провести впізнання одного з них на кінокасеті або відео-грамі, на якій особа, яку впізнавати буде у групі осіб, схожих із нею за зовнішністю, не тільки в статичній позі, але і в русі, зліва, справа. Причому слід зробити так, щоб під час зйомки ознаки зовнішності тих, хто впізнається фіксувалися в різних ракурсах. Після проведення впізнання за відеогра-

мою чи кінокасетною особою, яка впізнає, сам пред'являється серед інших осіб для впізнання.

Розглянуті аспекти використання звукозапису, кінозйомки та відеозапису з достатньою переконливістю свідчать про широкі можливості цих науково-технічних засобів у процесі отримання вербальної інформації.

Але бувають випадки, коли в ході розслідування кримінальних справ виникає ситуація, за якої свідки і потерпілі, незважаючи на бажання пригадати важливі для слідства обставини і події, за активної допомоги в пригадуванні з боку слідства, все-таки виявляють повну нездатність до репродукції. Причин такому явищу безліч: від неусвідомленого відображення і латентного фіксування інформації до різної природи амнезій стосовно подій, які мають доказове значення.

Питання про неусвідомлене відображення дійсності в контексті сприйняття свідком криміналістично значимої інформації піднімалося криміналістами ще в 70-і роки. Так, наприклад, велику увагу приділяв цьому феноменові Смилов В. І., який указував, що лише частина інформації контролюється свідомістю. При дослідженні закономірностей формування показань свідків необхідно враховувати, що психічні процеси, прийом інформації можуть протікати так, що залишаються неусвідомленими свідком [211, 103].

А.І. Костров, займаючись вивченням достовірності показань свідків, акцентував увагу на несвідомому сприйнятті тієї чи іншої події і відмічав, що якщо свідок на допиті не може повідомити які-небудь факти, це не означає, що він про них не може згадати. При вирішенні завдань, здійснюваних у процесі допиту свідків, важливе значення має врахування моментів несвідомого в психіці людини. [212,13]

Експериментальними дослідженнями з визначення обсягу латентно відображеного матеріалу в ході мимовільного запам'ятовування займався психолог Ю.В.Ідашкін. При цьому він відзначав, що розробка прийомів виявлення

латентного шару повинна дати результати, що можуть знайти своє застосування в судово-слідчій практиці [213, 3]. У цілому період часу 1960-70р. багатий психологічними дослідженнями в цій галузі в Радянському Союзі і за кордоном: (Н.П.Бехтерева; О.Р.Лурія; В.М.Смирнов; Є.М.Соколов; Х.Дельгадо; У.Пенфільд і П.Перо). Результатом численних досліджень став висновок про те, що мозок зберігає значно більше інформації про минуле, ніж людина усвідомлює і може довільно відтворити. На сьогодні психологи стверджують, що інформація запам'ятовується одночасно двома шляхами: усвідомлено і на підсвідомому рівні. Внаслідок чого дані, що входять у сферу підсвідомості, запам'ятовуються інтуїтивно, несвідомо, і тому суб'єкт навіть не підозрює про наявність у себе певних знань. При цьому активізація асоціативних зв'язків на свідомому рівні не завжди виявляється дієвим методом.

Крім того, відомі розлади пам'яті, що настають у результаті різних травм. Психопатологія розрізняє такі їх види:

- ретроградну амнезію, яка виявляється в забуванні подій, що передують травмуючому впливу;
- антероградну амнезію, характерну втратою пам'яті на події, що відбулися після впливу травмуючого фактора.

Ці розлади часто зустрічаються як результат злочинного впливу на потерпшого або свідка, що виражаються в різних психічних і фізичних травмах. Травмуючий вплив також може виражатися у впливі на потерпілого наркотичними, психотропними та іншими хімічними речовинами, що пригнічують функцію пам'яті, такими, як, наприклад, клофелін.

Крім цього, психологи окремо виділяють функціональну амнезію, що являє собою природне забування внаслідок охоронної роботи психіки (витіснення негативних подій, забування закінчених дій і т.п.) [214,48].

Наслідки амнезій від психотравмуючого впливу виражаються в повному блокуванні певних ділянок головного

мозку, які містять потрібні асоціативні зв'язки. Внаслідок чого, різного роду прийоми активізації пам'яті шляхом відтворення нервового зв'язку між центрами збудження виявляються непродуктивними.

Допомога криміналістам у „пожвавленні” пам'яті прийшла з галузі медицини — гіпнологи. Однак довгий час під впливом недовірливого ставлення до гіпнозу його застосування в правоохоронній діяльності було неможливе, хоч а потенційна можливість існувала досить давно, порядку п'ятдесятьох років тому.

Практично сторіччя гіпноз широко застосовується в психології і медицині для лікування захворювань, що мають соматичну природу, деяких захворювань внутрішніх органів і навіть органічних уражень головного мозку; для вивчення особистості в різних вікових періодах; репродукції перенесених раніше патологічних синдромів неврозу і фізичних хвороб. Численні дослідження в галузі навіювання різних віків дозволили зробити висновок про те, що при навіюванні в корі мозку відбувається дійсне пожвавлення колишніх динамічних структур, які відносяться до відповідного більш раннього періоду життя. При цьому оживляється раніше відбитий реальний індивідуальний досвід особистості, тобто поведінка особи, навички, жести, міміка відповідають навіюваному віку. О.А.Долін за участю І.П.Павлова навіював одній хворий різні віки в періоді від 2 до 30 років. При цьому вся поведінка хворої точно відповідала відтвореному віку і підтверджувалася зразками малюнка, ліплення, письма [215, 200-202].

На початку ХХ століття велику сенсацію в медичних колах зробили повідомлення про можливості викликання в гіпнотичному стані різних трофічних змін шкіри: синців, лихоманки, пухирів від опіків та ін. [216, 25]. Це свідчило про можливості викликання з пам'яті не тільки психічної, але й фізіологічної пам'яті. Характерно, що репродукція минулого хворобливого стану виникала не в результаті навіювання в гіпнотичному стані тих чи інших симптомів, а

під впливом навіювання періоду часу, який відповідав захворюванню (наприклад: „Сьогоднітравень 2005 року, прокиньтесь!“). По пробудженні у випробуваного відтворювалася клінічна картина, яка існувала в той час захворювання. Так, наприклад, Т.П.Под'япольський неодноразово шляхом навіювання в гіпнозі викликав опіки другого ступеня з явищами відшарування епідермісу й утворення міхурів із серозним вмістом [217]. Подібні досліди проводили Д.А.Смирнов (1924 р.) і В.Н.Фіні (1927 р.). О.М.Зайцев відтворював у гіпнозі такі трофічні зміни шкіри, як еритеми, висипання, пустули з геморагічним вмістом, що так само безслідно зникали під впливом контрनावіювання [218]. Таким чином, дослідження з використання гіпнозу, проведені в медичних цілях, довели, що активізування відповідних слідових реакцій (енграм) у гіпнозі в однаковому ступені стосується всіх функціональних рівнів організму, аж до біохімічного, і може викликати навіть органічні зміни [214,63].

Вчення про гіпноз стало можливим завдяки дослідженням І.Павлова про роботу і взаємодію першої та другої сигнальної систем; про навіювання і про сон і в подальшому заснованих на ньому гіпнотичних фазах. В основі механізму роботи гіпнозу лежить принцип роботи другої сигнальної системи, яка має зв'язок з підкіркою і є похідною стосовно першої сигнальної системи, нерозривно з нею пов'язаної. Перша сигнальна система відповідає за сприйняття безпосередніх проявів навколишнього світу. Друга сигнальна система реагує на мову, при цьому рефлектує подібно до першої сигнальної системи, яка відображає безпосередній вплив зовнішнього середовища. Результати впливу зовнішнього середовища і слова на системи аналогічні, у зв'язку з тим, що слово, яке є абстрактною категорією, споконвічно має матеріальну основу. Отже, рівною мірою зорові образи та їхній словесний опис викликають аналогічні фізіологічні, біохімічні, психічні реакції організму. Так, наприклад, слово лимон може при відповідних умовах викликати рясне виділення слини так само, якби скибочка лимона дійсно

була б показана людині (у цьому випадку проявилася б дія першої сигнальної системи) або покладена у її рот (безумовний рефлекс — участь підкіркової системи). У цьому прикладі слово лимон як подразник із другої сигнальної системи збудило першу сигнальну систему (первинні умовні сигнали) і викликало умовну фізіологічну реакцію [219,20]. Базуючись на експериментах, коли слово викликало аналогічні фізичному впливові фізіологічні та біохімічні реакції, І.Павлов зробив висновок, що слово є дійсним реальним подразником, який викликає таку само реакцію, як і дійсний матеріальний подразник, тобто замінює останній. Тому І. П.Павлов називає слово реальним подразником, а навіювання визначає як спрощений найтаповіший умовний рефлекс людини [220,357]. Таким чином, словесне навіювання може викликати будь-які стани організму, в тому числі і сну. Однак сон у гіпнозі має ряд особливостей, головною з яких є існування в корі головного мозку пильнуючих пунктів, за допомогою яких зберігається зв'язок з яким-небудь зовнішнім або внутрішнім подразником. Так, на тлі гальмівного процесу, який охопив весь мозок, залишається пильнуюча ділянка, що реагує на вплив навколишнього середовища, що І. П.Павлов називав „охоронним“ пунктом. Це своєрідний відкритий канал зворотного зв'язку. Такий „охоронний“ пункт поширюється більшою мірою на другу сигнальну систему, тобто підтримує з зв'язок вербальним образом. У такий спосіб на тлі сну в загіпнотизованого залишається гильнуюча ділянка, яка обумовлює готовність реагувати тільки на слова гіпнотизера (раппорт). Такий стан характерний для парадоксальної фази сну, коли слабкий подразник (слово) викликає сильну реакцію, сильний же (сильні фізичні: кінестетичні, аудіальні впливи) — слабку або навіть зовсім не діє. Крім того к. к. Платонов відзначає, що при словесному ж впливі на людину особливе значення має смисловий зміст слова, який визначає вплив з боку другої сигнальної системи на першу. Для другої сигнальної системи поняття „сили“ подразника визначається смислом о-

вою значимістю подразника для даної особистості [219,32]. Крім того, важливу роль відіграє авторитет того, хто проводить гіпноз, а також серйозне ставлення до нього особи, що гіпнотизується. Тут відразу необхідно відзначити про мимовільну можливість виникнення гіпнотичної парадоксальної фази в пильнуючому стані за певних умов: загальне фізичне стомлення, виснаження й особливо емоції астеничного характеру: страх, зняковілість, розгубленість [219,34]. В цей момент тонус кори головного мозку знижений, а, отже, підвищується сугестивність і самосугестивність. Це дуже важливий момент у контексті нашого дослідження, як аргумент супротивникам застосування гіпнозу на досудовому слідстві. Усі перераховані вище емоції астеничного характеру найвищою мірою властиві атмосфері досудового слідства, допитам, очним ставкам тощо. Осьде в істинному вигляді проявляється сугестивність і самосугестивність, а не у факті введення свідка і потерпілого в гіпноз, де єдиним моментом навіювання є спосіб приспати, ввести в транс, тобто шляхом слова впливати на фізіологію, а не на психіку людини, тобто викликати в нього фізіологічну реакцію сну. Візьмемо на себе сміливість висловити припущення, що в порівнянні з гіпнорепродукційним допитом, звичайний допит у стінах ОВС соромливого і похливого свідка або потерпілого має в собі певний ступінь навіювання і самонавіювання.

Наступною важливою характеристикою властивостей центральної нервової системи, на якій засноване застосування гіпнозу, є здатність зберігати всю будь-коли запам'ятовану інформацію. Забування можна охарактеризувати як відсутність у суб'єкта ресурсів до доступу інформації. При страшній складності роботи великих півкуль, очевидно, існує такий принцип: все те, що було утворене, не переробляється, але залишається в тому ж вигляді, а нове лише нашаровується, це є основним, як відмічав І.П.Павлов [221]. А це означає, що сприйнята на будь-якому рівні інформація зберігається в одному з

рівнів пам'яті, в - образній і вербальній, і може бути витягнута за допомогою гіпнорепродукції. Крім цього, результати медичних досліджень дають підстави думати, що навіювання в гіпнозі минулих станів не несе в собі фактора навіювання самої події: її послідовності і деталей, а існує лише факт навіювання суб'єктові звернутися до раніше пережитого стану і знову його образно пережити.

Гіпноз, що є науковим методом, пов'язаний з відсіканням побічних асоціативних зв'язків, які завжди присутні у свідомому стані людини і відіграють роль „перешкод" під час спогаду конкретної події, тобто заважають суб'єктові сконцентруватися на певному фрагменті минулого. Слідові реакції не можуть бути належним образом активізовані, оскільки в діючий мозок одночасно надходить безліч більш сильних реальних подразників, негативно індукуючих і без того відносно слабкі слідові центри енграм [222, 13]. Це типово для проведення допиту, коли сумлінний свідок або потерпілий, з усіх сил намагаючись пригадати цікавлячу подію, визнає, що просто не може сконцентруватися, тому що у голову нав'язливо лізуть сторонні думки. Більшою мірою причиною цього є обстановка допиту, що є неординарною і сама як така виводить зі стану рівноваги допитуваного, заважає зосередитися. Крім того, міра відповідальності, яку усвідомлює допитуваний, заснована на тому, що його показанням приділяється велика увага („від нього все залежить"), часом вводить допитуваного в стан „ступору", коли в корі головного мозку переважає гальмування. Гіпноз же розслаблює опитуваного, відключає його від зовнішніх впливів, і тоді на тлі часткової сенсорної депривації відповідне слово гіпнолога (раппорт) дозволяє задіяти лише потрібні функціональні зв'язки і створює умови управління процесом репродукції. У гіпнотичному стані настає роз'єднання мікроблоків пам'яті і розрив асоціативних зв'язків, а, отже, мозок, що відрізаний від зовнішніх впливів, стає високочутливим до інформаційних стимулів моделюючої системи - питань

гіпнолога. Мозок опитуваного має один зв'язок із зовнішнім середовищем за допомогою раппорта з гіпнологом. У такий спосіб відтворена енграма події представлена в чистому вигляді, тобто виявляється ізольованою від інших фрагментів пам'яті. Вона звільняється від конкурентних гальмівних впливів і, отже, має більш низькі пороги пізнавання і пригадування. Таке зниження „твердості фіксації” енграм у системі довгострокової пам'яті полегшує і плин асоціативних процесів, підвищуючи ефективність дії „ключів” — ознак, що допомагають витягти і відтворити потрібну інформацію [223,9].

Користуючись ознаками принципу наукової обґрунтованості методів психологічного дослідження, запропонованими І.М.Сорокотягіним [224, 8], ми можемо зробити висновок про те, що активізація пам'яті свідків і потерпілих за допомогою гіпнорепродукції є науково обґрунтованим методом, тому що відповідає таким критеріям, які висувуються до наукового знання: відповідає сучасному рівневі розвитку науки; перевірене практикою; експериментально апробоване й апробація показала його придатність для діяльності органів правосуддя; з його допомогою отримані достовірні результати, що можуть бути перевірені й оцінені. Таким чином, ми бачимо, що гіпноз — це не „тваринний магнетизм” і не шарлатанство, а науково обґрунтований медичний метод широко застосовуваний більше ста років у медицині, психології і психіатрії, а останнім часом і в криміналістиці як високоефективний спосіб відтворення подій минулого.

Протягом останніх 30-ти років як метод із відтворення подій злочину в закордонній поліції використовується „слідчий гіпноз”, який залежно від стадії розслідування може іменуватися „слідчим” або „судовим”. Виникає закономірне питання, що це таке і як відповідає його використання при розкритті злочинів дотриманню прав людини. „Слідчий гіпноз” — це термін, що виник в американській криміналістиці й означає використання гіпно-

зудля активізації в пам'яті опитуваних осіб забутих ними важливих обставин кримінальних подій.

Серед країн, де використовується гіпноз у правоохоронній діяльності, — такі розвинені країни, які характеризуються суворим дотриманням законності і прав людини: США, Канада, Англія, Австралія, Ізраїль. Гіпнорепродукція застосовується не лише стороною обвинувачення, але й стороною захисту при розгляді як кримінальних, так і цивільних справ. Найбільше поширення застосування гіпнозу одержало в США(використовується співробітниками поліції Лос-Анджелеса, Сіетла, Денвера, Х'юстона, Сан-Антоніо, Вашингтона, Нью-Йорка та ін. штатів, а на загальнофедеральному рівні — ФБР, адміністрацією з контролю застосування законів про наркотики, Підрозділом спеціальних розслідувань військово-повітряних сил). Використання гіпнозу має особливе значення при розслідуванні справ, пов'язаних з численними людськими жертвами. Спеціальним рішенням управління цивільної авіації США використання гіпнозу рекомендується при розслідуванні обставин авіаційних катастроф [225, 16]. У Посібнику із застосування слідчого гіпнозу, виданого в США, узагальнюються результати майже трирічної роботи гіпнотизерів-дознавачів по 350 кримінальних справах управління поліції Лос-Анджелеса. Установлено, що в 79% справ за допомогою гіпнозу була отримана додаткова, раніше невідома інформація, 66% якої були визнані важливою для розслідування. При дослідженні точності інформації, отриманої під гіпнозом, виявилось що в 49% випадків (із 195 справ) установити достовірність інформації, отриманої під гіпнозом, не виявилось можливим, однак по 151 справі (51%) інформація виявилася корисною й у 90% випадків підтверджена іншими надійними джерелами. З усієї кількості закінчених провадженням справ у 65,5% випадків отримана під гіпнозом інформація виявилася високо значимою. За глибиною гіпнотичних станів, викликаних учасникам розслідувань, гіпнологи вважають,

що в 33% випадках мав місце глибокий гіпноз, у 39% — середній, у 19% — легкий транс, а в 9% — стан залишався без змін. Аналізовані справи за видами злочинів поділялися в такий спосіб: убивства склали 60%, грабежі — 12%; зґвалтування — 13%, крадіжки зі зломом — 4%, інші — 11% [226, 63-64].

Проте в Україні гіпноз як метод активізації пам'яті свідків та потерпілих почав використовуватися лише в 1987-1989 роках.

При розслідуванні великої серії кримінальних справ у Дніпропетровській, Херсонській, Запорізькій і Кіровоградській областях як фахівець залучався гіпнолог. Завдяки використанню гіпнозу потерпілі та свідки змогли репродукувати істотні деталі кримінальних подій, які багато в чому сприяли розкриттю злочинів. Так, наприклад, у кримінальній справі про зґвалтування малолітньої потерпіла Юля В. у результаті розвиненого стресу взагалі не могла повідомити, що з нею відбулося. Тільки після декількох сеансів гіпнозу вона розповіла про обставини події, показала сарай, у якому була зґвалтована, і впізнала злочинця, що згодом був викритий у серії аналогічних злочинів. Результати гіпнорепродукції оформлялися актами судово-психологічних експертиз про експериментальну активізацію пам'яті потерпілих і свідків [227, 47].

Слід окремо зазначити, що гіпноз—не панацея від „забудькуватості” свідків і потерпілих і може застосовуватися тільки в тому разі, коли вичерпані всі інші можливості для одержання інформації з інших джерел. Дані, отримані за допомогою гіпнорепродукції, споконвічно носять орієнтувальний характер і повинні піддаватися ретельній перевірці в ході подальшого слідства. Дотримуючись неухильного виконання вимог законності і дотримання прав людини, опитувана особа повинна мати добровільну згоду на проведення гіпнорепродукції. Інакше це не тільки порушує права людини, але й заперечує можливість проведення самого сеансу гіпнозу. Досягнення необхідного трансового стану пов'я-

зане з ширим бажанням допитуваного, а відсутність такого робить важким процес гіпнотизування, внаслідок чого домогтися необхідного ступеня трансу буває неможливо. Таким чином, добровільність та щире бажання опитуваного на проведення з ним гіпнорепродукції вказує на те, що цей спосіб одержання досто-вірних показань є допустимими і правомірним, тому що завжди залишає волю вибору й остатнє слово за допитуваним. Це переформується з висловленням О.Р.Ратінова щодо того, де закінчується право і починається примус, який відзначив, що межа між психічним насильством і правомірним впливом визначається наявністю волі вибору тієї чи іншої позиції [186,163]. Як наслідок цього положення впливає вимога про проведення допиту тільки з психічно здоровими особами, які, по-перше, усвідомлюють свої дії, керують своїми вчинками і можуть приймати самостійні рішення; а, по-друге, застосування гіпнозу в сфері психопатологій, стосується окремої галузі психології, що має свої закономірності, які полягають у тому, що психічні процеси, зокрема й пам'ять, в осіб, які страждають психічними захворюваннями, мають свої закономірності протікання, відмінні від звичайних людей.

Ряд вимог повинен, на наш погляд, пред'являтися до гіпнолога та умов проведення гіпнорепродукції. Проведення гіпносеансу можливе тільки фахівцем — гіпнологом, який має медичну освіту, за фахом психотерапевт та має юридичну підготовку в галузі криміналістики та кримінального процесу. Фахівець зі слідчого гіпнозу, крім знань у галузі гіпносугестії, повинен мати чіткі уявлення про особливості функціонування пам'яті, методи її активізації, а також специфіку показань очевидців [214, 72]. Гіпнотизер повинен бути неупереджений, не ставити навідних запитань і проводити навіювання лише в межах відновлення пам'яті суб'єкта необхідної інформації. Знаючи механізм гіпнозу, а зокрема, могутній вплив у рамках раппорта на певну ділянку кори на тлі загального гальмування, неважко уявити які непоправні наслідки можуть спричинити

навідні запитання гіпнотизера. Проте наші правоохоронні органи виявилися не готові до проведення „слідчого гіпнозу” і внаслідок нестачі таких співробітників, на практиці за певних умов використовувалися фахівці — гіпнологи, які мають медичну освіту, але не мають відповідної юридичної підготовки. У такому випадку в гіпнорепродукційному допиті брав участь також співробітник, який проводив розслідування в справі з метою контролю ходу допиту. Контроль з його боку полягав у передачі питань допитуваному гіпнологом у письмовому вигляді. Гіпнолог, по суті, здійснював функцію особи, яка вводить у гіпноз, і провідника між допитуваним, який знаходиться в трансовому стані, й оперативним співробітником.

І врешті-решт, на наш погляд, неодмінною умовою проведення гіпнорепродукційного допиту є фіксація його на відеоплівку. Проведення звичайного допиту в ряді випадків рекомендовано супроводжувати відеозаписом з метою відображення не лише вербальної, але й невербальної інформації, звуків, тональності голосу. Уданому контексті, з огляду дотримання законності, коли інтерес являє не тільки поведінка свідка або потерпілого, але й гіпнолога, коли необхідне дотримання прав людини і відсутність навіювання фактичних даних, на наш погляд, необхідність відеозапису гіпнорепродукційного допиту не залишає сумнівів. Відеозапис також дає можливість подальшої оцінки такого допиту як на досудовому слідстві, так і в суді, як з боку обвинувачення, так і з боку захисту. Не виключена і присутність понять у будь-якій кількості, якщо це не перешкоджає процесу введення в гіпноз.

На нашу думку, варто закріпити таку процедуру гіпнорепродукційного допиту. Перед початком допиту гіпнолог розмовляє з суб'єктом допиту. Бесіда має дуже важливе значення — у ході її гіпнолог, який володіє психологічними знаннями, за допомогою запитань з'ясовує особливості сприйняття свідка або потерпілого. При цьому він з'ясовує об'єктивні фактори спостереження (атмосферні явища, по-

годні умови, наявність перешкод у полі зору); суб'єктивно-фізіологічні особливості свідка або потерпілого (особливості зору, слуху); і найголовніше, суб'єктивно-психологічні фактори, які зумовлюють сприйняття, а саме — наявність установок, що викликають ілюзії.

Потім йде стадія введення в гіпноз аналогічно тому, як це відбувається в медичних цілях. Перелік питань попередньо складається ініціатором, можлива його присутність з метою коректування питань. У ході допиту гіпнолог калібрує сенсорні свідчення правдивих і вигаданих повідомлень. За результатами проведення гіпнорепродукційного допиту гіпнолог складає довідку, в якій вказується стадія введення в гіпноз, реакції особи, що гіпнотизується, хід і результати допиту. Гіпнолог обов'язково вказує категоричні відповіді допитуваного та імовірнісні, тобто які в ході допиту були неконгруентні поведінці допитуваного.

Гіпнорепродукція виявляється найбільш дієвим способом при пригадуванні номерів телефонів, автомашин, місцевості, вигляду людей стосовно свідків або потерпілих, які не виявляють тимчасові функціональні розлади здоров'я на ґрунті пережитої важкої психотравмуючої події. У таких свідків і потерпілих виникають складності зі спогадами через віддаленість події у часі, через звуження каналів сприйняття або переключення уваги на інший об'єкт, тобто коли сприйняття ситуації є неусвідомленим. Можна сказати, що забування в даному випадку є природною роботою психіки, а обставини, які цікавлять слідство, для такого свідка або потерпілого найчастіше не є негативно емоційно забарвленими. Ці обставини є запорукою успішного відтворення інформації в гіпнозі. Слщ відзначити, що при несвідомому сприйнятті події успіх відтворення та ідентифікації залежить від культурного рівня випробуваного, багатства і виразності його мови, типів переробки інформації та сприйняття [228, 121].

Проілюструвати це можна кількома прикладами. У ході розслідування було встановлено, що свідок, який їхав у по-

тязі, випадково бачив автомашину, використовувану злочинцями. Оскільки свідок ще не знав про значення цієї машини в наступних подіях, та й обставини, які розвивалися в той момент, коли він проїжджав повз місце події, були для нього швидкоплинні і повсякденні, то все це уваги не привернуло. Свідок С. знаходився в першому вагоні, стояв спиною по ходу потяга в правому ряді й на одній з ділянок шляху він побачив білу автомашину ВАЗ-2106, яка стояла на відстані 60-80 метрів від залізничної колії та в якій були відкриті ліві передня і задня дверцята, а також кришка багажника. Швидкість руху потяга становила близько 30-40 км/год. Гіпнопродукція була проведена для одержання пошукових ознак автомобіля. Ми вже відзначали, що, досягнувши раппорта з допитуваним, гіпнотизер може моделювати його стан. У випадках відтворення деталей це означає, що гіпнолог може навмисне продовжити час розглядання елемента; при відтворенні динамічних сюжетів може використовувати прийоми формування „телевізійного стоп-кадру" з метою детального розглядання; потім, „наблизити до потрібного предмета", „поставити його у фокус", „освітити більш яскраво", „навести його зображення на різкість" і т.п. (формулювання будуть залежати від культурного рівня допитуваного). Використовуючи вищевказані прийоми, а також прийом „повторного перегляду" гіпнологу вдалося відновити близько 70% графічних елементів, які складають номер машини. На підставі цього були сформовані прийнятні пошукові ознаки автомашини. Цей приклад також характеризує професійну копітку роботу гіпнолога, який володіє необхідною юридичною підготовкою в галузі криміналістики і розшуку. А як ми вже підкреслювали, це є необхідним для продуктивності гіпнопродукції [214, 77-78].

З великими труднощами, на наш погляд, зіштовхуються гіпнологи при роботі з потерпшими, які виявляють різні роду амнезії, внаслідок сильного емоційного психотравмуючого впливу. Потрібно відзначити, що в цьому випадку проведення продуктивної гіпнопродукції пов'язане з

„розкриттям психотравмуючого осередку" і тому може проводитися лише досвідченим психологом-гіпнологом. Водночас кваліфіковане проведення гіпнопродукції в таких ситуаціях може виконувати одночасно дві функції: розшукову і гуманітарну. Розслаблення потерпілого, введення в гіпноз і його повторне усвідомлення ситуації, завершує психотравмуючий епизод, потерпілий переосвоює ситуацію, керуючись установкою „на вихід із ситуації", яка дана психологом-гіпнотизером. Таким чином, паралельно проводиться своєрідний психотерапевтичний сеанс, спрямований на виведення потерпілого з неврозу. Подібний метод ефективно застосовувався ще З.Фрейдом для лікування різноманітних неврозів. З огляду на цю обставину, гіпнолог повинен бути особливо уважний до таких потерпілих. Якщо в ході гіпнопродукції розкривається травмуючий осередок, то він повинен обов'язково розв'язатися, — гештальт повинен бути обов'язково завершений, але тільки в позитивному вирішенні. Прикладом може служити робота психолога в Пермській області з потерпілою, у якій зі свідомої сфери були витиснуті емоційно значимі травмуючі обставини. Навесні 1994 року на квартиру гр. Н. було зроблено розбитий напад. У момент події в квартирі знаходилася сама Н. з малолітнім онуком та 11-літньою племінницею Л. Перший із трьох злочинців зайшов у квартиру, тримаючи на бойовому взводі обріз мисливської рушниці. Знаходячись у стані нервового збудження, при голосному закриванні дверей, він зробив мимовільний постріл і попав у племінницю, заподіявши їй смерть. Злочинці відразу втекли. Після того, що відбулося, Н. тривалий час знаходилася в напруженому стані, не могла спати, всі її думки були сконцентровані на загибелі племінниці. У бесіді з оперативними співробітниками вона охоче відповідала на запитання, у цілому описала обставини події і злочинців, але не могла зосередитися на деталях, внаслідок чого суб'єктивний портрет злочинців скласти не виявлялося можливим. Через три дні з цією метою з Н. було проведено разове гіпнопродукційне опиту-

вання, у ході якого були відновлені обставини події, дана установка на свідоме відтворення вигляду убивці, а також зроблено релаксуючий вплив і дана установка на вихід із ситуації. У ході процедури гіпнотичний стан мимовільно перейшов у глибокий охоронний сон, після виходу з якого був складений більш точний суб'єктивний портрет злочинця. При проведенні оперативно-розшукових заходів отриманий портрет дозволив скоротити коло підозрюваних і затримати злочинця в іншому місті [229, 35-36].

На сьогодні гіпноз не застосовується в слідчій практиці.

На жаль, деякі вчені ставляться до гіпнозу як до явища надприродного, містичного, думають, що стан гіпнозу пов'язаний із пригніченням волі людини, і вона стає слухняним знаряддям у руках гіпнотизера. Вони вважають, що гіпноз може завдати шкоду здоров'ю людини та її психіці [82]. Такі думки беруть початок з помилкових концепцій Ж. Шарко і його школи, що розглядали гіпноз як патологічний стан - штучний істеричний невроз [227, 47].

Інші заперечення проти використання гіпнозу мають формальний характер. По-перше, гіпносеанс не може розглядатися як неетичний акт навіть з позицій кримінально-процесуального права; по-друге, кримінально-процесуальне право не може запозичувати практику використання гіпнозу як засобу психічного примусу [230, 84].

Ми не погоджуємося ні з першою, ні з другою думкою і вважаємо, що настав час для введення і закріплення в слідчій практиці нетрадиційних методів, які б допомагали отримувати вербальну інформацію від учасників кримінального процесу. І ось чому.

По-перше, в даний час психофізіологічна наука визначає гіпноз як один із природних станів людини, таких самих, як сон і пильнування. В результаті психофізіологічних досліджень, проведених вітчизняними і закордонними вченими-гіпнологами, встановлена нешкідливість гіпнотичного стану для організму людини. На підставі цього можна з упев-

неністю стверджувати, що стан гіпнозу анітрохи не шкідливіший, ніж стан сну або пильнування. У процесі використання ішнорепродукційного допиту ніколи не спостерігалось випадків погіршення стану опитуваного.

По-друге, щодо неетичності застосування гіпнозу. Гіпноз обмежує особисті права громадян не більше, ніж передбачені законом процесуальні інститути освідування (ст. 193 КПК України) і відбору зразків для експертного дослідження (ст. 199 КПК України), які поширюються не тільки на підозрюваного та обвинуваченого, але й на свідків і потерпілих. Єдине застереження в регламентації застосування гіпнозу до підозрюваного та обвинуваченого може стосуватися випадків їх відмови від дачі показань. Щодо свідків така проблема не виникає, адже згідно із ст. 70 КПК України він зобов'язаний давати показання.

По-третє, щодо порушення прав людини під час використання гіпнозу. Відповідаючи на питання: „Як дотримуються права людини при проведенні слідчого гіпнозу?“, президент Міжнародного товариства слідчого та судового гіпнозу П. Кінкейд відповів, що запитання дещо незрозуміле, але він не припускає, що мається на увазі проблема, яка стосується захисту допитуваної особи [227, 48]. На нашу думку, допитуваній особі має бути роз'яснена суть гіпнозу, процедура сеансу та те, що вона відчуватиме. Потім особі, що гіпнотизується, пропонується підписати заяву про те, що їй роз'яснено її права, характер цього заходу, мета та порядок його проведення. Після всього цього допитуваний письмово підтверджує добровільну згоду на проведення слідчого гіпнозу.

Наявність у допитуваного права вибору дозволяє говорити про правомірність застосування методу ішнорепродукційного допиту, оскільки, на думку О.Р. Ратінова, правомірний вплив відрізняється від психічного насильства наявністю в особі, яка піддається впливові, волі вибору тієї чи іншої позиції [186, 163]. Висловлювання доброї волі особистості закріплене й у ст. 28 Конституції України, де записано, що „жодна людина без її вільної згоди

не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам". Навіть якщо гіпнорепродукційний допит певною мірою розглядати як науковий досвід і медичну процедуру, то й у цьому випадку його проведення за наявності добровільної згоди допитуваного цілком відповідає міжнародним нормам дотримання прав людини.

Ми вважаємо, що порядок проведення гіпнотичного розблокування пам'яті свідка, потерпшого, а в деяких випадках і підозрюваного та обвинуваченого необхідно регламентувати (мета проведення, коло учасників і присутніх тощо).

Обов'язковою умовою здійснення гіпносеансу повинна бути ще й відсутність медичних протипоказань. При цьому для забезпечення об'єктивності одержуваної інформації необхідно виключити можливість „введення в пам'ять” особи, яка піддається гіпнозу, неправдивих даних, а також присутність оперативних та слідчих працівників.

Гіпносеанс повинен фіксуватися на відеоплівці. З його закінченням гіпнолог і особа, яка здійснювала запис, зобов'язані скласти протокол, а гіпнолог, крім цього, дати письмовий висновок про результати сеансу.

В КПК України закріпити статтю такого змісту: „Допит гіпнолога” як свідка за результатами проведеної гіпнорепродукції. У допиті гіпнолог повинен повідомити про використовуваний ним метод введення в гіпнотичний стан, сформовану стадію гіпнозу, про стан опитуваного власне в ході опитування: про поставлені питання та отримані відповіді, про реакції на запитання та про їх значення з психологічної точки зору тощо.

На наш погляд, такі зміни в КПК України допоможуть не лише уникнути неправильних рішень, але й знайти додаткове джерело нових напрямів підвищення ефективності слідчої діяльності.

Окрім гіпнорепродукції як способу одержання вербальної інформації хочеться, зупинитися на використанні в слідчій діяльності при допиті поліграфа, на що ми звертали увагу у своїх ігублікаціях[325, 359-362], як засобу інстру-

ментальної діагностики емоційного стану допитуваного та на методі біоритмологічного паспорта обвинуваченого.

Для отримання вербальної інформації слідчий М.М. Китаєв впровадив у свою практику „метод біоритмологічного паспорта обвинуваченого, який сприяє, на його думку, отриманню достовірної інформації під час допиту обвинувачених, котрі раніше спростовували свою участь у вчиненні тяжких злочинів, що їм інкримінувалися. Сутність цього методу полягає в тому, що під час допиту слід використовувати критичні дні біоритмічного функціонування організму людини, тому що, на його погляд, людина в цей час менш активна, схильна до вчинення помилок, що нехарактерні для її звичної поведінки. Ми поділяємо думку В.П.Бахіна, Н.С.Карпова, В.К.Весельського щодо недопустимості застосування такого методу під час отримання вербальної інформації, тому що неможливо використовувати під час допиту зниження активності організму допитуваного[82, 15].

70-річний світовий досвід використання поліграфа для виявлення можливої приховуваної людиною інформації показав наукову переконливість застосування нетрадиційних технічних засобів і методів у боротьбі зі злочинністю.

Розділяючи ідею можливості використання нетрадиційних методів виявлення і розкриття злочинів, важливо відзначити необхідність неухильного дотримання законності й урахування людського фактора в кримінальному судочинстві [231,44]. Технічні аспекти цієї проблеми в Україні були вже предметом дослідження таких вчених, як Жаріков Ю.Ф., Салтєвський М.В., Тимошенко П.Ю. [340]

Ми ж зупинимося на питаннях допустимості використання поліграфа стосовно процесу одержання вербальної інформації в ході допиту.

Що ж таке поліграф?

Поліграф - це прилад для об'єктивного дослідження фізіологічних показників, що характеризують емоційний стан людини під час опитування.

Для того, щоб зняти зайву дискусійність з питань використання поліграфа, зробимо кілька принципових зауважень.

По-перше, експериментами встановлено, що за допомогою поліграфа в більш ніж 90 випадках із 100 одержували позитивний для розслідування результат.

По-друге, однозначно встановлено, що алкоголіки та психопати не можуть піддаватися дослідженню на поліграфі.

По-третє, у ході розслідування передбачається тестувати на поліграфі тільки тих осіб, які добре усвідомлюють суть того, що відбувається, і добровільно погоджуються на це.

По-четверте, допит з використанням поліграфа—це не стільки бесіда слідчого з учасником процесу, скільки результат тестування допитуваного. Поліграму, отриману в ході такого тестування, розшифровує оператор. Він відмічає коло питань, що викликали неадекватну реакцію допитуваного. Оцінка ж результатів тестування здійснюється слідчим з урахуванням матеріалів кримінальної справи, що дозволяє йому висунути ряд додаткових версій з обставин, які підлягають установленню.

Твердження про аморальність застосування поліграфа, на нашу думку аж ніяк не переконливе.

Розпочнемо з того, що жоден із супротивників поліграфа не вказує, яким конкретно моральним нормам суперечить застосування поліграфа, чим саме воно принижує людську гідність. Спробуємо це зробити за них, щоб підтвердити або спростувати їхні твердження.

Не викликає ніякого сумніву, що будь-яка форма обману при застосуванні технічних засобів у кримінальному судочинстві, якими б шляхетними цілями він не виправдувався, аморальна і суперечить етичним принципам встановлення істини. Однак, на наш погляд, аналіз технічного аспекту розглянутої проблеми досить переконливо свідчить, що такі оцінки як „ненауковість” або „наукоподібність” стосовно поліграфа неправомірні.

Як обман можна кваліфікувати фальсифікацію, тобто навмисно неправильну інтерпретацію показань поліграфа або навмисне їхнє перекручування. Але настільки ж аморальна і навіть злочинна будь-яка фальсифікація матеріалів справи, починаючи від фальсифікації показань і закінчуючи навмисне помилковим висновком експерта.

Тут питання переноситься вже з галузі застосування поліграфа в галузь використання й оцінки результатів застосування в доведенні будь-яких технічних засобів, будь-яких засобів доведення. Нічого специфічного, такого, щоб стосувалося лише поліграфа, тут немає. Що ж стосується помилки або сумлінної омані при інтерпретації показань поліграфа, то навряд чи можна завбачити в цьому обман учасників процесу. Від помилки не застраховані ні експерт, ні слідчий, ні навіть суд; існуючі в кримінальному процесі гарантії встановлення істини, незважаючи на їхню повноту, реальність і ефективність, усе-таки не можуть абсолютно виключити можливість помилки, що, тим часом, не можна оцінити як їхню моральну недосконалість.

Іноді аморальність застосування тих чи інших засобів чи прийомів бачать в тому, що людина при цьому стає об'єктом дослідження, а, це начебто, принижує її гідність. Однак, як справедливо пишуть у цьому зв'язку П.І. Гуляєв та І.Є. Биховський, кримінальний процес у деяких випадках припускає таке становище. Наприклад, обвинувачений стає об'єктом дослідження при проведенні судово-медичної або судово-психіатричної експертизи, вилученні зразків крові чи інших виділень людського організму, при освідуванні тощо. [232, 107-108]. Становище об'єкта дослідження у випадках, передбачених законом (рівним, як відомо, для усіх), саме як таке не принижує гідності людини. Принизливими, а отже, аморальними і незаконними можуть бути обстановка, у якій здійснюється дослідження, поведінка особи, яка проводить дослідження, і сама сутність дослідження, якщо вона заснована на протиправному фізичному або психічному насильстві.

Безумовно аморальним (якщо не заслуговує на більш сильні оцінки) є всяке протиправне насильство над особистістю при доказуванні.

Але насильство припускає пригнічення волі суб'єкта, стосовно якого воно застосовується, застосування ж поліграфа не має такої мети. Особа залишається абсолютно вільною у своєму волевиявленні, вона нічим не примушується до зміни лінії своєї поведінки. Поліграф не є і засобом проникнення в думки і почуття випробуваного, він лише реєструє виникнення і наявність тих чи інших емоцій і, з цього погляду, нічим не відрізняється від візуального їхнього спостереження і констатації слідчим, що ніким не визнається аморальним.

Ми повністю погоджуємося з позицією Ю.Г.Корухова, який розглядає застосування поліграфа при допиті як засіб інструментальної діагностики емоційного стану допитуваного, що є одним з різновидів криміналістичної діагностики [233, 267].

Методи, подібні до поліграфа, поєднуються в групу, яка визначається в найбільш загальному вигляді як інструментальна діагностика емоційної напруженості (ІДЕН). Спроби впровадити інструментальні методи психологічного, медичного, біологічного аналізу при допиті підозрюваних (обвинувачуваних) починалися в Західній Європі з останньої чверті минулого століття. Найбільш докладно історія цих починань викладена в монографії П.Прукса.[234].

Характерні фізіологічні реакції, які супроводжують емоції, поділяються різними дослідниками на різні категорії, однак більшість з них називають:

а) вегетативні (характеристика дихальної системи, шкірно-гальванічний рефлекс, зміна провідності шкірних покривів, артеріальний тиск, температура шкіри, серцевий ритм та ін.);

б) біохімічні, як частина вегетативних (зміна складу крові, сечі і т.д.);

в) моторно-поведінкові (поява тремору, зростання мускульної напруги, зміни у виразі обличчя, позі, міміці, жестах);

г) біоелектрична активність мозку (біоструми головного мозку).

Більшість наведених характерних реакцій на зміну емоційної напруги людини можуть бути об'єктивно змінені за допомогою відповідних приладів і їхнього компонування у виді поліграфа. Ця обставина беззаперечно визнається усіма фахівцями. Іншою важливою обставиною є те, що психофізіологічні реакції людини не підлягають, як правило, контролю з боку випробовуваного. З цих двох можливостей і складається в цілому застосування поліграфа як засобу ІДЕН.

При роботі з поліграфом одним з головних моментів є розробка психологічно добре продуманого, чітко сконструйованого і стандартизованого ряду подразників, що в подальшому піддавалися б зіставленням та інтерпретації.

Запропоновані для цього методи поєднуються в дві категорії: прямий (безпосередній) метод („тест винної особи“, „тест контрольних запитань“ - за американською термінологією) і непрямий („тест винних знань“, „тест прихованої інформації“). Прямий метод включає три види запитань, які послідовно ставляться перед випробовуваним:

а) релевантні (критичні) - стосуються безпосередньо обставин злочину;

б) іррелевантні (нейтральні, „буферні“) - не стосуються справи. Їхня мета - зменшити емоційну напругу, за-для кращого виявлення реакції на релевантні питання;

в) контрольні — не стосуються розслідуваного злочину, але несуть у собі обвинувальний зміст.

Запитання, які ставляться, впливають на особу (причетну, непричетну) по-різному. Для злочинця, яким володіє страх бути викритим, першорядне значення мають релевантні питання, пов'язані з об'єктом злочину. Для особи непричетної найбільшим емоційним подразником є конт-

В них міститься об- рольні запитання, тому що, на її ДУМ^п питання особа реа- винувальна інформація. На релеванті Д ханізм злочину, гує спокійно, бо вона нічого не знає ПР ^ випадка X; коли Непрямий метод застосовують У особа знає про існують підстави вважати, що дош ПУ заперечує. Зміст деталі і подробиці злочину, але завзя ^ цього прихову. непрямого методу полягає у встано ^ ваного знання. ^ ліграфа при допиті

Вся технологія застосування н включає три етапи:

- передтестове інтерв'ю;
- проведення тестів;
- обробка й аналіз тестів.

При тестуванні за прямим метод Д звичайно прово- диться кілька (не менше трьох) ^ кожний з яких ' ьних, 2-3 реле- вклучає 2-3 іррелевантних, 2-3 кОⁿ у одноразово. За вантних запитання.

Тести непрямого методу провод* 0 ^ щоб допиту _ правилами стандартної процедури \P ^ по ВІДав однаково ваній на всі подразники (запитання/ ^ негативно. _ украдений предмет:

Наприклад: де знаходився ранііЛ ^ на роялі5 у шафі, на полиці, на підвіконні, ^ предмета). Резуль- скриньці (справжнє місце знаходжену ольОваної особи татестів виражається у виявленні ^ ^ оМІрно проявля _ твердих фізіологічних реакцій, які & • нні з іррелеван- ються, на релевантні подразники в іі^т тним

и- Розкривши спроможність наукою, ої бази використання засГОСуванш І5 мож. поліграфа і розробленість методики іоі а ння в кримі _ на звернутися до можливостей його кальному процесі.

Насамперед необхідно однозн ^ відзначити, що в природі немає і не може бути приладУ' атНОго реєструва- ти неправду як таку або будь-які с и ^ и ТОГО5 що допи _ туваний бреше. Неправда і правда є ш {юридични _

ми поняттями, і фіксація їх якими-небудь фізичними приладами неможлива. Поліграф записує лише деякі фізіологічні функції організму, дозволяючи фіксувати зростання або спад емоційної напруги у визначені моменти як реакцію на певні подразники.

Для підвищення достовірності результатів і сам прилад, і методики його застосування повинні постійно удосконалюватися.

Тепер щодо мети застосування поліграфа. Відкинувши можливість встановлення за його допомогою неправдивості показань, необхідно чітко визначитися в тому, що ж дозволяє встановити поліграф.

На думку більшості криміналістів, які займаються цією проблемою, поліграф дозволяє зробити висновок про причетність людини до розслідуваного злочину [232,234-235]. До такого висновку можна прийти як з позиції його теоретичної обґрунтованості, так і практичних (емпіричних) даних.

У закордонній практиці існує дві форми застосування ІДЕН: а) в ході проведення слідчих дій (допит, пред'явлення для впізнання); б) у формі експертизи.

Вважається, що прийшов час, відмовившись від упередженого ставлення до поліграфа, як „породження буржуазної криміналістики”, розглянути питання про застосування поліграфа в кримінальному процесі.

Дача показань обвинуваченим, підозрюваним — їхнє право. Тим більше, що КПК України закріплює їхнє право давати показання в присутності захисника. І якщо вони дають згоду тестуватися на поліграфі, то де ж тут порушення їхніх прав?

Ми вважаємо, що застосування поліграфа при допиті можливе при законодавчому закріпленні таких положень:

1. Добровільна згода допитуваного на проведення допиту з використанням поліграфа, яке виключає застосування яких-небудь заходів, у тому числі морально-психологічних, для тиску на нього з метою одержання такої згоди;

2. Відмова допитуваної особи від допиту в будь-який момент його проведення не може розглядатися як свідчення причетності до здійснення злочину і приховування відомої їй інформації, а також не дає приводу для обмеження її законних прав та свобод;

3. У процесі допиту ставляться тільки ті запитання, тематика яких погоджена з допитуваною особою;

4. Для участі в допиті дозволяється залучати фахівця - психолога, який виконує функції оператора поліграфа в межах звичайної компетенції фахівця учасника слідчої дії;

5. Обов'язкове дотримання переліку ситуацій, коли проведення допиту не рекомендується;

6. Висновки оператора (фахівця-психолога) поліграфа доводяться до відома не лише ініціатора проведення допиту з використанням поліграфа, але й допитуваної особи;

7. Результати застосування поліграфа не мають доказового значення і використовуються слідчим лише як орієнтовна інформація; доказами визнаються лише фактичні дані, які містяться в показаннях допитуваного. Матеріальні свідчення застосування поліграфа (стрічки, записи) до справи не долучаються;

8. Попередити оператора (фахівця) про кримінальну відповідальність за свідомо неправдиву розшифровку поліграми, для цього внести відповідні зміни до ст.384 КК України, передбачивши кримінальну відповідальність оператора(фахівця) за свідомо неправдиву розшифровку поліграми.

9. Роз'яснити права й обов'язки всім учасникам слідчої дії, про що зробити відмітку в протоколі;

10. Закріпити внесення поліграфа у перелік науково-технічних засобів, які можуть використовуватися при допиті, у зв'язку з чим внести відповідні зміни в ст. 85¹ КПК України.

РОЗДІЛ 3. ДОПИТ ЯК ЗАСІБ ОТРИМАННЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

3.1. СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ДОПИТУ ТА ЙОГО РОЛЬ У СИСТЕМІ СЛІДЧИХ ДІЙ

Як відомо, одним зі засобів отримання доказів у ході розслідування злочинів є допит осіб, що володіють інформацією, яка має значення для повного, всебічного й об'єктивного дослідження всіх обставин у справі. На думку багатьох вчених, допит є найбільш складною слідчою дією в силу специфічного характеру спілкування того, хто допитує, із тим, кого допитують.

Допит є вербальною (мовною, словесною) дією, і його метою є передача-отримання інформації про ідеальні відображення, тобто уявні образи, носієм яких є конкретна людина, з якою контактує слідчий. Уявний образ не можна спостерігати, зміст ідеального відображення можна розкрити тільки прийомами спілкування з джерелом. Небажання людини в силу тих або інших причин повідомити інформацію про „слід пам'яті" приводить до конфліктних ситуацій, повідомлення неправдивої інформації, об'єктивної протидії розслідуванню.

У процесі вербального (мовленнєвого) контакту довіра, взаєморозуміння, прагнення учасників допиту (слідчого та допитуваного) обмінюватися інформацією значною мірою обумовлені особистісними особливостями індивіда, його типологією, життєвим і соціальним досвідом, займаною позицією і роллю допитуваного в події злочину, на що ми звертали увагу в першому розділі. Уміння слідчого розбиратися в психології людей, володіти й аналізувати їхню поведінку, володіти тактичними прийомами логіко-психологічного впливу, правильно інтерпретувати показання в

процесі допиту з метою встановлення їх достовірності, правдивості, повноти, визначення позиції допитуваного, - все це далеко не повний перелік необхідних вимог для проведення допиту як способу отримання вербальної інформації.

У чому ж полягає суть допиту, його сучасне розуміння, і яке місце він посідає в системі слідчих дій, про це піде мова в цьому параграфі.

У процесуальній науці про допит найчастіше говорять як про слідчу дію, що полягає в отриманні від допитуваної особи відомостей про факти, які входять у предмет доказування в справі [237, 116], або в отриманні слідчим показань з обставин, які мають значення в справі [238, 101; 341, 78]. Зустрічаються й інші трактування, з уточненням або розшифровкою тих чи інших аспектів цієї дії. Наприклад, А.К. Гаврилов і С.П. Єфімічев визначають допит як дію, суть якої полягає в отриманні слідчим від допитуваного відомостей про подію злочину, осіб, які його вчинили, характер і розмір шкоди, причини і умови, які спонукали до злочину, так і сприяли його вчиненню, а також про інші обставини, що мають значення для справи [239, 277; 240, 108-109].

Ю.К. Орлов звертає увагу на те, що допит полягає в отриманні не просто показань, а усних показань. Допит свідка, на його думку, є найпоширенішою слідчою дією. Він полягає в отриманні від свідка усних показань про будь-які обставини, що мають значення для справи [241, 265].

У трактуванні М.І. Порубова сутність допиту полягає в отриманні від допитуваного показань за допомогою прийомів, розроблених на основі слідчої і судової практики криміналістичною тактикою. На його думку, допит - це слідча і судова дія, що полягає в отриманні органом розслідування або судом відповідно до правил, встановлених процесуальним законом, від допитуваних відомостей про відомі їм факти, що мають значення для правильного вирішення справи. З позиції теорії інформації допит являє собою процес отримання інформації, що має значення для справи [89, 22; 181, 16-17].

Неважко помітити, що всі перераховані автори сутність допиту вбачають тільки в отриманні показань від допитуваних осіб, а це не зовсім точно відображає характер і зміст діяльності, здійснюваної при допиті.

На відміну від названих авторів, О.О. Чувілев у визначення допиту включає не лише отримання слідчим у порядку, передбаченому законом, показань від свідка, потерпілого, підозрюваного й обвинуваченого, але і фіксацію цих показань у протоколі допиту [242, 288].

Однак і така характеристика допиту є далеко не повною, оскільки не відображає характер діяльності всіх учасників допиту, зокрема допитуваної особи, із забезпечення повноти і достовірності фіксації показань, що отримані на допиті.

Б.Т. Безлепкін визначає допит як регламентований кримінально-процесуальним законом усний діалог між посадовою особою, у провадженні якої знаходиться кримінальна справа, і свідком, потерпілим, підозрюваним і обвинуваченим, який ведеться з метою отримання фактичних даних (усних відомостей), що мають доказове значення [243, 243].

Не можна не погодитися з названим автором у тому, що допит являє собою діалог, тобто розмову між двома або кількома особами, а не передачу в односторонньому порядку допитуваною особою відомостей у письмовій або усній формі. Однак, у цьому визначенні не враховується можливість проведення допиту за окремим дорученням особи, у провадженні якої знаходиться кримінальна справа (ст. 118 КПК України), а також випадки розслідування кримінальної справи групою слідчих (ст. 119 КПК). Крім того, за рамками цього визначення виявилися дії з процесуального оформлення перебігу і результатів допиту.

А.К. Гаврилов правильно відзначає, що при визначенні сутності слідчих дій можна помітити дві сторони, що характерні для цього виду кримінально-процесуальних дій: пізнавальну і нормативну; перша з них представлена, зок-

рема, такими прийомами пізнання, які використовуються слідчим при їх провадженні, як спостереження, опитування, опис, а друга виражена в детальній законодавчій регламентації правил і умов їх провадження [240, 6].

С.А. Шейфер, дослідивши на монографічному рівні питання про пізнавальну і нормативну структуру слідчих дій, визначає слідчу дію як комплекс регламентованих кримінально-процесуальним законом і здійснюваних слідчим (судом) пошукових, пізнавальних і засвідчувальних операцій, що відповідають особливостям слідів визначеного виду і пристосованих до ефективного відшукання, сприйняття і закріплення доказової інформації, яка в них міститься [243, 7-43].

Якщо розглядати допит у зазначеному плані, то, мабуть, найбільш розгорнуте його визначення дає С.Ф. Шумилін. Він вважає, що допит на досудовому слідстві — це комплекс передбачених кримінально-процесуальним законом пізнавальних і засвідчувальних операцій, виконуваних слідчим (особою, що провадить дізнання, прокурором, начальником слідчого відділу) із кримінальної справи, яка знаходиться в його провадженні (у зв'язку з виконанням окремого доручення, у порядку здійснення функції прокурорського нагляду або функції процесуального керівництва досудовим слідством), з метою отримання і закріплення показань про обставини, що мають значення для справи. На думку вказаного автора, сутність допиту полягає в тому, що в ході виконання пізнавальних операцій слідчий, застосовуючи розроблені в криміналістиці й апробовані слідчою практикою тактичні прийоми, спонукує особу, якій можуть бути або повинні бути відомі обставини, прямо або опосередковано пов'язані з розслідуваною подією, дати про них показання, вислуховує інформацію, що повідомляється, і фіксує її у встановленому законом порядку для того, щоб у подальшому вона могла бути використана як доказ у кримінальній справі [242, 306].

Однак це визначення також має потребу в уточненні. На нашу думку, пізнавальні операції на допиті можуть

виконуватися не тільки самою особою, що проводить допит, але й іншими учасниками допиту, наприклад, захисником підозрюваного або обвинуваченого, який бере участь у допиті свідка, у разі проведення допиту за його клопотанням або клопотанням підозрюваного, обвинуваченого (ст.ст.43¹, 43, п.4 ч.2 ст. 48 КПК України); при допиті свідка, потерпілого, підсудного й експерта в судовому засіданні (ст.ст. 300, 303, 308, 311 КПК України). Що ж стосується засвідчувальних операцій, то поряд зі слідчим вони можуть здійснюватися також допитуваними особами й іншими учасниками допиту. Так, наприклад, правильність запису показань засвідчується самою допитуваною особою (ст. 145ч.4КПК).

Варто також зауважити, що учасники кримінального процесу не завжди мають потребу в тому, щоб хто-небудь зі сторонніх осіб спонукував їх до дачі показань. Більш того, практиці відомі випадки, коли органи досудового слідства не тільки не спонукують обвинувачених до дачі показань, але й ігнорують численні клопотання, у яких ті заявляють про своє бажання дати показання і просять про проведення допиту.

Показовою у цьому плані є кримінальна справа за обвинуваченням О. і С. у вчиненні злочину, передбаченого п.4 ч.2ст. 115 КК України, розглянута в 2003 році апеляційним судом м. Києва. Як видно з матеріалів справи, обвинувачений О., знаходячись у слідчому ізоляторі, направив слідчому кілька заяв, у яких докладно описував обставини вчиненого вбивства, говорив про своє бажання дати показання за викладеними у заявах обставинами, просив про допит. Однак, жодне з клопотань обвинуваченого в стадії досудового розслідування не було задоволене [244].

Відповідно до діючого законодавства допит може бути ініційований самим учасником процесу. Так, закон наділяє потерпілого, підозрюваного і обвинуваченого правом давати показання (ст.ст.43,43-1,49 КПК України). Праву перерахованих учасників процесу дати показання кореспондує

обов'язок відповідного органу розслідування і суду отримати показання, тобто допитати відповідного учасника процесу. Вочевидь, що у випадках проведення допиту за клопотанням потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого, не орган розслідування спонукає учасника процесу дати показання, а, навпаки, сам учасник спонукає орган, у провадженні якого знаходиться кримінальна справа, отримати від нього показання, вислухати інформацію, що повідомляється ним, і зафіксувати її у встановленому законом порядку. Таким чином, у рамках процедури допиту реалізуються не тільки повноваження суб'єктів кримінального процесу на отримання показань, але і право його учасників на дачу показань. Отже, допит, невід'ємною частиною якого є дача показань, є правовою формою реалізації права підозрюваного, обвинуваченого і потерпілого на дачу показань.

Крім того, спонукати допитувану особу до дачі показань можуть не тільки слідчий і дізнавач, але й обвинувачений. Наприклад, спонукання свідка і потерпілого, іншого обвинуваченого до дачі показань може мати місце і при допитах обвинуваченим викриваючої його особи відповідно до підп. „е” п. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і підп. „сі” п. 3 ст. 6 Європейської Конвенції про захист прав людини й основних свобод.

Що ж стосується судового розгляду, то в цій стадії процесу допитувана особа може спонукатися до дачі показань не тільки обвинувачем або судом, але і підсудним, його захисником, потерпшим та іншими учасниками судового розгляду.

Своєрідно визначає допит М. О. Громов. Найого думку, допит свідка і потерпілого — одна з найбільш розповсюджених слідчих дій, що полягає в обов'язку з'явитися за викликом особи, що проводить дізнання, або слідчого і дати правдиві показання: повідомити усе відоме їй у справі і відповісти на поставлені запитання. [245,285]. На наш погляд, допит не можна зводити до одного лише обо-

в'язку з'явитися за викликом і дати показання. Зазначений обов'язок є не допитом, а лише елементом однієї з численних правовідносин, що виникають у зв'язку з його проведенням. Як відзначалося, сутність допиту полягає не в обов'язку з'явитися і дати показання, а в отриманні показань від допитуваної особи.

Крім того, не ґрунтується на законі твердження автора про те, що допит підозрюваного є джерелом доказів. З погляду закону, джерелом доказів є не сам допит, а отримані в ході допиту показання (ч.2 ст.65 КПК).

Іноді слідчі і судові дії характеризують як засіб доказування [246, 164-179], засіб отримання доказів із джерел, зазначених у законі [247, 81; 248,15], а допит як процесуальний засіб отримання доказової інформації у справі [89, 10; 249,4].

Прихильниками широкого трактування засобів доказування є М.П. Кузнецов, В.А. Панюшкін і Ф.Н. Фаткуллін.

М.П. Кузнецов і В.А. Панюшкін вважають, що до засобів процесуального доказування, крім доказів, належать і способи їхнього отримання [250,115].

На думку Ф.Н. Фаткулліна, під засобами процесуального доказування варто розуміти конкретні фактичні дані, які використовуються для встановлення досліджуваних обставин справи, джерела цих даних і способи їх отримання, перевірки і використання. Припускаючи під способами отримання і використання судових доказів ті передбачені законом дії, за допомогою яких органи слідства, прокуратури і суду збирають, перевіряють і оцінюють фактичні дані та їх джерела, а також обґрунтовують висновки в справі, вказаний автор характеризує способи як один з видів засобів доказування [251,93].

Ми вважаємо, що таке визначення засобів процесуального доказування є занадто широким. Крім того, неправильно визначати засоби доказування одночасно як єдність доказів і способів їх отримання, а також включати способи в сутність засобів. На нашу думку, слідча дія

як сукупність передбачених законом дій не може бути засобом або способом оцінки доказів або обґрунтування висновків органів розслідування і суду.

Можна, звичайно, погодитися з Ф. Н. Фаткуллінім у тому, що дане ним визначення засобів процесуального доказування більше за інші узгоджується з філологічним змістом розглянутого поняття, оскільки в одному зі значень слово „засіб” означає „прийом, спосіб дії” [252, 326]. Однак, закон надає поняттям „засоби” і „способи” самостійного значення. Так, наприклад, підозрюваний, обвинувачений мають право захищатися будь-якими засобами і способами, не забороненими КПК (ст.ст. 43, 43¹ КПК); захисник вправі використовувати будь-які засоби захисту, передбачені в КПК та інших законодавчих актах (ч. 1 ст. 48 КПК). Конституція України (ч. 3 ст. 27) закріплює, що кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань, і при цьому взагалі не згадує, якими саме засобами і способами захисту.

Таким чином, у літературі не проводиться чіткої межі між способами і засобами доказування. Іноді зазначені поняття трактуються як однозначні, іноді протиставляються.

На нашу думку, засобами доказування є не слідчі дії як сукупність дій, за допомогою, яких збираються і перевіряються докази, і не форма отримання доказів, а самі докази.

Закон вважає кожного обвинуваченого невинуватим, доки його винність у вчиненні злочину не буде доведена в передбаченому КПК порядку і встановлена обвинувальним вироком суду (ч. 1 ст. 62 Конституції України, ч. 2 ст. 15 КПК). Відповідно до порядку судочинства у кримінальних справах, передбаченого КПК, встановлення винності обвинуваченого, а також інших обставин, перерахованих у ст. 64 КПК, може здійснюватися тільки у формі доказування, яке полягає в збиранні, перевірці, оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінальної справи.

За змістом ст. ст. 64, 65 і 78 КПК засобами встановлення обставин, що мають значення для справи, є докази. Як відзначає П. С. Елькінд, єдиним засобом встановлення істини у кримінальній справі є кримінально-судові докази [253, 60]. Багато інших теоретиків і практиків також обґрунтовано вважають, що єдиним засобом, за допомогою якого відповідно до закону може здійснюватися доказування у кримінальній справі, є доказ [238, 287].

Самі докази можуть збиратися тільки передбаченими законом способами. Регламентуючи способи збирання доказів, закон говорить, насамперед, про слідчі дії (ч. 1 ст. 66 КПК). Як правильно відзначається багатьма авторами, слідчі дії є основним способом збирання і перевірки доказів [237, 112]. Відповідно допит характеризують як процесуальний спосіб отримання показань [238, 100; 253, 5], один з основних способів отримання доказів [245, 285]. О. І. Трусов відзначає, що для слідчого допит є способом отримання, закріплення і перевірки доказів показань свідка, показань потерпілого, а також показань обвинуваченого і тим самим одним з найважливіших способів перевірки правильності сформульованої в справі версії обвинувачення [254, 185-186].

Слід зазначити, що в законі прямо не говориться про те, що слідчі дії є способом збирання доказів. Так, згідно із ч. 1 ст. 66 КПК докази збираються шляхом провадження слідчих та інших процесуальних дій, передбачених Кодексом. Якщо звернутися до Великого тлумачного словника сучасної української мови, то можна побачити, що термін „шляхом” вживається в ньому, зокрема, у значенні „за допомогою чого-небудь”, термін „за допомогою” — за допомогою чого-небудь, у який-небудь спосіб, а спосіб позначається як дія або система дій, що застосовуються при виконанні якої-небудь роботи, при здійсненні чого-небудь, засіб прийом, спосіб дії для досягнення чого-небудь [252, 279; 252, 327; 252, 1401; 252, 1179].

Зазначене дозволяє говорити про те, що поняття „засіб” стосовно слідчих дій може вживатися для позначення

чення прийому або прийомів, використовуваних у рамках того чи іншого способу отримання доказів (слідчої дії) для отримання відомостей, що можуть бути доказом.

КПК відносить допит до числа слідчих (судових) дій (ст.ст. 167, 171, 300, 303, 304, 307, 308, 311 КПК України).

Відповідно до вимог КПК України такі докази, як показання свідків, показання потерпілих, показання підозрюваних, показання обвинувачених збираються тільки шляхом (за допомогою) допиту (ст. ст. 68, 72, 73, 74 КПК України).

Таким чином, з погляду закону допит, як і будь-яка інша слідча дія, є самостійним способом збирання доказів.

За змістом ст. 66 КПК України допит також може виступати як спосіб перевірки доказів. Зобов'язуючи дізнавача, слідчого, прокурора і суд перевіряти докази, законодавець пропонує, у який саме спосіб вони повинні здійснювати перевірку.

Допит як спосіб збирання і перевірки доказів має свої прийоми, що можуть бути охарактеризовані як засоби отримання доказів (процесуальними, тактичними, психологічними).

З урахуванням сказаного про кожен окремо взятую слідчу дію, включаючи допит, можна говорити як про самостійний спосіб отримання відомостей про обставини досліджуваної події, що характеризується своїми специфічними прийомами діяльності з отримання і фіксації відповідних відомостей (процесуальними, тактичними, психологічними), проведення яких у рамках кримінального судочинства віднесене до повноважень органів розслідування і суду.

У літературі поряд із засобами доказування говорять також про засоби кримінально-процесуальної діяльності, розуміючи під останніми певну сукупність (систему) взаємозалежних кримінально-процесуальних дій, які застосовуються для досягнення її цілей, процесуальні форми доказування, заходи процесуального примусу, розгляд скарг і заяв, клопотань, прийняття процесуальних рішень [255, 3-13].

На наш погляд, неправильно ототожнювати повноваження на допит як засіб кримінально-процесуальної діяльності і допит як систему операцій (дій), тобто саму діяльність.

У загальній теорії права категорія „засіб” розглядається як правовий засіб регулювання, а сукупність останніх як механізм правового регулювання. Зокрема, С.С. Алексєєв під правовими засобами розуміє інституційні явища правової дійсності, що втілюють регулятивну силу права, його енергію, яким належить роль її активних центрів [256, 12-19]; О.В. Малько, визначаючи правові засоби як усі ті юридичні інструменти, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення поставлених цілей, включає в їх перелік норми права, правозастосовчі акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заохочення тощо. [257, 621-622]. Механізм правового регулювання являє собою систему правових засобів, організованих найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єкта права, а механізм кримінально-процесуального регулювання як систему правових засобів, що містяться в нормах різного змісту і рівня, характерних своїми правовими способами впливу на предмет регулювання. До механізму кримінально-процесуального регулювання входять обумовлені законом завдання діяльності, суб'єктний склад, повноваження, права й обов'язки суб'єктів, юридичні факти, кримінально-процесуальні правовідносини, процесуальна форма, санкції і відповідальність.

Як видно, одним з елементів механізму кримінально-процесуального регулювання є повноваження органів розслідування і суду. Вочевидь, що ані докази, ані способи їхнього отримання (дія або навіть система дій) не є засобами регулювання. Виходячи із загальнотеоретичних положень про поняття і функціонування механізму правового регулювання, варто визнати, що засобом правового регулювання є не сам допит, а повноваження (пра-

во) на його проведення. Що ж стосується допиту, то він, являючи собою сукупність регламентованих законом дій з отримання і фіксації показань допитуваних осіб, є в механізмі кримінально-процесуального регулювання не засобом правового регулювання (регулятором діяльності), а його предметом.

Водночас допит являє собою досить складне правове явище. Його можна і потрібно розглядати не тільки як слідчу дію, як один з передбачених законом способів збирання і перевірки доказів, а з різних боків:

- 1) як інститут права;
- 2) як одне з повноважень органів розслідування і суду;
- 3) як одну з форм прояву кримінального переслідування; один з передбачених законом способів викриття осіб, винних у вчиненні злочину;
- 4) як процесуальний спосіб формування показань;
- 5) як спосіб захисту: підозрюваним від підозри, обвинуваченим від обвинувачення;
- 6) як спосіб захисту своїх прав і законних інтересів потерпілим від злочину.

Як інститут кримінально-процесуального права допит являє собою сукупність норм, що регламентують діяльність дізнавача, слідчого з виклику на допит всіх осіб, участь яких з погляду закону або самого слідчого (дізнавача) необхідна (підготовчудіяльність), отримання, дачі і фіксації (утому числі за допомогою застосування науково-технічних засобів) показань допитуваних осіб: свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, експерта. Ці норми закріплені в ст.ст. 128¹, 166-170, 218, 264, 87, 293, 296, 299, 300-308 КПК України і ін.

Правова природа допиту не може бути цілком розкрита без дослідження його співвідношення з кримінальним переслідуванням.

На жаль, чинне кримінально-процесуальне законодавство (ст. 32 КПК України) не дає роз'яснення такого терміна як кримінальне переслідування.

На нашу думку, під кримінальним переслідуванням слід розуміти процесуальну діяльність, яка здійснюється стороною обвинувачення з метою викриття підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні злочину.

У ході здійснення кримінального переслідування можуть проводитися допити підозрюваних і обвинувачених з метою їхнього викриття. З цією самою метою можуть проводитися також допити інших осіб — свідків, потерпілих, експертів. Відповідно, допит може бути і, як свідчить практика, частіше всього є засобом отримання показань, а засобом викриття підозрюваних і обвинувачених у вчиненні злочину. Отже, допит є складовою частиною діяльності із здійснення кримінального переслідування.

Допит підозрюваного і обвинуваченого обґрунтовано характеризується не тільки як спосіб отримання показань, але і як засіб захисту їхніх інтересів. Як справедливо зауважує М.О. Громов, допит підозрюваного є засобом його захисту [245, 309; 245, 326], а допит обвинуваченого — одним із засобів реалізації ним свого конституційного права на захист [258, 70]. Т.П. Ніколаєва відзначає, що дача показань для підсудного є важливим засобом його захисту від обвинувачення, а для потерпілого — основним засобом захисту своїх інтересів [259, 55; 259, 71].

Слід зазначити, що допит свідків є одним з найефективніших засобів захисту, який дозволяє установити важливі для обвинуваченого пом'якшуючі обставини, іноді серйозно похитнути обвинувачення, ато і зовсім спростувати його, скласти нове уявлення про подію злочину і роль обвинуваченого в його вчиненні.

На наш погляд, розуміння допиту як засобу (способу) захисту від обвинувачення впливає з норм міжнародного права, відповідно до яких кожний має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення допитувати свідків, що свідчать проти нього, або мати право на те, щоб ці свідки були допитані, і мати право на

виклик і допит його свідків на тих самих умовах, які існують для свідків, що свідчать проти нього (підп. „е” п. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, підп. „сі” п. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основних свобод). На нашу думку, зазначене право є однією з обов'язкових умов справедливого судового розгляду, а прийняття судом рішення всупереч зазначеним міжнародно-правовим нормам служить для громадянина, який вважає, що цим його права і свободи були порушені, підставою для звернення до вищестоящих судових інстанцій, у тому числі при вичерпанні усіх внутрішньодержавних засобів правового захисту у відповідні міждержавні органи.

Не слід побоюватися того, що при допиті особи, яка викриває обвинуваченого, роль слідчого і дізнавача може бути зведена лише до фіксації запитань і відповідей у протоколі допиту. Тут важливіше інше — виконання вимог ст.ст. 16¹ і 21 КПК України про забезпечення права кожному захищатися всіма засобами, не забороненими законом, і створення необхідних умов для здійснення обвинуваченим і підозрюваним наданих їм прав.

У проведенні допиту осіб, які викривають обвинуваченого, важливу роль може зіграти захисник обвинуваченого. С.М. Таціліна обґрунтовано вбачає основне завдання захисника в ході допиту в тому, щоб уточнити і деталізувати показання свідків (потерпілих) з позицій захисту, перевірити їхню правдивість і точність, усунути всі суперечливі моменти [260, 80].

У рамках допиту допитувана особа може захищати свої інтереси за допомогою різних прийомів. Як свідчить практика, у ході допиту обвинувачені поряд з дачею показань нерідко заявляють різні клопотання, відводи, а іноді і подають скарги. Широке поширення отримали так звані латентні відводи. Маються на увазі випадки, коли на допиті обвинувачений заявляє про те, що наданий момент він не бажає надавати відомості про осіб, які можуть підтвердити його алібі, або взагалі не бажає давати показання, оскільки

не довіряє слідчому, не вірить у його об'єктивність тощо. Прокуратура на подібні заяви реагує як на відводи.

Як показало інтерв'ювання 50 адвокатів, які мають великий досвід участі в розслідуванні і розгляді кримінальних справ, більшість із них віддають перевагу саме завуальованим формам відводу. Така тактика пояснюється тим, що латентні відводи не завжди дозволяються, у зв'язку з чим у матеріалах справи закладаються підстави для скасування вироку або визнання доказів недопустимими. На нашу думку, відсутність дозволів на відводи варто визнавати істотним порушенням процесуального закону.

Виходячи з припису закону, що приступити до допиту обвинуваченого слід негайно після його явки або приводу і у всякому разі не пізніше доби після пред'явлення обвинувачення, О.І. Трусов робить правильний, на наш погляд, висновок про те, що допит, власне, і є насамперед способом забезпечення одного з найважливіших прав обвинуваченого — давати пояснення з пред'явленого обвинувачення в інтересах власного захисту; крім того, допит обвинуваченого є також одним із засобів, за допомогою якого його викривають у вчиненні злочину [259, 185-186].

Викриття обвинуваченого у вчиненні злочину може здійснюватися шляхом проведення допитів інших осіб, очних ставок з ними, використання при допиті обвинуваченого деяких передбачених законом процесуальних прийомів нагадування обставин вчиненого злочину, а також різних тактичних прийомів освіження пам'яті обвинуваченого і викриття неправди й ін.

Таким чином, для посадових осіб органів розслідування і суду допит є способом отримання показань від допитуваних осіб, а для органів розслідування, крім того, одним із способів викриття обвинувачених у вчиненні злочину. Для підозрюваного і обвинуваченого допит є формою реалізації таких прав, як право давати показання, заявляти відводи і клопотання, подавати скарги, тобто способом захисту від висунутої підозри або пред'явленого обвину-

вачення. Крім того, участь у допиті дозволяє їм пізнавати напрямки діяльності відповідних посадових осіб. Для потерпілого від злочину допит є формою реалізації права на дачу показань, заявлення клопотань та відводів, подання скарг, тобто способом захисту своїх інтересів.

У судовій практиці допит уже давно став способом нейтралізації деяких порушень закону і заповнення прогалин, допущених при складанні протоколу тієї або іншої слідчої дії. Зокрема, широко практикуються допити понятих, слідчого, фахівця й інших осіб, які брали участь у проведенні слідчої дії, про обставини, пов'язані з дотриманням встановленого законом порядку проведення слідчої дії, правильності записів, що містяться в протоколі, і усунення недоліків протоколу.

Аналіз 150 кримінальних справ про тяжкі й особливо тяжкі злочини, розглянутих судами м. Києва в 2002—2004 роках, свідчить про те, що в 60% випадків у суді допитувалися поняті або один з них, а в 2 % випадків — слідчі. У літературі допит понятих та інших учасників слідчої дії для підтвердження правильності протоколів слідчих дій визнається цілком законним. Зокрема, існує думка, відповідно до якої при сумнівності протоколів, якщо допитуваний розповідає про умови своєї особистої участі у проведенні слідчої дії (чи перебував він увесь час у кімнаті, що обшукується, чи бачив, як витягають речі зі схованки), про участь у слідчій дії інших осіб (чи був присутній обвинувачений при огляді і на яких саме етапах, чи роз'ясняв слідчий права учасникам огляду або обшуку), а також підтверджує або спростовує записи в протоколі, його показання цілком допустимі. Однак заповнювати за допомогою понятого недоробки протоколу слідчої дії і підтверджувати за допомогою його показань те, що не записано в протоколі, явно недопустимо. Показання осіб, що були присутніми при проведенні слідчої дії з офіційною метою (показання слідчих, понятих, співробітників міліції, фахівця) можуть служити тільки засобами спростування або підтвержен-

ня правильності записів, що містяться в протоколі [262, 367; 263, 56-57]. З наведеною думкою не можна не погодитися. Інше означало б, що вся доказова база у кримінальних справах може бути зведена до набору показань слідчого, понятих і співробітників органу дізнання, які сприяли слідчому в проведенні слідчої дії.

Допит є однією з процесуальних форм легалізації результатів проведення оперативно-розшукових заходів.

Правильно відзначається, що дані, отримані в результаті оперативно-розшукової діяльності, самі як такі доказами не є; щоб стати такими, вони повинні бути введені в кримінальний процес відповідно до положень кримінально-процесуального законодавства, що регламентують збирання, перевірку й оцінку доказів, отримати статус одного або кількох видів доказів [264, 59].

Так, результати спостереження повинні бути легалізовані шляхом допиту особи, яка здійснювала його. За допомогою допиту може здійснюватися також перевірка залучених до матеріалів справи предметів, отриманих при проведенні оперативно-розшукових заходів із застосуванням технічних засобів: фотознімків, відеокасет, аудіокасетта інших матеріальних носіїв інформації. З цією метою можуть допитуватися як свідки оперативні працівники, які проводили приховану фотозйомку, кінозйомку, звукозапис або відеозапис.

У літературі піддана справедливій критиці ідея відмовлення від допиту особи, яка безпосередньо здійснювала спостереження і отримала дані про обставини, які мають значення в справі, і заміною його допитом інших посадових осіб спеціалізованих органів. На думку Є.А. Долі, це призведе до того, що з поля зору сторін і суду випаде етап, пов'язаний з формуванням і отриманням інформації, яка стосується справи, до того, як вона стала відомою посадовій особі. При цьому сторони і суд будуть позбавлені можливості врахувати фактори, що могли вплинути, і часто впливають, на доброякісність відомостей, що становлять зміст

показань посадової особи. В результаті показання такого свідка не будуть піддані в кримінальному процесі ретельній всебічній і об'єктивній перевірці. Нездоланні труднощі в процесі доказування виникнуть з перевіркою й оцінкою доказів, джерело яких пропонується не розкривати, утому числі шляхом відводу судом питань підсудного, захисника й інших учасників кримінального процесу, спрямованих на встановлення особистості свідка. Відхилення судом зазначених питань буде означати не що інше, як фактичну відмову від належної перевірки й оцінки доказів, нерівноправність сторін у судочинстві [265, 95-96]. Поділяючи позицію вказаного автора, Ю.В. Коренєвський обгрунтовано думає, якщо інтереси збереження таємниці не дозволяють назвати осіб, які отримали інформацію у зв'язку з участю в операції оперативної розшукової діяльності, і обставини отримання цієї інформації, якщо не можна забезпечити безпеку вказаних осіб, отримана інформація не повинна надаватися для використання в доказуванні [266, 59].

КПК України забороняє використання в процесі доказування результатів оперативно-розшукової діяльності, якщо вони не відповідають вимогам, які пред'являються до доказів Кримінально-процесуальним кодексом. Ми погоджуємося зі Стахівським С.М., який справедливо зазначає, що навряд є перспективними спроби доповнити КПК України прямими вказівками щодо використання результатів ОРД як тих чи інших процесуальних джерел доказів, оскільки результати ОРД по відношенню до кримінального процесу завжди носять допоміжний характер [267, 107].

Підсумовуючи зазначене, допит може бути охарактеризований у такий спосіб. Сутність допиту як слідчої дії, що являє собою самостійний і найбільш розповсюджений на практиці спосіб отримання доказів, не обмежується лише отриманням показань від допитуваної особи. Сутність цієї слідчої дії полягає в розпитуванні допитуваної особи, дачі нею усних показань (у формі вільної розповіді або відповідей на поставлені запитання), сприй-

нятті (вислуховуванні) показань суб'єктом, що проводить допит, фіксуванні показань і посвідченні правильності їхнього запису відповідно до вимог КПК України.

Допит як діяльність, як самостійна слідча дія являє собою сукупність передбачених законом дій слідчого, дізнавача, прокурора, суду (за посвідченням особи, роз'ясненням прав, обов'язків і відповідальності особам, які беруть участь у допиті), а також учасників судового розгляду і допитуваної особи (свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, експерта, цивільного позивача, цивільного відповідача і їх представників) з:

а) передачі відомостей допитуваною особою, тобто дачі показань і їх отримання (сприйняття і з'ясування, у необхідних випадках за допомогою притягнутих до участі в допиті перекладача або фахівця) особою, яка проводить допит;

б) постановки питань допитуваній особі з метою її спонукання до поповнення показань, що даються нею, або доповнення висновку експерта;

в) застосування аудіозапису, відеозапису і кінозйомки при проведенні даної слідчої дії;

г) протоколювання перебігу й отриманих результатів допиту, посвідчення правильності записаних у протоколі показань.

Пізнавальну сутність (основу) будь-якої слідчої дії характеризує різний набір методів (прийомів) пізнання, які застосовуються при дослідженні обставин, що підлягають встановленню у кримінальній справі. У числі таких прийомів (методів) прийнято виділяти спостереження, порівняння, вимір, моделювання, експеримент, опитування, опис. Провідним прийомом пізнання на допиті є метод розпитування, використовуються також методи опису, спостереження, порівняння, моделювання [268, 5-18].

В основі допиту лежить метод розпитування, тобто постановки перед допитуваною особою завдання із повідомлення інформації, яка має значення в справі, що до-

зважає отримати вербальну інформацію, яка до моменту її передачі існує в пам'яті людини у вигляді наочних образів і під впливом розпитування трансформується допитуваним у словесне повідомлення (опис). Стосовно здійснюваного при допиті спостереження за поведінкою допитуваної особи, то воно, на наш погляд, може бути охарактеризоване в доказуванні швидше не як спосіб отримання показань, а як одна з необхідних важливих умов правильної оцінки результатів допиту. Звичайно, результати спостереження за поведінкою допитуваної особи дозволяють певним чином скорегувати тактику проведення допиту. Однак спостереження за допитуваним необхідне, насамперед, для правильної оцінки одержуваних показань.

Метод розпитування, який лежить в основі допиту, властивий ряду інших слідчих дій: очній ставці, пред'явленню для впізнання, відтворенню обстановки та обставин події.

Ближче всього допит примикає до очної ставки. Не випадково багато авторів вважають, що очна ставка є різновидом допиту [254, 188] і являє собою одночасний допит двох раніше допитаних осіб [245, 289].

Найбільше точно характеризує сутність очної ставки М.І. Порубов, який визначає очну ставку як різновид допиту, тому що її змістом є допит, здійснюваний по черзі або поперемінно двох осіб у їхній присутності [89,240].

Основна відмінність допиту від очної ставки полягає в процедурі (порядку) розпитування допитуваних осіб: на очній ставці вони розпитуються поперемінно в присутності один одного, а на допиті - порізно. Крім того, особи, між якими проводиться очна ставка, мають можливість з дозволу слідчого ставити запитання одна одній (ч. 2 ст. 173 КПК України).

Однак, крім очевидних розбіжностей у процедурі допиту й очної ставки, зазначені слідчі дії відрізняються, насамперед, за їхньою психологічною характеристикою. Як справедливо зазначає М.І. Порубов, проведення очної ставки характеризується рядом психологічних особливостей:

1) очній ставці властива більш складна психологічна атмосфера, обумовлена конфліктністю ситуації, ефектом присутності другої особи, які дає правдиві показання, що приводить до активізації пам'яті, пригадування всього того, що пов'язане з цим учасником очної ставки;

2) тут відбувається посилення позитивного впливу на допитуваного, який дає неправдиві показання: учасник очної ставки, що дає правдиві показання, розглядається слідчим як його союзник, за допомогою якого можна отримати правдиві показання і від другого учасника;

3) на очній ставці ширше коло тактичних прийомів, застосовуваних слідчим (дознавачем) для здійснення психологічного впливу на учасників очної ставки [89,242-243].

При очній ставці формуючий вплив на показання допитуваної особи робить як сам факт присутності іншого учасника очної ставки, так і його показання. Сама обстановка проведення допиту, при якій один з учасників очної ставки, дивлячись в очі іншому, викладає відомості про обставини досліджуваної події, нерідко сприяє тому, що інший учасник починає говорити правду. Проводячи очну ставку, слідчий повинен дуже ретельно продумати весь хід її проведення, черговість і форму постановки питань.

Правильна організація і проведення очної ставки передбачають врахування об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на ефективність цієї слідчої дії. До них варто віднести: обстановку проведення, наявність або відсутність фактора раптовості, моральні і вольові якості учасників і вплив одне на одного, ставлення слідчого до проведення очної ставки, його психічна готовність і стан під час проведення.

Важливим завданням слідчого є нейтралізація негативного впливу несумлінної особи на іншого допитуваного і в той же час використання позитивного впливу правдивих показань і „ефекту присутності” особи, що їх дає, на одержання об'єктивних показань від несумлінного учасника [330, 69].

У ході підготовки до очної ставки повинні бути вивчені особливості психологічних відносин, що існували раніше між допитуваними.

Дуже важливою є проблема встановлення і підтримки протягом усієї очної ставки психологічного контакту слідчого з обома допитуваними. Для встановлення психологічного контакту з учасниками очної ставки, на наш погляд, можуть використовуватися прийоми допиту свідків, потерпілих, обвинувачених (підозрюваних), описані в криміналістичній літературі. Він повинен використовувати такі способи психологічного впливу, як методи переконання, викриття, емоційного експерименту тощо.

Щоб ефективно і правомірно використовувати на очній ставці психологічний вплив, необхідно враховувати психічні особливості кожного з допитуваних, темперамент людини. Стосовно кожного людського типу необхідно обрати темп, ритм, тривалість отримання від нього показань. Це допомагає встановити психологічний контакт з кожним із учасників, більш результативно вплинути на них з метою отримання правдивих показань.

Іноді очна ставка не досягає своєї мети через неякісність складання протоколу очної ставки. Це викликається вже психологічним станом слідчого.

На основі чинного законодавства, вивчення матеріалів слідчої і судової практики можна зробити такі висновки:

— по-перше, результативність очної ставки залежить від підготовчих заходів, початих слідчим;

— по-друге, досягнення головної очної ставки — усунення істотних протиріч у показаннях раніше допитаних осіб та встановленні істини у справі — можливе тільки за умови проведення очної ставки в суворій відповідності із законом та умілим використанням слідчим тактичних прийомів її проведення;

— по-третє, слідчому необхідно усвідомлювати особливу психологічну обстановку, в якій проходить очна ставка;

...по-четверте, слідчим рекомендується утримуватися від проведення очної ставки між неповнолітніми і дорослими, оскільки в цій ситуації неминуче виникає психологічний тиск, що чиниться останнім.

Властивий допиту метод розпитування лежить в основі такої слідчої дії, як відтворення обстановки та обставин події, яка відповідно до ч. 1 ст. 194 КПК України проводиться з метою встановлення нових обставин, що мають значення для кримінальної справи. У ході перевірки показань на місці раніше допитана особа відтворює на місці обстановку й обставини досліджуваної події, вказує на предмети, документи, сліди, що мають значення для кримінальної справи, демонструє певні дії. Перевірка показань починається з пропозиції особі вказати місце, де її показання перевірятимуться. Особі, показання якої перевіряються, після вільної розповіді і демонстрації дій можуть бути поставлені запитання. Яке-небудь стороннє втручання в хід перевірки і навідні запитання недопустимі.

Як видно, основу цієї слідчої дії становлять елементи допиту й огляду: дача показань у формі вільної розповіді, огляд зазначеного особою місця і розпитування у формі постановки запитань і дачі відповідей. Показання даються з прив'язкою до конкретної обстановки на місці і можуть супроводжуватися вказівкою на певні предмети і сліди, а також демонстрацією певних дій. Особі, показання якої перевіряються в ході цієї слідчої дії, після вільної розповіді і демонстрації дій, можуть бути поставлені запитання. У цьому плані перевірка показань у ході відтворення обстановки та обставин події максимально наближена до допиту.

У той же час відтворення обстановки та обставин події не слід цілком отожднювати з допитом на місці. Після вказування особою, показання якої перевіряються, на відповідне місце, зазначене місце підлягає огляду. У процесі огляду раніше допитана особа вказує на наявні на місці предмети, документи, сліди, демонструє визначені дії.

Вказування на предмети і демонстрація дій на місці перевірки показань є не просто ілюстрацією, а істотним доповненням до дачі показань. Тому відомості про це, зафіксовані в протоколі відтворення обстановки та обставин події, можуть доказами. Вони будуть оцінюватися не тільки особою, що проводила цю дію, але й іншими особами, які брали участь в її проведенні, а також прокурором і судом.

Таким чином, відтворення обстановки та обставин події може бути охарактеризоване як комплексна дія, що включає в себе як властиві допиту, так і самостійні прийоми отримання доказів.

Прийоми допиту застосовуються також при пред'явленні для впізнання. Водночас, в основі пред'явлення для впізнання лежить не один, а два пізнавальних прийоми сприйняття інформації, яка має значення для справи: впізнання (огляд і порівняння) і розпитування (постановка запитань).

На перший план у структурі цієї слідчої дії висувається впізнання. Спочатку особа оглядає і порівнює пред'явлену для впізнання особу або об'єкт із тим, які вона раніше спостерігала, а вже потім повідомляє слідчому або дізнавачу, впізнає чи не впізнає вона пред'явлений об'єкт, і пояснює за якими саме прикметами і особливостями він впізнаний. У свою чергу слідчий, дізнавач приймає інформацію, яку повідомляє той, хто впізнає, і за необхідності ставить йому запитання, тобто розпитує, за якими саме прикметами і особливостями той впізнав відповідний об'єкт.

Метод розпитування властивий деяким іншим процесуальним і оперативно-розшуковим діям.

О. І. Трусов справедливо відзначає, що за ознаками допит має певну подібність до опитування, отримання пояснень та інтерв'ю. Однак він істотно відрізняється від них своєю правовою природою і насамперед встановленим для нього законом процесуальним порядком. Якщо опитування і подібні до них способи отримання інформації зазви-

чай не мають потреби в особливих формальностях і правових гарантіях, то допит будується таким чином, щоб порядок його проведення по можливості дозволяв одержувати в максимальному ступені заслуговуючі на довіру значимі для справи фактичні дані й у той самий час надійно гарантував права людини і громадянина, оберігав честь і гідність допитуваного [254, 186]. Відповідно результатам опитування, проведеного в процесі оперативно-розшукової діяльності, не надається самостійного доказового значення до їхньої легалізації у встановленому КПК України порядку.

Стаття 48 КПК України наділяє захисника правом збирати докази шляхом опитування осіб з їхньої згоди (ч.2 п. 13 ст.48). На наш погляд, відомості, які стосуються справи, отримані захисником у результаті опитування приватних осіб і викладені їм або опитаним особам у письмовому вигляді, не можна розглядати як показання свідка, тому що вони отримані в умовах відсутності передбачених кримінально-процесуальним законом гарантій їхньої доброякісності (без попередження особи про відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань, поза встановленим для допиту порядком отримання і фіксації показань і т.п.) і тому можуть розглядатися як підстава для виклику і допиту зазначених осіб як свідка або для проведення інших слідчих дій із збирання доказів. Аналогічне значення, на нашу думку, повинне надаватися поясненням, одержуваним в стадії порушення кримінальної справи в ході перевірки повідомлень про злочини в порядку ст. 97 КПК України. Інший підхід суперечив би положенням ч. 1 ст. 65 КПК України, згідно з якими доказами можуть бути тільки ті фактичні дані, які отримані строго у визначеному КПК України порядку.

На відміну від усіх інших процесуальних і непроцесуальних дій, в основі яких лежить розпитування як метод отримання доказової інформації, допит детально регламентується законом і тому отримані в ході його проведення відомості (фактичні дані) визнаються доказом.

Говорячи про місце і роль допиту в системі слідчих дій, варто підкреслити його великі пізнавальні можливості, тому що допит може провадитися з будь-яких обставин предмету доказування. Допит у процесуальному доказуванні служить начебто поєднуючою ланкою між способами збирання доказів, спрямованих на отримання показань, і їхньою перевіркою шляхом пред'явлення особи для впізнання, очних ставок і т.і., та способами виявлення і фіксації матеріальних слідів, речових доказів і документів, пов'язаних найчастіше з їх оглядом і експертним дослідженням.

Ця властивість допиту визначена, насамперед, тим, що його гносеологічна природа, заснована на методі пізнання розпитуванні властива й іншим слідчим діям, що, безумовно, їх зближає, обумовлює тісну взаємодію, а також найбільш частим, у порівнянні з іншими слідчими діями, використанням допиту в процесуальному доказуванні.

Взаємозв'язок допиту з іншими слідчими діями, на нашу думку, носить досить складний характер.

У ряді випадків вони визначені вимогами закону. Так, при впізнанні особи, які впізнають, попередньо допитуються про обставини, за яких вони спостерігали відповідну особу або предмет, і про прикмети й особливості, за якими вони можуть зробити впізнання (ст.ст. 174-175 КПК України), а проведення очної ставки закон пов'язує з наявністю спеціальних умов, що визначають можливість і правомірність її проведення (наприклад, наявність істотних протиріч у показаннях ст. 172 ІШ К України),

У процесуальній літературі звертається увага на законність взаємодії допиту зі слідчими діями, що мають більш складну операційну структуру.

О.Б.Соловійовим, наприклад, доведено, що вихідну доказову інформацію слідчі зазвичай отримують при проведенні допитів, огляду місця події, обшуків, виїмок, освідуваннях. Поповнення доказової інформації відбувається, як правило, у процесі проведення інших слідчих дій з більш складною операційною структурою [270,105].

Зрозуміло, ця обставина ніяк не применшує великих пізнавальних можливостей допиту, широко використовуваного і на більш пізніх етапах розслідування. Адже допити, як і інші слідчі дії, спрямовані на відображення ізольованих інформаційних об'єктів, не замінюють слідчих дій складної структури і додатково проводяться в тих випадках, коли в силу якихось обставин вони не цілком зіграли свою роль у доказуванні в конкретній справі.

Так, як ми говорили раніше, допит заповнює прогалини, помилки, допущені при проведенні інших слідчих дій.

Так, слідчий після прийняття до провадження кримінальної справи, в якій уже провадилися слідчі дії, може з'ясувати шляхом допиту в учасників раніше проведеного впізнання, огляду місця події і т.і. відомостей про порядок проведення зазначених слідчих дій, перевіривши тим самим законність їх проведення і зробивши висновки про їх допустимість.

В зв'язку з цим можна сказати про допит як про важливий засіб усунення істотних та інших порушень кримінально-процесуального закону на досудових стадіях кримінального процесу, допущених при проведенні слідчих дій.

Такі порушення можуть бути усунені за письмовою вказівкою прокурора і начальника слідчого відділу про проведення слідчих дій, після повернення справи для проведення додаткового розслідування, після передачі прокурором справи від одного слідчого до іншого або від органу дізнання слідчому, а також у процесі особистої участі прокурора у проведенні допитів та інших слідчих дій. •

Очевидно, що відзначені підстави усунення порушень кримінально-процесуального закону реалізуються в основному при проведенні повторних допитів за умови ретельного дотримання їхньої процедури. Причому допит найчастіше є засобом перевірки достовірності інформації, що міститься в оформлених із грубим порушенням норм закону протоколах інших слідчих дій і в основному тих із них, які повторно вже неможливо відтворити (впізнання, у ряді

випадків огляд, обшук, виїмка). Слід, однак, відзначити, що навіть можливості допиту як засобу перевірки допустимості доказів можуть бути обмежені.

На нашу думку, має рацію Н.М.Юпніс, коли стверджує, що допит понятого як свідка про обставини проведення слідчої дії допустимий, але показання такого свідка не у всіх випадках можуть замінити протокол слідчої дії. Якщо не з'ясувати в понятого, присутнього, наприклад, при проведенні огляду місця події, причину відсутності його підпису в протоколі, то речові докази, вилучені в ході огляду, і отримані на їхній основі висновки експерта варто визнати недопустимими, тому що їх появі в матеріалах справи передувало протокол огляду, а він, через неможливість усунути сумнів в його достовірності (не з'ясована причина відсутності підпису), буде визнаний недопустимим і виключений із сукупності доказів у справі [271, 104].

Незважаючи на високий пізнавальний потенціал допиту, не можна переоцінювати його значення в доказуванні. Так, у процесі розслідування не повинне надаватися невинувато високе значення численним додатковим допитами, спрямованим, нібито, на „закріплення” доказів, а фактично які не додають ніякої нової інформації до уже наявної, яка є у розпорядженні слідства в умовах, коли цю інформацію можна перевірити й оцінити за рахунок проведення спеціально призначених для цього слідчих дій з більш складною операційною структурою.

Існування в практиці подібних „перегинів” ніякою мірою не принижує важливого значення як повторних, так і додаткових допитів у формуванні доказової бази. Важливо тільки, щоб ці слідчі дії не полягали у повторенні даних, що містяться в первісних показаннях, а були спрямовані на отримання нових фактичних даних.

Таким чином, найбільш важливе науково-практичне значення для характеристики взаємозв'язків усередині системи слідчих дій і, відповідно, для визначення в ній місця і ролі допиту відіграє їх розмежування за розбіжностями

у механізмі формування фактичних даних, обумовлене відображенням події злочину або у свідомості людей, або в матеріальній обстановці і засноване на прийнятому в криміналістиці їх поділі на особисті і речові.

З огляду на те, що всебічність, повнота й об'єктивність розслідування можуть бути досягнуті лише при використанні і вмілому поєднанні різних процесуальних засобів доказування, які спираються на різні методи пізнання, задання допиту в отриманні необхідної доказової інформації можуть бути вирішені тільки за умови обов'язкового врахування всіх закономірностей у рамках системи слідчих дій, заснованої на врахуванні характеру слідів злочину.

3.2. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ФОРМИ ДОПИТУ

Як ми вже зазначали в попередніх розділах, допит є засобом отримання вербальної інформації. І тому в цьому розділі ми вирішили більш детально розглянути кримінально-процесуальні форми допиту та ті проблеми, які, на жаль, існують у кримінальному процесі стосовно проведення окремих видів допиту.

В юридичній літературі такій слідчій дії, як допит, або окремим її аспектам присвячено досить багато робіт. До цього питання зверталися такі відомі вчені, як М.В. Костицький, В.К.Лисиченко, В.П. Бахін, Ю.П.Аленін, В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько, В.А. Журавель, М.В.Бахарєв, Л.Є. Ароцкер, Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, А.В. Дулов, Л.М. Карнеєва, М.І. Порубов, О.Р. Ратшов, В.К. Смілгайтис, С.В. Слинько, Ю.А. Ніколаєнко, П.П. Тищенко, І.В. Шепелева, У.Р. Усманов та ін., які у своїх дослідженнях досить докладно розглянули як кримінально-процесуальну, психологічну, так і криміналістичну характеристики допиту.

Прийняття в 1996 році Конституції України, вступ у дію в 2001 році нового Кримінального кодексу України істотно вплинули на організацію і тактику проведення допиту як на досудовому слідстві, так і в суді.

Наявність значної кількості проблем як процесуального характеру, так і тактичного порядку, пов'язаних із проведенням допитів, вимагають серйозної уваги.

Не говорячи вже про те, що допит є найпоширенішою слідчою дією, не можна не звернути увагу, що він нерідко є єдиним у доказуванні деяких обставин.

За визначенням, даним у юридичній енциклопедії, допит у кримінальному процесі — слідча дія, що являє собою опитування особи з приводу юридично значимих фактичних обставин справи. [272, 239].

У юридичній літературі існують різні підстави класифікації допитів. Однак, на нашу думку, у першу чергу допити варто поділяти на:

- 1) допити на стадії досудового розслідування;
- 2) допити на стадії судового розгляду.

Незважаючи на деяку подібність цих двох видів допитів, у них більше розбіжностей як за процесуальними підставами, так і за технікою проведення допиту.

На сьогодні в юридичній літературі існує класифікація допитів з різних підстав.

Розрізняють допити:

1. За процесуальним становищем допитуваного:
  - 1) допит свідка (ст.ст. 166-167, 169, 170 КПК);
  - 2) допит неповнолітнього свідка (ст. 168 КПК);
  - 3) допит потерпілого (ст. 171 КПК);
  - 4) допит підозрюваного (ст. 107 КПК);
  - 5) допит обвинуваченого (ст. 143 КПК);
  - 6) допит експерта (ст. 311 КПК);
  - 7) допит на очній ставці (ст.ст. 172, 173 КПК).

2. За послідовністю проведення:

- 1) первинний допит;
- 2) повторний допит;
- 3) додатковий допит.

3. За процесуальним становищем допитуючого:

- 1) допит, проведений слідчим (наприклад, ст. 143 КПК);
- 2) допит, проведений особою, яка провадить дізнання (наприклад, ст. 107 КПК);

3) допит, проведений оперативним працівником органу дізнання за окремим дорученням слідчого (ст. 118 КПК);

4. За місцем проведення допиту:

- 1) за місцем проведення розслідування;
- 2) за місцем перебування допитуваного;
- 3) на місці події;

5. У зв'язку з різними слідчими ситуаціями:

- 1) допит у конфліктній (безконфліктній) слідчій ситуації;

2) допит у сприятливій (несприятливій) слідчій ситуації;

3) допиту простій (складній) слідчій ситуації.

На наш погляд, таку класифікацію неможливо визнати повною (на це ми раніше вказували в своїх публікаціях), і от чому. Беручи за основу правове становище деяких учасників кримінального процесу, слід виділити як самостійні види допиту допит цивільного позивача та цивільного відповідача. Це самостійні процесуальні особи, які наділені іноді такими правами, що відрізняють їх від інших учасників кримінального процесу. Цивільний позивач, наприклад, має право просити орган дізнання, слідчого і суд про вжиття заходів щодо забезпечення заявленого ним позову, підтримувати цивільний позов (ст. 50 КПК України), а цивільний відповідач — заперечувати проти пред'явленого позову (ст. 51 КПК України). І тому ми пропонуємо внести відповідні зміни до КПК України: закріпити як самостійні види допиту — "Допит цивільного позивача" та "Допит цивільного відповідача" як самостійних процесуальних осіб, які наділені відповідними правами, що відрізняють їх від правового статусу інших учасників кримінального процесу [273, 123-126].

У судовому розгляді зміст класифікації допитів за тими самими підставами буде дещо інший, оскільки при класифікації допитів за процесуальним становищем допитуваного, статус підозрюваного (обвинуваченого) змінюється на статус підсудного. Місцем проведення допиту завжди буде місце проведення судового засідання. На стадії судового розгляду неможлива класифікація допитів залежно від слідчої ситуації на такі, що протікають у конфліктній або безконфліктній ситуації; у сприятливій або несприятливій слідчій ситуації; простій або складній слідчій ситуації. Це пояснюється наступним: слідча ситуація це сукупність умов, у яких на даний момент здійснюється розслідування, тобто та обстановка, у якій протікає процес

доказування у кримінальній справі. За змістом слідча ситуація являє собою сукупність компонентів:

- а) психологічного характеру;
- б) інформаційного характеру;
- в) процесуального і тактичного характеру;
- г) матеріального й організаційно-технічного характеру.

На зміст цих компонентів впливають як об'єктивні фактори, так і суб'єктивні. Той факт, що кримінальна справа перебуває в суді і за нею розпочате слухання, свідчить про те, що слідчий на стадії досудового розслідування правильно оцінював слідчі ситуації і приймав такі тактичні рішення, що забезпечили методичність і наступальність розслідування, а це врешті-решт визначило успішне завершення розслідування, складання обвинувального висновку (ст. 203 КПК України), затвердження його відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 227 КПК України прокурором і направлення кримінальної справи в суд. Допит на стадії судового розгляду відрізняється від допиту на стадії досудового розслідування також і колом осіб, що проводять допит підсудного (ст. 300 КПК), потерпшого (ст. 308 КПК), свідків (ст. 303 КПК), експертів (ст. 311 КПК). Відповідно до встановленого порядку, допит перерахованих осіб проводиться:

- 1) суддями;
- 2) народними засідателями;
- 3) прокурором;
- 4) потерпілим (стосовно підсудного, свідка, експерта);
- 5) цивільним позивачем;
- 6) цивільним відповідачем;
- 7) захисником;
- 8) підсудним (стосовно потерпшого, свідка, експерта).

У ході судового слідства судді, на відміну від інших учасників судового розгляду, мають право задавати питання підсудному, свідкам, потерпілим в будь-який момент судового слідства. Це положення практично виключає повторні і додаткові допити, які можливі на досудовому

слідстві, хоча, наприклад, ст. 304 КПК України дозволяє проведення додаткового або повторного допиту свідка. А це у свою чергу впливає на тактичні особливості проведення допиту і підготовку до нього, зокрема й з позиції встановлення психологічного контакту з допитуваним.

Як і раніше, залишаються актуальними питання правового статусу свідка, потерпілого, обвинуваченого в кримінальному процесі. І тому в цьому параграфі ми розглянемо допити цих та інших осіб як засіб отримання вербальної інформації і ті прогалини в законодавстві, які на цей час існують. У свій час цим питанням була приділена увага в роботах В.П. Бахіна[82], В.А.Журавель[274], М.С. Строговича [275], М.Л. Якуб [276], В.В. Шимановського [277], Шепітько В.Ю. [319], однак уведення вдію Конституції України (1996р.) і ККУ України (2001р.) змушує розглянути положення зазначених осіб у новому аспекті.

Свідком, згідно з ч. 1 ст. 68 КПК України, може бути будь-яка особа, про яку є дані, що їй відомі обставини, які відносяться до справи. Словосполучення „що їй відомі" вказує на те, що слідчий або особа, що провадить дізнання, самі, ґрунтуючись на своїх уявленнях про справу, вирішують, кому може бути що-небудь відомо і, відповідно, кого їм викликати на допит як свідка. При цьому досить одного лише уможливленого припущення, що кому-небудь що-небудь відомо з того, що цікавить слідчого, щоб ця особа в порядку ст. 166 КПК України була викликана до слідчого на допит повісткою, телеграмою або телефонограмою для дачі показань. На відміну, наприклад, від виклику на допит обвинуваченого, потерпілого, виклику яких передуює надання їм відповідного процесуального статусу шляхом винесення необхідної постанови.

Дещо інший порядок появи свідка передбачений у ході судового слідства. Згідно зі ст. 224 КПК України, до обвинувального висновку слідчий додає список осіб, які на його думку, підлягають виклику в судові засідання, - свідків, потерпілих, перекладачів, цивільних позивачів тощо, і при

вирішенні питання про призначення судового засідання суддя згідно зі ст.ст. 245,253 КПК України виносить постанову, у якій поряд з іншими питаннями розв'язує питання і про свідків, що підлягають виклику в судові засідання. Крім цього, як новий свідок у суд, відповідно до частини 1 ст. 296 КПК України може бути викликана особа за клопотанням обвинувача, підсудного, захисника, потерпілого, про що суд виносить ухвалу, а суддя постанову згідно з ч. 3 ст. 296 КПК України. При цьому особа, що клопоче про виклик нового свідка, зобов'язана вказати, для встановлення яких саме обставин цей свідок повинен бути викликаний у суд.

Таким чином, свідок вступає в кримінальний процес або з моменту його виклику до слідчого повісткою (тому що при неявці свідка без поважної причини суд, слідчий або прокурор мають право, відповідно до ч. 2 ст. 70 КПК України, застосувати його привід, а суд до того ж може накласти на свідка грошове стягнення), або з моменту винесення судом відповідної постанови. І на досудовому слідстві, і в судовому засіданні, свідок перед допитом попереджується про кримінальну відповідальність за відмову віддачі показань і задачу завідомо неправдивих показань за ст.ст. 384 і 385 КК України, йому також роз'яснюються положення ст. 63 Конституції України.

Допит, як відомо, починається із з'ясування стосунків свідка з обвинуваченим (підсудним) і потерпілим (ч. 1 ст. 167 і ч. 2 ст. 303 КПК України). У цьому зв'язку відразу ж може бути звернена увага на можливість відводу свідка за аналогією з іншими учасниками кримінального процесу (судді, слідчого, прокурора, перекладача, фахівця, експерта) у силу родинних відносин з обвинуваченим, потерпілим, а також з інших причин (ст.ст. 54-56,58,60,61,61', 62, 63 КПК України).

У чинному кримінально-процесуальному законодавстві відсутній інститут відводу свідків у силу родинних відносин з обвинуваченим (підозрюваним), у зв'яз-

ку з чим протягом досить тривалого часу в юридичній літературі аж до прийняття Конституції України (1996р.) і внесення відповідних змін у КПК України велася жвава дискусія з проблем імунітету свідків, в якій і автор цього дослідження брав участь [273; 278]. Існуюча редакція ст. 69 КПК України закріплює положення про те, що "відмовитися давати показання як свідки мають право:

- 1) члени сім'ї, усиновителі підозрюваного, обвинуваченого, підсудного;
- 2) особа, яка своїми показаннями викривала б себе, членів сім'ї, близьких родичів, усиновленого, усиновителя у вчиненні злочину".

Предмет показань свідка становить не тільки особисті сприйняття протиправних дій, але і відомості про них, отримані від інших осіб або документів. Однак показання, отримані від свідка, не можуть бути доказом у справі, якщо він не може вказати джерело своєї поінформованості (ст. 68 КПК України).

До зазначеної вимоги закону підхід деяких авторів у юридичній літературі неоднозначний. Існує думка про можливість виклику до суду осіб, які в ході допиту їх як свідків на досудовому слідстві не могли вказати конкретне джерело повідомлюваних ними відомостей. Подібні показання неможливо використовувати як докази в справі, але не брати дані відомості до уваги в процесі розслідування було б украй нерозумно: така інформація має орієнтувальний характер і допомагає слідчому або судді визначитися при висуванні і перевірці версій у справі.

Крім кола осіб, яким надане право не свідчити в кримінальному процесі, ст. 69 КПК України встановлює й інших осіб, які не можуть бути допитані як свідки у кримінальному процесі:

- 1) адвокати та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, нотаріуси, лікарі, психологи, священнослужителі — з приводу того, що їм довіре-

но або стало відомо при здійсненні професійної діяльності, якщо вони не звільнені від обов'язку зберігати професійну таємницю особою, що довірила їм ці відомості;

2) захисник підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, представник потерпілого, позивача, відповідача — про обставини, які стали їм відомі при наданні юридичної допомоги підзахисним або довірителям;

3) особи, які згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них;

4) свідок, який відповідно до статті 52³ цього Кодексу дає показання під псевдонімом, - щодо дійсних даних про його особу;

5) особа, яка має відомості про дійсні дані про свідка, який відповідно до статті 52³ КПК України дає показання під псевдонімом — щодо цих даних.

Не можуть без їх згоди бути допитані як свідки особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв - без згоди дипломатичного представника.

Участь же в справі законних представників потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого не виключає можливості допиту цих осіб як свідків.

Крім цього, дискусійним залишається питання про допит обізнаного свідка, на що ми звертали увагу в своїх публікаціях [273,123-126]. У процесуальній літературі під обізнаним свідком зазвичай розуміють свідка, показання якого, крім відомостей про обставини справи, містять висновки про них, зроблені на основі спеціальних знань [279,93]. Причому, на відміну від звичайного свідка, висновки обізнаного свідка мають доказове значення.

Звернемося до сучасних уявлень про можливості включення в коло джерел доказів показань обізнаного свідка.

На думку Є.В. Селіної, існування показань обізнаних свідків безперечно, оскільки навряд чи хто-небудь

стане заперечувати, який лікар, що спостерігав, як у людини стався больовий напад, зможе повідомити щось більше, ніж далекий від медицини свідок. Далі автор стверджує, що вказівка в законі на використання спеціальних знань ставить за обов'язок особі або органу, які ведуть кримінальний процес, перевірити компетенцію обізнаної особи. Обізнаний свідок, компетенція якого не підтвердилася, позбавляється „прерогатив” таких свідків: його думка, висновки, діагнози доказового значення не мають [280, 110-111].

На основі цієї аргументації Є.В. Селіна робить висновок: головна відмінність обізнаного свідка від усіх інших полягає в тому, що в структурі їхніх показань доказове значення мають однаково і відомості про конкретні обставини, і думки, судження, висновки, діагнози [280,110].

На наш погляд, наведена позиція є дискусійною і викликає певні заперечення. По-перше, наскільки нам відомо, у КПК України немає положень, що регламентують можливість використання показань обізнаних свідків, надання цим показанням „прерогативи” доказів, а також норм, що зобов'язують слідчого і суд з'ясувати компетенцію обізнаного свідка. На наш погляд, аргументи Є. В. Селіної являють собою усереднені положення, узяті з процесуальних статусів експерта і спеціаліста і застосовані до законодавчо неіснуючого обізнаного свідка.

По-друге, визнання доказового значення за думкою свідка, заснованого на спеціальних знаннях, приводить до фактичного ототожнення свідка з експертом і спеціалістом.

На нашу думку, помилка викладеної точки зору полягає в наданні доказового значення всьому предметові показань свідків. Це суперечить чинному законодавству, яке визначає свідка як особу, якій можуть бути відомі які-небудь обставини справи (ст. 68 КПК України), і чий показання тільки про ці обставини визнаються доказами (ч.2 ст. 65 КПК України).

Вирішивши питання про принципову недопустимість розгляду висновків обізнаних свідків як джерела доказів,

усе-таки необхідно з'ясувати, яку роль у доказуванні відіграють думки зазначених осіб. Вважається можливим виділити два аспекти в поясненнях обізнаних свідків: криміналістичний і процесуальний.

Криміналістичний полягає в тому, що на основі оціночних суджень свідка слідство і суд можуть будувати версії, планувати хід розслідування і розгляду справи. Стосовно обізнаного свідка залишається тільки додати: врахування умовиводів, побудованих на основі наукових знань, сприяє висуненню нових і більш повних криміналістичних версій.

Процесуальний аспект виглядає так. Врахування думок обізнаних свідків повинне здійснюватися в ході попередньої оцінки показань свідків при визначенні їхньої достовірності. Оцінка достовірності полягає у визначенні об'єктивності і правдивості доказу, тобто його змістовної сторони. Велику роль у визначенні достовірності відіграє критерій науковості.

У цьому плані наукове судження обізнаного свідка повинне бути враховане при визначенні достовірності повідомлених ним обставин справи. Ми визнаємо вплив наукових знань на логічний процес оцінки доказів, здійснюваний особами, що проводять доказування, а також можливе врахування ними наукових суджень свідків. Однак висновки обізнаного свідка не підмінюють процесуальну оцінку. У цьому плані ми цілком погоджуємося із судженням про те, що всі суб'єкти, які оцінюють докази, повинні виходити не з тієї оцінки, які дали доказам інші учасники процесу, а тільки лише зі свого внутрішнього переконання.

Прийняття до уваги пояснень обізнаного свідка має місце в рамках попередньої оцінки достовірності, яка передбачає оцінку фактичної інформації слідчим на рівні добору з неї відомостей про обставини справи і їх процесуальне оформлення у вигляді доказів, що здійснюються в межах однієї стадії процесу. Однак тим оцінка доказів з позицій достовірності можлива тільки на основі сукупності зібраних доказів, тобто вимога достовірності не

може бути пред'явлена задалегідь до кожного доказу в момент його одержання. Однак необхідно пам'ятати, що елементи процесу доказування не змінюють один одного в суворій логічній послідовності. Вони всі взаємозалежні, і повної ізолюваності між ними немає. Більше це відноситься до оцінки доказів для неї, як розумової діяльності, процесуальне право може визначити правила, критерії оцінки, але ніяк не статичні і суворі часові рамки.

Підводячи підсумок щодо введення у кримінальний процес інституту обізнаного свідка, ми пропонуємо його ввести і вважаємо, що цей інститут повинен охоплювати більш широке коло суб'єктів (спеціалістів, ревізорів тощо), допит яких дозволив би підвищити оперативність отримання та використання інформації, яка має значення для розслідування злочинів.

Ще одним з дискусійних питань залишається питання відносно допиту журналістів, про що ми вже раніше згадували в своїх публікаціях [281,108-111].

Побічно імунітет свідка встановлений в п. 11 ст. 26 Закону України „Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні, відповідно до якого журналісти мають право на збереження таємниці авторства і джерел інформації, крім випадків, коли відповідна вимога про оприлюднення надійшла від суду.

На жаль, із вищевказаного Закону не видно, чи можуть допитуватися журналісти на досудовому слідстві, що на практиці створює деякі труднощі, пов'язані з розслідуванням справ про порушення засобами масової інформації прав та свобод громадян.

Існують різні думки щодо цього. Одні вважають, що на журналістів поширюється право імунітету свідка в частині повідомлення про джерело отримання інформації, інші [282, 7] вважають журналістів беззахисними і вимагають доповнення КПК України відповідною нормою [283,404].

Причиною такого суперечливого тлумачення зазначеного Закону, на наш погляд, є занадто невизначене коло

осіб, яке підпадає під таке поняття як „редакція”, на що слід звернути увагу законодавцю і внести відповідні зміни до цього Закону.

Що ж стосується кримінально-процесуального законодавства, то, на наш погляд, слід внести відповідні зміни до пункту 1 частини 1 статті 69 КПК України: після слів „особою, що довірила їм ці відомості” доповнити словами: „а також журналістів, які виконують редакційне завдання”.

Крім того, у статті 26 Закону „Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” пропонуємо розширити коло суб'єктів, включивши до нього слідчого та прокурора, на запит яких редакція зобов'язана надати матеріали, що були підставою для публікації або репортажу.

Ще є декілька прогалін, на які нам хотілося б звернути увагу законодавця.

На наш погляд, слід доповнити кримінально-процесуальне законодавство України в частині заборони допиту як свідка ще такої категорії осіб, як судді, народні засідателі та присяжні (що стосується присяжних, то в КПК України ще немає такого суб'єкта, але він є в Законі України „Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 року, який набрав чинності з 1 червня 2002 року), але з деякими винятками.

Пропонуємо, доповнити частину 1 статті 69 пунктом 6 такої редакції: „суддя, народний засідатель та присяжний — про обставини кримінальної справи, які стали їм відомі в зв'язку з участю в провадженні кримінальної справи”.

Але, доповнюючи частину 1 статті 69 КПК України пунктом 6, слід зробити два винятки, коли може бути з'ясовано, яку ж позицію займав суддя в нарадчій кімнаті. Це такі випадки:

— по-перше, у тому випадку, коли один із суддів мав особисту думку під час підписання вироку. З особистою думкою, яка приєднується до справи, має право ознайомитися голова вищестоящего суду для вирішення питання про

необхідність перегляду справи в порядку нагляду (ст. 339 ч. 2 КПК України);

— по-друге, коли в справі ведеться досудове слідство за нововиявленими обставинами у зв'язку зі зловживанням суддів (пункт 2 статті 400⁵ КПК України). У такій справі слідчий має право допитати суддів і задати питання особам, що брали участь у винесенні вироку, щоб з'ясувати, хто з них яку позицію займав.

І останнє: як використовувати в процесі доказування показання інформатора та співробітника правоохоронного органу, який отримав інформацію від цієї особи та засобів захисту їх безпеки?

У більшості держав світу допустимість показань інформатора як доказів у справі визнана законом як об'єктивна необхідність. Це відноситься перш за все до організованої злочинності, яка являє собою особливу небезпеку для суспільства та держави.

Під інформатором слід розуміти фізичну особу, яка погодилася на конфіденційній підставі сприяти органам, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, та надавати дані, які можуть бути використані як докази у кримінальній справі.

Яким чином слід використовувати ці дані? На наш погляд, існують декілька шляхів.

По-перше, це допит співробітника правоохоронного органу про те, що повідомив йому інформатор.

По-друге, це допит самого інформатора як свідка у кримінальній справі.

Вважаємо, що ці два шляхи цілком допустимі. Але слід дотримуватися таких вимог, які б забезпечували як надійність отриманих від інформатора показань, так і його безпеку.

Забезпечення безпеки інформаторів тільки за допомогою кримінально-правових гарантій неможливе. Потрібні процесуальні засоби захисту, можливість застосування яких у тій чи іншій стадії кримінального судочинства за-

лежить від відповідності конкретного заходу безпеки загальним умовам виконання цієї стадії.

Наприклад, в стадії судового розгляду заходи безпеки повинні відповідати гласності та безпосередності дослідження доказів у ній. Застосування цих заходів безпеки не повинне порушувати права підсудного на захист у суді, а також права всіх учасників судового розгляду.

Розглянемо такий захід безпеки, як закритий судовий розгляд.

Стаття 20 КПК України закріплює декілька випадків, коли судовий розгляд проводиться закрито. Ми зупинимося на закритому судовому розгляді, коли цього потребують інтереси захисту осіб, взятих під захист. Проведення закритого судового розгляду відповідає п. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права, п. 1 ст. 6 Європейської конвенції, де говориться: про те, що "преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або його частину... коли публічність порушувала б інтереси правосуддя".

Під порушенням інтересів правосуддя слід розуміти можливість протиправного впливу на свідків з метою зміни ними показань.

На наш погляд, з цією метою, слід заборонити деяким особам за рішенням суду доступ до залу суду, якщо проводиться відкритий судовий розгляд, та перевірку документів і обшук, якщо проводиться закритий судовий розгляд.

Що ж стосується допиту співробітника правоохоронного органу, який отримав дані від інформатора, то з нашої точки зору, допит такого співробітника можливо визнати допустимим, але під час допиту останній не повинен розголошувати анкетні дані цієї особи.

Законодавство Австрії забороняє використовувати як докази показання співробітників поліції, які з мотивів зберігання службової таємниці відмовляються називати своїх інформаторів. Тільки суддя може вирішити питання щодо надання або ні анкетних даних інформатора, але

за кримінально-процесуальним законодавством Австрії присутність інформатора на допиті обов'язкова, тому що під час оцінки показань цих свідків закон потребує з'ясувати, була чи ні у суду та інших сторін достатня можливість перевірити надійність та достатність показань свідків-інформаторів (параграф 258, абзац 3 КПК Австрії) [326,83-90].

Законодавство України повинне закріпити вимогу про те, що інформатор для отримання оперативних даних може використовувати лише законні засоби; він не звільняється від кримінальної відповідальності за скоєний злочин під час таємної операції, якщо його дії не були викликані крайньою необхідністю та не схвалені відповідною посадовою особою — співробітником правоохоронного органу.

Дані про особу інформатора, на наш погляд, є державною таємницею і можуть бути піддані гласності у випадках, передбачених законом.

Оскільки, на жаль, законодавство України не закріплює ці випадки, на наш погляд, слід звернутися до світового законодавства. Зокрема, використання даних від інформатора допустиме для обґрунтування необхідності проведення обшуку або арешту підозрюваного, але при цьому може бути поставлене питання про розкриття його особи. Таке питання може бути поставлене і тоді, коли мова йде про дані, які можуть кардинально вплинути на вирішення справи по суті. Це залежить від того, наскільки суттєвими є показання інформатора та чи є у справі інші прямі докази винності обвинуваченого.

Якщо інформатор є важливим свідком під час вирішення питання щодо винності або невинуватості підсудного і у справі немає інших прямих доказів, розкриття особи такого свідка допустиме лише в інтересах правосуддя. Обвинувачення може погодитися та прийняти додаткові заходи щодо здійснення заходів безпеки до інформатора або відмовитися, але бути готовим, в такому випадку, до винесення виправдувального вироку.

І щоб завершити тему з переліком осіб, яких не можна допитувати як свідків у кримінальному процесі, ми пропонуємо закріпити в ст.69 КПК України ще одну категорію осіб — слідчих та оперативних працівників, у обставинах, пов'язаних із перевіркою заяв підозрюваних, обвинувачених про застосування до них незаконних методів слідства. Судова практика стоїть на позиції допустимості допиту як свідків цих осіб. Але ще професор М.М. Розін відзначав, що ця практика йде юридично і політично помилковим і небезпечним шляхом [283,404]. Необхідність такого допиту слідчого чи оперативного працівника виникає лише після заяви підозрюваного чи обвинуваченого про застосування до них з боку зазначених осіб незаконних методів слідства, тобто одержання заяви про здійснення конкретними особами злочину у сфері службової діяльності. При такому положенні слідчий чи оперативний працівник перетворюються вже на обвинуваченого з такими наслідками: необхідність порушення кримінальної справи; допит їх слідчим, що прийняв справу до свого провадження і т. ін. Можна продовжувати і далі, але і того, що зазначено, досить для того, щоб визнати недопустимість допиту як свідка слідчого й оперативного працівника за обставинами, пов'язаними з перевіркою заяви обвинуваченого про застосування до нього незаконних методів слідства.

Іншим джерелом доказів є показання потерпшого.

Порядок допиту потерпшого як учасника кримінального процесу регламентований нормами, що передбачають правила допиту свідка (ст.ст. 166-167, 171 КПК України). Однак при цьому варто брати до уваги процесуальне становище потерплого і його ставлення до справи, який, на відміну від свідка, є активним учасником кримінально-процесуальної діяльності [274; 204, 33].

Ми не можемо погодитися з подібною позицією. По-перше, при вступі в кримінальний процес як потерплий особа наділяється переліком прав, з якими слідчий зобов'я-

заний її ознайомити перед допитом після визнання її потерпілим. По-друге, на відміну від свідка потерпілий має право давати показання і несе лише кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань згідно зі ст. 384 КК України. По-третє, ст. 49 КПК України говорить про те, що потерпілим є особа, якій заподіяно фізичну, моральну або майнову шкоду, а свідком є особа, про яку є дані, що їй відомі обставини, які відносяться до справи. Свідок несе кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань за ст. 384 КК України та за відмову давати показання про відомі обставини в справі за ст. 385 КК України.

Ми знаємо, що виклик та допит потерпілого проводяться за правилами виклику та допиту свідка (ст. 171 КПК України). З цієї причини імунітет, встановлений ст. 63 Конституції України, повинен поширюватися також і на показання потерпілих. У зв'язку з чим слід внести зміни до ст. 72 КПК України окремою частиною: "Потерпілий може відмовитися давати показання, які б викривали його, членів сім'ї, близьких родичів, усиновленого, усиновителя у вчиненні злочину"[281,108-111].

За чинним кримінально-процесуальним законодавством, ще одним джерелом доказів є дані на допиті показання підозрюваного. Підозрюваний, згідно зі ст. 43¹ КПК України, це:

- 1) особа, затримана за підозрою у вчиненні злочину;
- 2) особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого.

Перелік прав особи, що вступає в кримінальний процес як підозрюваний, передбачений ч. 2 ст. 43¹ КПК.

Показання підозрюваного, що мають велике значення для одержання і закріплення доказів у справі, водночас служать одним із засобів здійснення ним захисту. Дані показання містять досить широкий спектр відомостей, які стосуються не тільки доказів, що викривають його у вчиненні злочину, але і сприяють встановленню істини в

справі, а в ряді випадків допомагають показати неспроможність висунутої стосовно нього підозри, тим самим прямо сприяючи вирішенню завдання непритягнення до відповідальності невинуватого [284, 56].

Допит особи як підозрюваного законодавець включив у перелік невідкладних слідчих дій, проведення яких здійснюється негайно після набуття нею даного процесуального статусу. Однак, якщо на момент затримання проведення допиту не є можливим у силу того, що, наприклад затриманий знаходиться в алкогольному або наркотичному сп'янінні, або з інших причин, підозрюваний повинен бути допитаний протягом двадцяти чотирьох годин з моменту затримання (ч. 2 ст. 107 КПК України).

У літературі [237,118-119] з цього приводу висловлювалися думки, що час допиту підозрюваного слідчий у кожному конкретному випадку визначає в межах термінів перебування особи в становищі цього процесуального статусу: при затриманні — протягом 3-х діб, а у випадку застосування запобіжного заходу до пред'явлення обвинувачення — протягом 10 діб. На нашу думку, з подібним судженням не можна погодитися з таких підстав. По-перше, відстрочка одержання пояснення від підозрюваного є істотним порушенням його права на захист. По-друге, з тактичних міркувань бажано проводити допит негайно з метою досягнення максимального ефекту і, по-третє, час, протягом якого особа повинна бути допитана як підозрюваний, конкретно визначений у законі.

Ми вважаємо, що в кримінально-процесуальне законодавство слід внести доповнення, які допускають участь захисника в справі стосовно всіх категорій підозрюваних, а не тільки затриманих або тих, щодо яких до винесення постанови про притягнення як обвинуваченого був обраний запобіжний захід. Це забезпечить не тільки більш повну реалізацію права підозрюваного на захист, але і виключить випадки необгрунтованого втягнення особи в кримінальний процес.

Показання підозрюваного, що викривають його у вчиненні злочину, можуть бути покладені в основу обвинувального вироку навіть у тому випадку, якщо після притягнення його як обвинуваченого він змінив раніше дані показання або відмовився віддачі показань як підозрюваний. У цьому випадку значимість допиту підозрюваного як учасника кримінального процесу зростає [285, 5; 286, 137]. Необхідною умовою тут є те, що дані, повідомлені підозрюваним, повинні бути зафіксовані в протоколі допиту і підтверджені іншими доказами в справі.

Найчастіше саме в процесі перебування особи у становищі підозрюваного слідчий одержує основну частину доказової інформації, що закріплюється в ході проведення окремих слідчих дій, які виявилися похідними від результатів допиту підозрюваного.

Так, за вчинення крадіжки був затриманий раніше засуджений С. При допиті його як підозрюваного він визнав свою участь у злочині і показав, кому він продав крадені речі. Однак, ознайомившись з постановою про притягнення як обвинуваченого, С. винним себе не визнав, заперечуючи факт вчинення ним крадіжки. У ході досудового слідства, а потім при розгляді справи в суді, доводи С. на свій захист були спростовані, а в основу вироку покладені докази, базою для яких послужили його показання як підозрюваного [287].

Тому навряд чи можна погодитися з М.С. Строговичем, який у свій час наполягав, що доказова сила показань підозрюваного надзвичайно низька і незначна [288, 28].

Підозрюваний — це тимчасове процесуальне становище особи, стосовно якої існують достатні підстави підозрювати її у вчиненні злочину. Після закінчення встановленого законом терміну така особа здобуває інше процесуальне становище: у випадку скасування запобіжного заходу вона може придбати статус свідка або узагалі вибути з кримінального процесу, а у випадку пред'явлення обвинувачення підозрюваний стає обвинуваченим.

Пред'явленню обвинувачення передують часовий проміжок, протягом якого особи, що проводить розслідування, необхідно отримати сукупність доказів, що свідчать про наявність у тому чи іншому діянні всіх елементів складу конкретного злочину, включаючи і винність у його вчиненні визначеної особи [289, 22].

З моменту визнання особи обвинуваченою вона наділяється певними правами, у перелік яких входить право давати показання за пред'явленим обвинуваченням, а також з приводу інших відомих їй обставин у справі і наявних у справі доказів (ст. 74 КПК України). Однак закон не передбачає відповідальності обвинуваченого за дачу завідомо неправдивих показань, відмови від дачі показань, що є однією з гарантій його права на захист.

Однак у юридичній літературі мала місце й інша точка зору, де неправдиві показання обвинуваченого розцінювалися як побічний доказ його винності в розслідуваному злочині [290, 17; 291, 125].

Цьому твердженню не вистачає логічної послідовності. У свій час М.М. Гродзинський писав, що неправда, яка міститься в показаннях, далеко не завжди доводить, що неправдивими є ті показання, де обвинувачений заперечує факт вчинення ним злочину, тому що до неправди іноді вдається і той, кому ні в чому зізнаватися, вважаючи, що спростувати пред'явлене обвинувачення можна тільки шляхом неправди [292, 107]. З подібними прийомами нерідко доводиться зіштовхуватися в ході розслідування злочинів. Певною мірою, на нашу думку, такий стан справ пояснюється правовим нігілізмом громадян.

Значною небезпекою для правосуддя є положення, відповідно до якого визнання обвинуваченого вважається головним доказом у справі, царицею доказів [293, 264].

Ми не можемо не погодитися із С.А. Шейфером, що переоцінка свідомості обвинуваченого має у своїй основі повсякденні, життєві уявлення про силу окремих доказів, які спираються на повсякденний досвід людей, вираже-

ний у фактичній презумпції типу людей, не схильних обмовляти себе даремно [294, 91].

Однак, на практиці дотепер зберігається тенденція до одержання будь-якою ціною показань, в яких особа визнає, що вчинила злочин.

Закон застерігає від переоцінки цього доказу, регламентуючи, що визнання обвинуваченим своєї вини може бути покладене в основу обвинувачення лише при підтвердженні визнання сукупністю наявних доказів у справі (ч.2 ст.74 КПК України).

Не можна залишити без уваги і зовсім протилежну точку зору, де визнання обвинуваченого визнається менш за все цінним доказом [295, 46] або взагалі не визнається таким [296, 45], а правосуддя повинне уміти відшукувати істину без допомоги показань обвинуваченого і незалежно від позиції, яку він займає [297, 15].

Тут варто мати на увазі, що показання підозрюваного, обвинуваченого мають таку саму юридичну силу, як і інші докази в справі. Як відомо, законодавець визначив, що ніякі докази, що використовуються в процесі встановлення істини в справі для суду, прокурора, слідчого не мають задалегідь встановленої сили (ст.67 КПК України).

Не можна не враховувати і той факт, що показання підозрюваного, обвинуваченого, котрі зізнаються у вчиненому злочині, забезпечують більш повне і всебічне дослідження обставин справи, які найчастіше виявляються лише при діяльній участі цих осіб.

Норми кримінально-процесуального законодавства, які регламентують основні правила допиту і є обов'язковими для виконання, не можуть включати рекомендації з тактики проведення цієї слідчої дії. Однак варто зауважити, що і деякі положення норм, що не є тактичними, здатні рішучим чином впливати на тактику допиту. Так, для розробки тактичних прийомів допиту має істотне значення заборона домагатися показань шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів (ч. 3

ст. 22 КПК України). Зазначена норма позбавляє сенсу протизаконні методи ведення слідства і, зокрема, використання таких методів при допитах на досудовому слідстві. До того ж порушення заборони на домагання показань протизаконними методами загрожує серйозними наслідками для винного. Нагадаємо про ст.373 КК України „Примушування давати показання“, частині 1, яка встановлює відповідальність слідчого або особи, яка провадить дізнання, за примушування підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка до дачі показань шляхом незаконних дій, за які встановлено покарання до трьох років позбавлення волі або обмеження волі на той самий строк. Частина 2 цієї самої статті встановлює, що ті самі дії, поєднані із застосуванням насильства або із знущанням над особою, караються позбавленням волі на строк від 3 до 8 років, що згідно зі ст. 12 КК України, належить до тяжких злочинів.

Під примушуванням у ч. 1 ст.373 КК України розуміється психічний вплив на особу, яку допитують, з метою отримати потрібні для особи, яка провадить допит, показання. Допит шляхом незаконних дій має місце тоді, коли він провадиться з використанням шантажу, обману, з незаконним обмеженням прав потерпілого, його підкупом тощо.

Таким чином, до заборони домагатися показань шляхом насильства і погроз законодавець також додав заборону домагатися показань шляхом шантажу, обману тощо.

У зв'язку з цим постає питання: про які саме погрози йде мова? Чи є погрозою попередження свідка або потерпілого про кримінальну відповідальність за дачу свідомо неправдивих показань? Безумовно, ні. З цього питання в різний час висловлювалися такі видатні вчені, як Порубов М. І. і Строгович М.С. та ін. То які ж погрози є протизаконними? На нашу думку, виходячи з положень ст. 24 Конституції України, яка встановлює рівність усіх перед законом незалежно від статі, раси, і

т.і., свідок, потерпілий, обвинувачений, підозрюваний повинні бути захищені від погроз з боку особи, що проводить дізнання, або слідчого не більше, ніж сам слідчий або особа, що проводить дізнання захищені від погроз за виконання ними свого службового обов'язку. Звідси можна зробити висновок, що протизаконними з боку слідчого на адресу свідка, потерпілого, підозрюваних, обвинувачених або їхніх близьких родичів будуть погрози: вбивством, заподіянням шкоди здоров'ю, знищенням або пошкодженням майна. Погроза є різновидом психічного насильства так само, як і шантаж, і має за мету зломити волю до опору, відстоювання своїх прав.

Крім вимоги, що забороняє домагатися показань, у КПК існує вимога про допит порізно учасників кримінального процесу, викликаних у одній справі (ч.5 ст. 143, ч. 3 ст. 167, ч.І ст.303 КПК України). Як на досудовому слідстві, так і в суді, при допиті недопустимі навідні запитання (ч. 6 ст. 143 КПК і ін.). Але цього явно недостатньо: яким би повним не був КПК України, він у змозі лише врегулювати прийоми допиту з формального боку, підшукати ж внутрішній зміст - це є справа і мистецтво самого слідчого. Інакше - кажучи, норми КПК України, що стосуються допиту, це та обов'язкова форма, яка повинна бути доповнена і наповнена тактичними прийомами його проведення.

На нашу думку, слідчий вільний у виборі тактики допиту, і тому варто в КПК України закріпити таке поняття, як „перехресний допит“.

У відповідності з „Великим тлумачним словником сучасної української мови“ перехресний допит - це допит, який здійснюється одночасно різними людьми [252, 751]. Такий допит проводиться зараз у США. Він будується за принципом: спочатку допит доручається менш кваліфікованому слідчому, а наступний допит веде більш досвідчений, який враховує результати першого допиту і демонструє допитуваному, що його сподівання обманути не дадуть певного результату [334, 14-15].

На досудовому слідстві перехресним допитом можна назвати допит особи (підозрюваного, обвинуваченого, у виняткових випадках потерпілого, свідка) поперемінно двома допитуючими (двома слідчими, слідчим і оперативним працівником, слідчим і прокурором) за єдиним узгодженим планом шляхом постановки запитань, що несуть різне смислове навантаження і є єдиним тактичним завданням. Цей допит може провадитися тільки після першого допиту підозрюваного, обвинуваченого і він особливо доцільний у конфліктних ситуаціях, коли допитувані особи заперечують провину.

Пропонуємо в КПК України закріпити таку норму:
„Перехресний допит“

1. Слідчі (слідчий і прокурор) мають право допитувати підозрюваного, обвинуваченого після першого допиту у випадку невизнання ними вини (цілком або частково).

2. За бажанням підозрюваного, обвинуваченого, а також за клопотанням захисника в перехресному допиті може брати участь захисник (захисники).

3. Допит повинен проводитися з дотриманням вимог ст.ст.107,143КПКУкраїни.

4. Слідчі по черзі задають питання підозрюваному, обвинуваченому, захисник також має право ставити питання допитуваній особі, заносити зауваження до протоколу.

З позиції презумпції невинуватості особливої уваги за-слуговує ст. 143 КПК України „Допит обвинуваченого“, в якій йдеться про те, що слідчий зобов'язаний допитати обвинуваченого негайно після його явки або приводу і в усякому разі не пізніше доби після пред'явлення йому обвинувачення. Допит обвинуваченого має важливе значення для забезпечення всебічності, повноти та об'єктивності розслідування. Шляхом допиту слідчий з'ясовує ставлення обвинуваченого до пред'явленого обвинувачення, перевіряє правильність зроблених висновків у постанові про притягнення як обвинуваченого, отримує дані про інші обставини, що свідчать про додаткові

факти злочинної діяльності обвинувачених або інших осіб, не притягнутих до відповідальності. Одночасно пояснення обвинуваченого, який не визнає себе винним у вчиненні злочину, дають можливість слідчому перевірити ці пояснення, а також у сукупності із зібраними у справі доказами дати їм належну оцінку.

Це означає, що допит обвинуваченого є одним із засобів реалізації останнім свого конституційного права на захист. Оскільки дача показань або пояснень— це право обвинуваченого, а не його обов'язок, допит може не відбутися. При цьому обвинувачений не несе кримінальної відповідальності за відмову від дачі показань та за дачу завідомо неправдивих показань (ст.ст. 384-385 КК України).

На нашу думку, не створює позитивних умов для допиту і те, що обвинувачений повинен допитуватися негайно після його явки або приводу і не пізніше доби після пред'явлення йому обвинувачення. У цьому випадку обвинувачений не завжди може усвідомлювати суть пред'явленого обвинувачення, крім того, йому слід дати час для вироблення позиції щодо свого ставлення до фактів, викладених у постанові про притягнення його як обвинуваченого.

Тому заслуговує на увагу пропозиція, на яку ми вказували в своїй публікації про те, щоб надавати обвинуваченому, на його прохання, певний термін для підготовки до дачі пояснень за пред'явленим обвинуваченням [298,238-243].

З урахуванням викладеного, ми вважаємо за необхідне доповнити ст. 143 КПК України тезою такого змісту: „Обвинуваченому, за його клопотанням, слід надавати час для підготовки до допиту в межах строку, вказаного в частині першій цієї статті”.

У юриспруденції існує такий вислів, про що ми вже писали вище, що визнання обвинуваченим своєї провини є „царицею доказів”. Звернемося до ч. 2 ст. 74 КПК України, в якій сказано: „Визнання обвинуваченим своєї вини може бути покладено в основу обвинувачення лише при підтвердженні цього визнання сукупністю доказів,

що є в справі”. Однак така неузгодженість норм закону дозволяє нам засумніватися в цьому. Визнавальні показання ніяк не можуть бути покладені в основу обвинувачення, тому що за змістом ч. 2 ст. 74, 131, 133, 142, 143 КПК України — їх одержують від обвинуваченого лише після пред'явлення обвинувачення. Обвинувачення будується на достатній сукупності доказів, що дають підставу для пред'явлення обвинувачення у вчиненні злочину, а не визнання обвинуваченим своєї вини (ст. 131, 133 КПК України). Ці докази можуть бути отримані як слідчим, так і органами дізнання при проведенні невідкладних слідчих дій, в основі яких лежать пізнавальні й засвідчувальні операції із встановлення і закріплення слідів злочину до пред'явлення обвинувачення. До них належать: огляд, обшук, затримання і допит підозрюваного, допит свідків і т.і. Як бачимо, показання обвинуваченого не можуть бути отримані при проведенні невідкладних слідчих дій, тому що допит можливий лише після пред'явлення обвинувачення. Ст. 62 Конституції України проголошує: „Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вини не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь”.

З цих конституційних положень стосовно притягнення особи як обвинуваченого випливає, що слідчий зобов'язаний зібрати, перевірити й оцінити таку сукупність доказів, яка б достовірно та об'єктивно встановлювала б винність обвинуваченого у скоєнні злочину. Згідно з цим, обвинувачений не повинен доказувати свою невинуватість. При цьому, якщо винність обвинуваченого не буде встановлено зібраними й перевіреними слідчим доказами в ході

досудового слідства, то за наявності його вини вони тлумачаться на його користь, тобто кримінальна справа повинна бути закрита за недоведеністю участі обвинуваченого у вчиненні злочину, якщо вичерпані всі можливості для збирання додаткових доказів (п. 2 ст. 213 КПК України).

На нашу думку, слід внести такі доповнення у ст. 15 КПК України: „Усі сумніви щодо доведеності вини обвинуваченого тлумачаться на його користь. Обов'язок доказування обвинувачення покласти лише на обвинувача”.

Стосовно останньої тези „Обов'язок доказування обвинувачення покласти лише на обвинувача”, слід відзначити, що це положення відсутнє в Конституції України. Це пояснюється тим, що ст. 62 Конституції України знаходиться у розділі 2 „Права, свободи та обов'язки людини і громадянина”, і в цей розділ не закладений обов'язок обвинувача, яким, як правило, посадова особа держави — прокурор.

Враховуючи положення, які виходять з принципу презумпції невинуватості про те, що обвинувальний вирок може бути винесений лише за умови, коли в ході судового розгляду винність підсудного у вчиненні злочину доведена (ч. 2 ст. 327 КПК), що недоведена винність означає доведену невинуватість, на нашу думку, слід доповнити ст. 62 Конституції України такою тезою: „Недоказана винність обвинуваченого за своїм правовими наслідками прирівнюється до доказаної невинуватості”.

Окрім цього, вважаємо за потрібне доповнити ст. 143 КПК України такою тезою: „Слідчий після пред'явлення обвинувачення може допитати обвинуваченого негайно лише за його згодою”.

І останнє. В Конституції України встановлений порядок притягнення до кримінальної відповідальності народних депутатів України, які користуються правом недоторканності. На ці питання в свій час звертав увагу Шумило М.Є. [333, 165-168]. Ст. 80 Конституції України

закріплює: „Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність. Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнуті до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані”. Проведення таких слідчих дій відносно цієї категорії осіб потребує позбавлення їх недоторканності.

На нашу думку, слід ввести таке поняття, як "обмеження недоторканності" відносно осіб, які мають цей імунітет, і ось чому. Відомо, що існує такий принцип, як принцип презумпції невинуватості, на який ми вже вказували раніше. Не завжди буває достатньо даних, які б свідчили б про склад злочину в діях народного депутата, і тому позбавлення його недоторканності є не зовсім правильним. А обмеження недоторканності в деяких випадках, коли це необхідно органам розслідування, дозволяло б провести ті слідчі дії, які необхідні для збирання доказів у кримінальній справі, і за наявності зібраних доказів - уже вирішувати питання про позбавлення недоторканності в цілому.

Найменш дослідженим, на наш погляд, залишилось питання про процесуальне значення допиту експерта.

На нашу думку, загальною метою всіх слідчих дій є одержання доказів. Проведення слідчої дії без мети одержати доказ позбавлене будь-якого змісту. Так, у результаті допиту ми отримуємо показання, в результаті обшуку - речові докази та ін. Але в КПК України передбачена слідча дія, результати якої викликають сумніви з точки зору їх використання як доказів. Йдеться про допит експерта.

Поняття „показання експерта” в КПК України немає, в зв'язку з чим воно не може бути джерелом доказів, передбачених ч. 2 ст. 65 КПК України.

Водночас протокол допиту експерта не передбачений законом як самостійне джерело доказів серед протоколів слідчих та судових дій (ст. 82 КПК України). Постає запитання: який же вид доказів у результаті допиту експерта ми отримуємо? В літературі поширена точка зору,

згідно з якою результати допиту експерта є частиною експертного висновку. Обґрунтовується це положення тим, що допит експерта не є самостійною слідчою дією, а може проводитися лише після експертизи.

На нашу думку, з цим погодитися не можна, оскільки експертиза та допит експерта - це зовсім різні слідчі дії. На сьогодні кримінально-процесуальний закон не розглядає показання експерта як окреме джерело доказів. Існує думка, що вони є додатком, продовженням висновку, його складовою частиною. Ми вважаємо, що ця думка неправильна. Допит експерта здійснюється в іншій процесуальній формі і тому не може бути складовою частиною або продовженням експертизи, подібно до того, наприклад, як допит спеціаліста або понятого не є продовженням відповідної слідчої дії, навіть коли ними роз'яснюються ті самі факти, які викладені в протоколі слідчої дії.

Крім того, допит експерта повинен проводитися тоді, коли для роз'яснення і доповнення його висновку не вимагається додаткових досліджень (ст. 201 КПК України). Якщо необхідність в їх вирішенні виникає, повинна призначатися додаткова експертиза.

При допиті експерта, як і під час призначення експертизи, неприпустимою є постановка запитань, які не належать до його компетенції. Не можуть ставитися запитання, які не пов'язані з висновком, стосовно якого проводиться допит. Якщо ж виникає необхідність в їх вирішенні, має призначатися нова експертиза.

Недоцільно ставити запитання, на які експерт дав ясну відповідь у своєму висновку.

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що результати допиту експерта не можна вважати частиною висновку.

На нашу думку, про що ми вже вказували в наших публікаціях, слід законодавчо закріпити деякі наші пропозиції стосовно допиту експерта:

- по-перше, ч. 2 ст. 65 КПК України належить доповнити новим джерелом доказів - показаннями експерта;
- по-друге, ввести кримінальну відповідальність експерта за дачу завідомо неправдивих показань за ст. 384 КК України;
- по-третє, закріпити в КПК України, що змістом показань експерта, які одержані під час допиту, можуть бути лише висновки, зроблені на підставі досліджень, проведених при виконанні експертизи;
- по-четверте, закріпити в КПК України положення, які б допускали допит у суді експерта, що виконував експертизу на досудовому слідстві без проведення відповідної експертизи в судовому засіданні;
- по-п'яте, законодавчо закріпити право експерта на ознайомлення з тією частиною протоколу судового засідання, в якій є записи запитань та відповідей на поставлені запитання;
- по-шосте, поєднання функцій експерта та свідка, з нашої точки зору, є неможливим, оскільки одна й та сама особа не може бути експертом і свідком у справі (ст.ст. 54 і 62 КПК України) [299, 111-112].

Наступне, чому ми хочемо приділити увагу - це особливості допиту за участю третіх осіб.

Істотна роль у забезпеченні ефективності досудового слідства належить прокурорському нагляду за виконанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання і досудове слідство, який в ст. 5 Закону України „Про прокуратуру” вказаний серед основних напрямків діяльності прокуратури.

І тому участь прокурора в допиті, на думку О.Б. Соловйова, робить таку участь не тільки гарантією законності діяльності слідчих, але і в більш повній мірі дозволяє забезпечити їхню ефективність [270, 201-202].

Участь прокурора в допиті дозволяє йому правильно оцінити законність затримання, притягнення до кримінальної відповідальності, вчасно виявити й усунути по-

рушення закону тощо. Фактично, через участь у допиті прокурор може реалізувати будь-які свої повноваження, надані йому законом, що, у свою чергу, нерозривно пов'язує проблеми тактики його участі у проведенні цієї слідчої дії з питаннями про характер і обсяг його повноважень у процесі досудового розслідування.

Кримінально-процесуальний закон не передбачає випадків, коли прокуророві необхідно особисто проводити допит.

Вбачається обгрунтованою та практично значимою пропозиція Є.Є. Центрова, який пропонує окреслити в законі коло випадків, коли прокурор повинен провести допит особисто. Крім допиту неповнолітнього перед наданням згоди на обрання такого запобіжного заходу, як взяття під варту, Є.Є. Центров вважає за необхідне проведення допиту прокурором, якщо надійшли сигнали про необ'єктивність слідчого, при заявленні відводу слідчому, а також коли прокурор сумнівається в результатах допитів, проведених слідчим [300, 58].

На нашу думку, до переліку підстав для самостійного проведення допиту прокурором можна віднести і прохання слідчого про це.

У тих випадках, коли прокурор сам проводить допит, він бере на себе обов'язок з його підготовки, організації, добору тактичних прийомів його проведення.

Коли ж допит провадиться слідчим за участю прокурора, за організацію і проведення допиту відповідає насамперед слідчий, а прокурор втручається тільки тоді, коли дії слідчого не відповідають закону, або вимоги закону виконуються ним не повною мірою, не припускаючи дріб'язкової опіки, адміністрування і будь-якого обмеження регламентованих законом прав слідчого. Питання допитуваному прокурор задає по можливості тільки після того, як слідчий з'ясував усе, що вважав за необхідне, хоча не виключається постановка уточнюючих запитань прокурором на всій стадії отримання показань.

Беручи участь у допиті, який провадиться слідчим, прокурор безпосередньо сприймає від допитуваного доказову інформацію, оцінює законність дій слідчого і на цій основі оперативно вживає заходів з попередження імовірних і усунення допущених з боку слідчого порушень закону. Участь прокурора в допиті підвищує відповідальність слідчого за якість і повноту допиту, забезпечує оперативність і дієвість цієї слідчої дії, попереджає процесуальні і, у ряді випадків, тактичні помилки, а також є важливою гарантією здійснення прав і законних інтересів громадян, що потрапили в сферу кримінального судочинства.

Прокурор повинен, однак, мати на увазі, що в процесі розслідування можливі ситуації, коли його участь у проведенні допиту небажана, тому що може змінити психологічну атмосферу слідчої дії, порушити встановлений між слідчим і допитуваним психологічний контакт і звести нанівець велику і копітку роботу, проведenu слідчим для його встановлення. Тому, якщо слідчому вдалося знайти правильний підхід до допитуваного і переконати його дати правдиві показання, прокуророві в тих випадках, коли, зазвичай, це можливо, варто утриматися від участі в допиті.

Обов'язкова умова ефективності участі прокурора в допиті — це ретельна підготовка до нього. Насамперед, прокурор, з урахуванням предмета допиту, ретельно вивчає матеріали справи, звертаючи особливу увагу на докази, що стосуються тих обставин, із приводу яких має бути допитана особа.

У ході вивчення матеріалів кримінальної справи прокуророві слід продумати характер і межі своєї участі в даній слідчій дії, оцінивши важливість і складність майбутнього допиту, кваліфікацію слідчого, визначити предмет допиту, коло обставин, які необхідно з'ясувати, послідовність і характер запитань, аргументи і докази, що доцільно використовувати в ході допиту, послідовність їхнього пред'явлення

допитуваній особі і т.і. Вже при вивченні матеріалів справи прокурор повинен визначити допустимість і віднесеність зібраних у справі доказів, звертаючи особливу увагу на їхню вірогідність і належну перевірку. Якщо деякі з доказів викликають сумнів, прокурор уживає заходів до їх додаткової перевірки або не пред'являє їх на допиті.

Краще, щоб прокурор сам прочитав матеріали кримінальної справи, зробив необхідні виписки, а після цього поговорив зі слідчим із приводу майбутнього допиту.

Прокурор, зрозуміло, має право обмежитися і заслуховуванням доповіді слідчого за матеріалами справи й одержати в такий спосіб інформацію про докази, що обґрунтують обвинувачення, про позиції обвинуваченого, наявні дані про його особистість тощо, після чого взяти участь у його допиті. Очевидно, однак, що безпосереднє ознайомлення прокурора з кримінальною справою більшою мірою сприяє ефективності майбутнього допиту, оскільки формує в прокурора найбільш повне уявлення про сформовану до моменту допиту слідчу ситуацію, особливості особистості допитуваного, якість проведеного розслідування, допущені порушення і помилки слідства тощо.

Важливе місце в підготовці до участі в допиті посідає вивчення відомостей, що характеризують особистість допитуваного, адже успіх майбутнього допиту багато в чому буде залежати від того, наскільки прокуророві вдасться при його проведенні скористатися відомостями, що характеризують психіку допитуваного. У зв'язку з цим необхідно за матеріалами справи і шляхом бесіди зі слідчим з'ясувати зміст попередніх показань такої особи, її психологічні й емоційні особливості, а також морально-вольові якості, інтелектуальний рівень, одержати відомості про позиції, яких допитуваний дотримувався і дотримується в справі. Особливу увагу прокурор повинен звернути на наявність у справі медичних даних про фізичний і психічний стан особи, яку передбачено допитати. З'ясувати, чи перебуває

така особа на обліку в психіатра, нарколога, чи існують в справі дані про відхилення від нормального розвитку, травми, каліцтва, інвалідності тощо. За відсутності в матеріалах справи необхідних даних прокуророві слід шляхом постановки відповідних запитань на допиті одержати необхідну інформацію, доручивши слідчому її перевірку.

Разом зі слідчим доцільно заздалегідь продумати й обговорити план майбутнього допиту, намітити коло питань, їхню черговість, погодити єдину тактичну лінію, зокрема визначити заздалегідь, хто і коли задає ці питання, наводить аргументи і пред'являє ті або інші докази, визначити порядок і спосіб фіксації показань.

Методи участі прокурора як у допиті, так і в проведенні інших слідчих дій повинні враховувати необхідність дотримання процесуальної самостійності слідчого.

У літературі висловлювалася думка про те, що прокурор на свій розсуд може змінити план проведення слідчої дії, якщо цього вимагають інтереси справи [237, 350]. Така позиція, на нашу думку, не зовсім правильна, така, що не відповідає принципу процесуальної самостійності слідчого, відповідно до якого всі рішення про напрям слідства і проведення слідчих дій слідчий приймає самостійно і несе повну відповідальність за їх законне і своєчасне проведення. Планування розслідування, а також проведення окремих слідчих дій, вибір тактичних прийомів — виняткова прерогатива слідчого, тому в ст. 227 КПК України нічого не говориться про право прокурора давати слідчому вказівки з цих питань. Як правильно підкреслює Л.А.Соя-Сірко, прокурор може змінити план проведення слідчої дії в тому випадку, коли слідча дія проводиться з порушенням закону [306, 112-113].

Доречно, на нашу думку, у зв'язку з цим додати, що невідповідність обраної тактики законодаві, недотримання вимог закону про всебічне, повне й об'єктивне дослідження всіх обставин справи, з'ясування обставин, які

як викривають, так і виправдовують обвинуваченого, а також обтяжують чи пом'якшують його відповідальність, також можна віднести до підстав для втручання прокурора.

У ході підготовки до допиту прокурор з'ясовує в слідчого, чи забезпечена ним участь у допиті передбачених законом осіб: перекладача, захисника, педагога, батьків. За необхідності прокурор дає слідчому вказівку про виклик таких осіб.

У разі участі прокурора в допиті, який провадиться слідчим, допит, як правило, починає слідчий. Після початку допиту прокуророві корисно якийсь час спостерігати за допитуваним, його поведінкою, манерою триматися, реакцією на запитання. Такий порядок допиту багато в чому визначається процесуальним становищем прокурора, яке передбачає, щоб той до вступу в допит оцінив законність і обґрунтованість дій слідчого, їхню спрямованість на повне, всебічне й об'єктивне дослідження обставин справи, визначив для себе правдивість допитуваного, склав попередню думку про його позиції в справі і тільки тоді вступив у допит. При дачі допитуваним неправдивих показань прокуророві не слід поспішати з його викриттям. Насамперед треба надати таку можливість слідчому. І тільки, коли допитуваний буде наполягати на неправді, прокуророві доцільно вступити в допит з постановки додаткових і уточнюючих питань, спрямованих на з'ясування протиріч у показаннях, причин їх невідповідності іншим матеріалам справи. У такій ситуації буде виправдане наведення прокурором наявних у нього аргументів, пред'явлення доказів, що спростовують позицію допитуваного.

Тактика участі прокурора в допиті, як і тактичні прийоми, застосовувані в ході допиту слідчим, однаково рухливі, динамічні, залежать від стадії допиту, позиції допитуваного, морально-психологічних та інших особливостей його особистості, інших факторів.

Однак у будь-якій ситуації допиту прокурор повинен дотримуватися такту у взаєминах зі слідчим, підтримувати його авторитет, підкреслювати процесуальну самостійність і провідну роль у розслідуванні [301, 88].

Якщо слідчий допустить порушення передбаченої законом процедури проведення допиту або тактичний промахунок, прокурор повинен у тактовній формі вказати на це слідчому. У випадку ж виникнення ситуації, в якій це зробити неможливо без шкоди для авторитету слідчого в очах допитуваного, прокуророві слід зробити перерву, припинивши допит, і наодинці вказати слідчому на допущені ним недогляди і помилки. Якщо ж після цього слідчий продовжить допит, ігноруючи зауваження прокурора, дотримуючись раніше обраної ним тактичної лінії, прокурор має право відсторонити слідчого від розслідування цієї справи. Однак і таке рішення, як вважається, прокурор повинен оголосити слідчому наодинці.

Відстороняючи слідчого від подальшого розслідування у кримінальній справі, прокурор або приймає справу до свого провадження, або доручає розслідування іншому слідчому.

Найважливішою гарантією здійснення права на захист є положення закону про обов'язкову участь захисника.

На досудовому слідстві слідчий зобов'язаний забезпечити участь захисника, коли участь його є обов'язковою у таких випадках:

- 1) у справах осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочину у віці до 18 років;
- 2) у справах про злочини осіб, які через свої фізичні або психічні вади (німі, глухі, сліпі тощо) не можуть самі реалізувати своє право на захист;
- 3) у справах осіб, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство;
- 4) коли санкція статті, за якою кваліфікується злочин, передбачає довічне ув'язнення;

5) при провадженні справи про застосування примусових заходів виховного характеру;

6) при провадженні справи про застосування примусових заходів медичного характеру (ст. 45 КПК України).

Процесуальні права захисника, який бере участь у процесі, регламентуються ст. 48 КПК України. Зазначена норма, зокрема, передбачає, що з моменту затримання особи або застосування до неї запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до пред'явлення обвинувачення до неї допускається захисник, що має право з підозрюваним побачення наодинці, брати участь у допиті, а також інших слідчих діях, проведених за участю підозрюваного, знайомитися з відповідними протоколами слідчих дій. При цьому здійснення захисником своїх прав не може бути поставлене в залежність від попереднього допиту підозрюваного або проведення інших слідчих дій, якщо інше не передбачено законом.

Серйозним порушенням права обвинуваченого на захист є пред'явлення йому обвинувачення перед самим закінченням досудового слідства, коли до цього моменту він значиться свідком. У таких випадках фактично переслідувані особи позбавлені можливості запросити захисника, заявляти різні клопотання, реалізувати інші права, надані законом обвинуваченому.

Суд може визнати незаконними і такими, що не мають доказового значення, протоколи допитів свідків, що повинні були допитуватися як підозрювані і обвинувачені. Перелік осіб, що допускаються до участі в справі як захисник закон встановлює в ст. 44 КПК України. Відповідно до цієї норми як захисники допускаються особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. У випадках і в порядку, передбачених КПК України, як захисники допускаються близькі родичі обвинуваченого, підсудного,

засудженого, виправданого, його опікуни або піклувальники.

Гарантуючи право на одержання саме кваліфікованої юридичної допомоги (адвоката), держава повинна, по-перше, забезпечити умови, що сприяють підготовці кваліфікованих юристів для надання громадянам різних видів юридичної допомоги, у тому числі в кримінальному судочинстві, і, по-друге, установити з цією метою певні професійні та інші кваліфікаційні вимоги і критерії. Участь же як захисника близького родича обвинуваченого, підсудного може привести до того, що захисником виявиться особа, котра не володіє необхідними професійними навичками, що є несумісним з завданнями правосуддя й обов'язком держави гарантувати кожному кваліфіковану юридичну допомогу.

Необхідно враховувати ту обставину, що кожній особі гарантується право на одержання кваліфікованої юридичної допомоги. Це право реалізується головним чином стосовно обвинуваченого і підозрюваного шляхом залучення ними до участі в справі захисника, наділеного великим обсягом процесуальних прав.

У літературі останніх років справедливо йдеться про сформований у кримінальному судочинстві перекис у бік невинуваченого розширення прав обвинуваченого (підозрюваного) в умовах незмінюваності статусу свідка (потерпілого). Ця обставина повною мірою стосується і питання про коло осіб, що потрапили в орбіту кримінального судочинства, на яких поширюється право одержання кваліфікованої юридичної допомоги.

Хоча у відповідності зі ст. 52 КПК України потерпілим уже на стадії досудового розслідування для представлення законних інтересів у справі може бути залучений адвокат, однак обсяг повноважень такого представника помітно відрізняється від правового статусу захисника. Так, закон не передбачає можливість участі представника при проведенні допитів та інших слідчих

дій за участю потерпілого, права постановки при цьому допитуваним особам запитань, що підлягають занесенню у відповідні протоколи, позбавляючи можливості представника бути діючою, а не пасивною особою розслідування. Інститут же представника свідка взагалі не передбачений чинним КПК України.

Ми вважаємо, що в КПК України відсутнє процесуальне регулювання права свідка на одержання кваліфікованої юридичної допомоги, що за своєю суттю йде врозріз з вимогами ст. 59 Конституції.

І дійсно, при допиті свідка нерідкі випадки неправомірного психологічного впливу з боку слідчого, що може виявлятися в різкому тоні слідчого, залякуванні тощо.

Деякі слідчі, як свідчить практика, допитують свідків у присутності оперативних співробітників, інших слідчих, що, з нашої точки зору, не можна визнати допустимим. Іноді ці присутні втручаються у допит з метою впливу на свідка та нав'ювання йому інформації на користь обвинувачення. Свідок, який уперше допитується у кримінальному процесі, не завжди розуміє значення своїх показань і готовий підписати все, що завгодно. Крім того, неодноразово свідок попереджується про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за дачу завідомо неправдивих показань (ст.ст. 384-385 КК України).

Кримінально-процесуальний закон забороняє домагатися показань шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів (ч.3 ст. 22 КПК України). Однак іноді слідчі змушують свідка шляхом психічного чи іншого насильства до дачі показань і отримують необхідні їм показання. Такі показання свідка не мають правового значення і не можуть бути визнані допустимими. Кримінальний кодекс України передбачає кримінальну відповідальність за примушування давати показання (ст. 373 КК України). Однак це не вирішує проблеми щодо захисту прав свідка.

Іноколи слідчий не записує ту частину показань свідка, де факти, що ним повідомлені, не збігаються з

версією обвинувачення. Свідок погоджується і підписує протокол, а в результаті страждають інтереси правосуддя. Наступним важливим моментом є необхідність участі адвоката під час допиту потенційних підозрюваних (обвинувачених) як свідків. Відсутність у свідка права на адвоката призводить до того, що деякі співробітники правоохоронних органів користуються юридичною безграмотністю громадянина на шкоду його законним правам та інтересам. Відповідно до ч. 1 ст. 43¹ КПК України підозрюваним визнається особа, затримана за підозрою у вчиненні злочину або особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення як обвинуваченого.

Показання, дані особою, що підозрюється у вчиненні злочину, але яка допитувалась у справі як свідок, з нашої точки зору, не мають доказової сили. Цей висновок виходить із суттєвої різниці у процесуальному положенні та порядку допиту свідка та підозрюваного (обвинуваченого). Передусім це полягає в тому, що свідок не може користуватися допомогою адвоката; він попереджається про кримінальну відповідальність за ст.ст. 384-385 КК України, а підозрюваний (обвинувачений) не тільки не зобов'язаний давати показання, він взагалі може відмовитися від них, а також може користуватися допомогою адвоката (захисника).

Наступним важливим моментом, на який би нам хотілося звернути свою увагу, є допит неповнолітніх свідків. Згідно з ч. 1 ст. 168 КПК України допит неповнолітнього свідка віком до 14 років, а за розсудом слідчого - віком до 16 років проводиться у присутності педагога, а за необхідності - лікаря, батьків чи інших законних представників неповнолітнього. З метою встановлення істини у справі ми пропонуємо, щоб під час допиту неповнолітнього свідка брав участь і адвокат, який роз'яснював би йому норми кримінально-процесуального законодавства.

Отже, ми пропонуємо внести такі зміни в КПК України:

1. Ст. 69¹ КПК України „Права свідка” після п.9 доповнити п. 10 такого змісту: „давати показання у присутності адвоката”.

2. Частину 1 ст. 168 КПК України „Допит неповнолітнього свідка” викласти в такій редакції: „Допит неповнолітнього свідка віком до чотирнадцяти років, а за розсудом слідчого — віком до шістнадцяти років проводиться за правилами статті 167 цього Кодексу в присутності педагога, адвоката, а за необхідності — лікаря, батьків чи інших законних представників неповнолітнього”.

3. Частину 2 ст. 168 КПК після слів „педагогом” доповнити словом „адвокатом”.

Стосовно розширення прав свідка на досудовому слідстві, ми вважаємо принципово важливим закріпити в законі право адвоката ставити через слідчого питання допитуваним особам у тих слідчих діях, що проводяться за участю свідка.

Очевидно, що присутність адвоката при допиті свідків допоможе нейтралізувати зазначені вище негативні фактори і підвищити надійність отриманих показань. Крім цього, введення в кримінальний процес інституту участі адвоката з боку свідка ми розуміємо як подальшу демократизацію нашої держави.

Участь у допиті обвинуваченого є найбільш розповсюдженими засобами реалізації права захисника на участь у слідчих діях.

Показання обвинуваченого є основою формування позиції захисту. Захисник бере участь у допиті як активний і самостійний суб'єкт доведення. Він реалізує надані йому законом права і безпосередньо впливає на зміст діяльності слідчого, сприяє запобіганню обвинувального напрямку. Зміст участі захисника в допиті, очній ставці полягає в тому, щоб забезпечити їхню повноту і всебічність з погляду захисту законних інтересів обвинуваченого, сприяти виявленню в матеріалах справи доказів, які повністю або частково відкидають пред'явлене обвинувачення або поліпшують

становище підзахисного, надавати обвинуваченому юридичну допомогу у відновленні його порушених суб'єктивних прав [302, 50].

Участь захисника в допиті може бути корисна слідчому й стосовно того, що той одержує можливість виправити помилки, яких іноді припускається, звернути увагу на обставини, які або не потрапили в сферу його уваги, або на ті, котрі вважав у свій час малозначними. Участь захисника в допиті обвинуваченого знижує також імовірність скарг із боку останнього в суді на начебто недотримання або порушення його прав і законних інтересів, яке мало місце у ході роз-слідування.

Організація допиту за участю захисника має свою специфіку в підготовчій стадії.

Так, слідчий повинен вжити всіх заходів до того, щоб захисник був вчасно інформований про час і місце допиту, і, у разі потреби, ознайомити захисника з графіком проведення слідчих дій у кримінальній справі. В літературі існують справедливі рекомендації щодо того, щоб результати ознайомлення з таким графіком відображалися в спеціальному протоколі, який підписувався б слідчим і захисником. У цьому документі повинно вказуватися, чи бажає захисник брати участь у слідчих діях, і в яких саме [302, 33].

У зв'язку ж з цим заслуговує на увагу точку зору О.П. Лобанова, який пропонував передбачити правило, що зобов'язує слідчого ставити захисника до відома про намір здійснити конкретну слідчу дію з його підзахисним у визначений час і у визначеному місці [303, 23]. Ми поділяємо цю думку.

На слідчому як на особі, що відповідає за розслідування і його результати, лежить обов'язок організатора допиту. Тому він не повинен втрачати ініціативу, керуючи всім ходом цієї слідчої дії.

У зв'язку з цим дуже важливі підготовка до допиту, ретельна розробка його плану. Леві О.А., Батищева Л.В. та ін. у своїй монографії „Особливості попереднього роз-

слідування злочинів, здійснюваного за участю захисника", на наш погляд, справедливо виходять з можливості попередньої координації планів, запитань захисника і слідчого, які необхідно з'ясувати, посилаючись на ту обставину, що, одержуючи з різних джерел інформацію про дії обвинуваченого, його роль у вчиненні злочину, про особливості його характеру, темпераменту, захисник може просити слідчого надати додатково, наприклад, ті або інші докази, а також з урахуванням стану й особистісних особливостей допитуваного він може просити слідчого не ставити його підзахисному питань певного характеру або питань, не пов'язаних з розслідуванням злочинном [304, 34-35].

До початку допиту слідчий, відповідно до вимог закону, зобов'язаний роз'яснити обвинуваченому його права і звернути увагу на те, що той має права взагалі відмовитися від показань (ст. 143 КПК України). З тактичних міркувань роз'яснення обвинуваченому його прав можна передати захиснику. Такий підхід буде сприяти формуванню в обвинуваченого позитивної установки стосовно слідчого, сприяти нейтралізації конфліктної ситуації, якщо така намітилася.

Від створення ділової і безконфліктної обстановки на допиті, заснованої на взаємоповазі учасниками процесу їхніх прав і законних інтересів, багато в чому залежить обсяг інформації, яку розраховує отримати слідчий.

Водночас, слідчому при виборі тактичних прийомів допиту обвинуваченого за участю захисника рекомендується враховувати можливу іноді несумлінність захисника, його прагнення спотворити обставини справи в інтересах обвинуваченого. У зв'язку з цим особливого значення набуває суворе дотримання порядку допиту, закріпленого в ст. 143 КПК, що дозволить уникнути неконтрольованого слідчим впливу захисника на обвинуваченого.

Захисник може ставити питання в будь-який момент допиту (після вільної розповіді обвинуваченого), що ство-

рує певні складнощі для слідчого, тому що несвоєчасно поставлені питання здатні порушити логічну структуру допиту, перешкодити застосуванню слідчим тактичних прийомів.

Подібна форма поведінки захисника є однією з форм протидії розслідуванню, і приклади тому існують.

При допиті обвинуваченого К. у вчиненні службового злочину атмосфера в кабінеті слідчого була сприятливою. Обвинувачений відповідав на питання слідчого, але коли слідчий почав ставити питання, спрямовані на деталізацію показань обвинуваченого в частині вчиненого ним злочину, адвокат став наполегливо своїми питаннями і репліками коректувати відповіді свого підзахисного, тим самим збиваючи його і перешкоджаючи нормальному порядку проведення слідчої дії. К. став нервувати, перестав відверто відповідати на поставлені запитання, показання стали безладними і плутаними. Допит довелося перервати і відкласти [305, 104].

На нашу думку, право першим задавати питання належить слідчому, тому що він є керівником цієї слідчої дії, а захисник лише бере в ній участь. Тому слідчий у всіх випадках повинен зняти несвоєчасно поставлене захисником запитання, наприклад у ході вільної розповіді, і запропонувати захисникові задати його повторно після постановки слідчим уточнюючих запитань.

Слідчий не має права відхилити питання захисника, спрямовані на встановлення обставин, що стосуються справи. Інакше, адвокат може відповідно до закону наполягати на їхньому внесенні до протоколу допиту, подати скаргу прокуророві або заявити відвід слідчому.

Тактика проведення допиту за участю захисника багато в чому залежить від багатьох факторів: слідчої ситуації на момент допиту, характеру психологічних взаємин між учасниками цієї слідчої дії, особливостей особистості обвинуваченого, обсягу наявних у розпорядженні слідства доказів тощо.

Найбільш актуальними є проблеми тактики допиту в умовах конфліктних ситуацій, що характеризуються, як правило, або послідовною дачею обвинуваченим неправдивих показань, або відмовою віддачі показань. Допомогу в їхній нейтралізації може надати захисник шляхом роз'яснення підзахисному шкідливості і неконструктивності подібної лінії поведінки. Слідчий же зі свого боку може перервати допит, надавши захисникові і його підзахисному можливість обговорити сформовану ситуацію наодинці, хоча при цьому слідчий повинен обов'язково враховувати і можливість настання негативних наслідків. Наприклад, у ході такої перерви адвокат може сформулювати з обвинуваченим позицію захисту, засновану на неправдивій версії, яку важко перевірити.

Якщо слідчий має у своєму розпорядженні дані про те, що захисник активно протидіє розслідуванню, несумлінно використовуючи свої права, він може порушити питання про застосування до такого захисника дисциплінарних заходів у зв'язку з порушенням ним професійних обов'язків.

З іншого боку, слідчий не повинен формувати у своїй свідомості упередження стосовно обвинуваченого і захисника як осіб, що перешкоджають встановленню істини в справі. Недооцінка позиції обвинуваченого і його захисника, ставлення до їхніх пояснень як до засобів уникнення від відповідальності, веде до апріорного відхилення їхніх клопотань, поданих ними доказів. Тим часом слідчий повинен подумки відтворити весь хід міркувань обвинуваченого і його захисника, проаналізувати під цим кутом зору свою власну версію, що допомагає знайти погрешності як у першій, так і у другій, усунути виникаючі протиріччя. Зібрані слідчим докази повинні усувати всілякі сумніви в обґрунтованості зроблених ним висновків про винність або невинуватість його підслідного.

Деякі проблеми організації допиту за участю захисника тісно пов'язані із збереженням таємниці слідства.

Розголошення матеріалів слідства може призвести до різних форм протидії розслідуванню з боку недобросовісних захисників і обвинувачених, нанести істотну шкоду інтересам громадян, які виявилися в орбіті розслідування.

Засобами боротьби з подібними явищами певною мірою може служити попередження захисника за ст.121 КПК України про нерозголошення відомостей, які стали йому відомі при участі в досудовому слідстві. Зрозуміло, такий прийом не може цілком виключити протидію розслідуванню, але відповідний протокол у матеріалах справи може стати об'єктивною основою для постановки питання про притягнення недобросовісного адвоката до дисциплінарної і навіть кримінальної відповідальності (ст. 387 КК України).

Крім того, з метою запобігання протидії розслідуванню за рахунок недобросовісного використання наявної в матеріалах справи доказової інформації, особливо у багатоепізодних справах з кількома обвинуваченими, слідчому доцільно, якщо це не порушує його тактичних міркувань, відкласти на більш пізній термін допити (як правило, пов'язані з поданням доказів), при проведенні яких обвинувачений і його захисник можуть з'ясувати відомості, у передчасному розголошенні яких не зацікавлене слідство.

Слідчий повинен враховувати ту обставину, що недобросовісний адвокат може стати не тільки джерелом витoku доказової інформації, але й активно сприяти формуванню версії захисту, заснованої на вигаданих фактах, у тому числі шляхом підкупу осіб, які проходять у справі.

Проблеми боротьби з незаконною протидією адвокатів здійсненню завдань кримінального судочинства знаходяться в основному в кримінально-правовій сфері. На жаль, боротьба з такими явищами здійснюється поки ще недостатньо ефективно.

Очевидно, що латентність таких злочинів надзвичайно висока, і для більш результативної боротьби з ними слідчі повинні щораз ретельно з'ясовувати при допитах свідків і потерпілих причини зміни ними показань.

3.3. ДОКАЗУВАННЯ З ВИКОРИСТАННЯМ ПОКАЗАНЬ, ОТРИМАНИХ ПІД ЧАС ДОПИТУ

Проблеми доказування і доказів були і залишаються в кримінальному процесі найбільш пріоритетними серед багатьох інших. Це цілком можна пояснити, тому що теорії доказів і досліджуванім нею положенням приділяється головна роль у досягненні цілей і завдань кримінального судочинства.

У ході розвитку правових наук взагалі і кримінального процесу зокрема був вироблений ряд принципів, категорій і понять, які виявилися ефективними процесуальними гарантіями забезпечення прав та інтересів громадян, які втягуються в сферу кримінально-процесуальних відносин.

Конституція України покладає обов'язок з дотримання й захисту прав та свобод людини і громадянина на державу, її посадових осіб ст. 3, ч. 1 ст. 55, ст. 59 і ін. Однією з гарантій реалізації цих прав є охорона прав і свобод людини і громадянина в кримінальному судочинстві. Ці вимоги повною мірою поширюються на допит. Суд, прокурор, слідчий, особа, яка провадить дізнання, зобов'язані роз'яснити перед допитом підозрюваному, обвинуваченому, потерпілому, цивільному позивачу, цивільному відповідачу, а також іншим учасникам кримінального судочинства їхні права, обов'язки та відповідальність і забезпечити можливість здійснення цих прав. Наприклад, у випадку згоди осіб, які мають імунітет свідків, дати показання, слідчий, особа, яка провадить дізнання, прокурор або суд зобов'язані попередити зазначених осіб про те, що їхні показання можуть використовуватися як докази в ході подальшого проведення у кримінальній справі. Виконання органами розслідування і судом зазначених вище дій є важливими засобами, які забезпечують реалізацію принципу охорони прав та свобод людини і громадянина в кримінальному судочинстві.

За справедливим зауваженням Ю.І. Стецовського, фактична можливість реалізації прав обвинуваченим залежить не тільки від його знання, але і від розуміння своїх прав. В обвинуваченого, який не знає прав або не розуміє їх юридичного значення, мало переваг перед тим, хто не має прав. Такий обвинувачений не зможе скористатися наданими правами і ризикує опинитися в становищі безправного об'єкта дослідження. Оскільки ми хочемо, щоб права обвинуваченого мали цінність, необхідно, щоб він їх знав і розумів. Щоб обвинувачений міг скористатися своїми правами і узгоджувати свою поведінку із законом, права йому повинні роз'яснитися повно і не формально [307, 177]. Зазначене повною мірою стосується й інших учасників кримінального судочинства. Не випадково, у теорії і на практиці вже давно визнаються неприпустимими показання осіб, яким перед допитом не роз'яснені або неповно роз'яснені їхні права, наприклад, положення ст. 63 Конституції України не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, право підозрюваного або обвинуваченого не давати показання у відсутності адвоката тощо. С.А. Пашин пропонує визнавати такими, що не мають юридичної сили, матеріали, отримані, зокрема, без роз'яснення прав особам, що беруть участь у проведенні слідчої дії, або з обманом цих осіб про характер і обсяг належних їм прав [308, 27-28].

Крім покладання обов'язку з роз'яснення прав, законодавець передбачає й інші гарантії допитуваних осіб. До них можна віднести: надання допитуваній особі можливості давати показання рідною мовою або іншою мовою, якою він володіє; забезпечення права користуватися допомогою перекладача безоплатно; надання підозрюванім і обвинуваченому права консультуватися перед допитом зі своїм захисником [309, 98-107], надання допитуваній особі можливості обмірковування відповідей на поставлені питання тощо.

Вбачається, що право консультуватися зі своїм адвокатом перед першим допитом повинне забезпечуватися і свідкові, про що ми вже говорили в попередньому параграфі.

Ряд нових правил проведення допиту спрямований на забезпечення безпеки допитуваної особи. Так, відповідно до принципу охорони прав і свобод людини і громадянина в кримінальному судочинстві за наявності достатніх даних про те, що потерпілому, свідкові або іншим учасникам кримінального судочинства, а також їхнім близьким родичам загрожують вбивством, застосуванням насильства, знищенням або пошкодженням їхнього майна або іншими небезпечними протиправними діями, суд, прокурор, слідчий, орган дізнання і дізнавач вживають у межах своєї компетенції стосовно зазначених осіб заходів безпеки, передбачених ст.ст. 52¹ — 52³ КПК України.

Закон наділяє потерпілого і свідка також правом подавати клопотання органам розслідування і суду про застосування заходів безпеки, передбачених ст. 52¹ КПК. Зокрема, ці особи можуть клопотати:

1) про заміну в протоколі допиту даних про особистість потерпілого, його представника, свідка, їхніх близьких родичів на псевдонім (ч. I ст. 52³ КПК);

2) про проведення пред'явлення особи для впізнання в умовах, що виключають візуальне спостереження того, хто впізнає з тим, кого впізнають (ч. 4 ст. 174 КПК);

3) про проведення закритого судового розгляду (п. 10 ч. 1 ст. 253 КПК);

4) про проведення судом допиту без оголошення справжніх даних про особистість свідка в умовах, що виключають візуальне спостереження свідка іншими учасниками судового розгляду (ч. 6 ст. 303 КПК), а у випадку, коли існує загроза ідентифікації голосу свідка, допит може супроводжуватися створенням акустичних перешкод (ч. 7 ст. 303 КПК).

Зазначеним правам свідка і потерпілого кореспондують обов'язки суду, прокурора, слідчого, органу дізнання і дізнавача за наявності достатніх даних про те, що потерпілому, свідку або іншим учасникам кримінального судочинства, а також їхнім близьким родичам загрожують вбивством, застосуванням насильства, знищенням або пошкодженням їхнього майна або іншими небезпечними протиправними діями, вживати в межах своєї компетенції стосовно зазначених осіб перераховані вище заходи безпеки.

Оскільки допит є однією з розповсюджених слідчих дій, у цьому параграфі ми розглянемо, як реалізується доказування в процесі одержання показань відрізних суб'єктів кримінального процесу.

Отже, показання свідка і потерпілого. Допитуваний слідчим свідок здатний більш повно й об'єктивно розповісти усе відоме йому в справі в тій формі і послідовності, які йому зручні. Закон формулює норму, що надає свідкові і потерпілому право розповісти усе відоме про обставини, у зв'язку з якими вони викликані (ст.ст. 167, 171 КПК України). Ця стадія допиту одержала назву вільної розповіді.

У процесі допиту слідчий не має права вдаватися до навідних запитань (ст.ст. 167, 171 КПК України). З метою недопущення перекручування інформації слідчий зобов'язаний роз'яснити допитуваному право користуватися послугами перекладача (незалежно від процесуального становища допитуваного ст. 19 КПК України).

Якщо в результаті допиту слідчому стає очевидною неправдивість показань, він повинен з'ясувати причини повідомлення допитуваним неправильної інформації.

Адже не завжди невідповідність істині відомостей, що повідомляються, є результатом злого наміру свідка або потерпілого. Причина може полягати в особливостях сприйняття людиною тих або інших обставин, очевидцем яких вона була, нерозумінням їхньої юридичної значимості

тощо. Відомо, що, наприклад, стрес, пережитий потерпілим у момент злочину, часто заважає йому правильно сприйняти й утримати в пам'яті важливі обставини події. Тим швидше така людина піддається навіюванню, і слідчий сам, шляхом постановки невизначених питань, може спровокувати допитуваного до повідомлення неправильних відомостей. З іншого боку, використовуючи дані психологічної науки про гарне збереження в пам'яті образів зорового сприйняття, у слідчого завжди існує можливість для постановки запитань, що активізують асоціативні зв'язки, пред'явлення речових доказів, планів, схем, малюнків і, нарешті, виходу зі свідком на місце події.

У заключній стадії допиту допитуваному пропонується засвідчити правильність запису показань, про що робиться відповідна відмітка в протоколі. Таке ознайомлення виконує контрольну функцію стосовно зафіксованої інформації, підвищує її надійність, сприяє повному і правильному пізнанню встановлюваних фактів (ст. 170 КПК України).

Крім того, закон передбачає можливість для учасників процесу, незалежно від їхнього процесуального становища, після дачі показань записати їх власноручно. Власноручний запис показань нерідко допомагає допитуваному краще зосередитися і більш повно викласти свої показання.

Свою специфіку мають встановлені законом критерії достовірності показань при допитах неповнолітніх, при яких допит неповнолітнього свідка віком до 14 років, а за розсудом слідчого — віком до 16 років провадиться в присутності педагога, а за необхідності лікаря, батьків чи інших законних представників (ч.1 ст. 168 КПК України). Законодавець у цьому випадку виходить з урахування особливостей психології дитячого сприйняття і встановлення контакту з підлітком.

Тактика допиту неповнолітніх [319] визначається залежно від особливостей психіки дітей та підлітків різного

віку. Ця специфіка неповнолітніх (підвищене навіювання, емоційність, незрілість мислення, недостатність знань тощо) у багатьох випадках не дає змоги застосувати щодо них таку саму тактику, яку б слідчий вибрав би під час допиту дорослого.

Особливо складним, на нашу думку, є допит малолітніх та неповнолітніх свідків і потерпілих. Закон не закріплює мінімальний вік, з якого особа може бути допитана як свідок або потерпілий. Проте із урахуванням особливостей психіки дітей, схильністю їх до фантазування, допитувати їх слід лише як виняток.

Як ми вже зазначали вище, під час допиту неповнолітніх свідків у віці з 14 до 16 років за розсудом слідчого присутній педагог. Тобто у цій статті йдеться про право, а не обов'язок слідчого запрошувати педагога. З нашої точки зору, слід в ч. 1 ст. 168 КПК внести зміну щодо обов'язкової участі педагога у допиті неповнолітнього свідка до 16 років, тому що, на наш погляд, необхідність урахування вікових особливостей психіки неповнолітнього потребує участі педагога, а його відсутність може створити неповноту у проведенні допиту і негативно відобразитися на якості розслідування кримінальної справи. Окрім того, деякою мірою педагог контролює дії особи, яка провадить допит.

Тому, з нашої точки зору, враховуючи вищевикладене, до педагога як до спеціаліста слід пред'явити такі вимоги:

- педагог повинен бути спеціалістом в окремій віковій категорії неповнолітніх;
- під час допиту неповнолітнього запрошення педагога до участі в ньому повинне мати таку мету, як надання слідчому допомоги у встановленні контакту з допитуваним;
- педагог повинен допомагати слідчому з підготовкою до допиту, його проведенням та протоколюванням показань у тих висловах, які відповідають віку та рівню розвитку неповнолітнього.[315, 346-349].

Певні особливості має забезпечення слідчим достовірності показань безпосередньо в процесі їх протоколювання, яке повинне здійснюватися слідчим від першої особи і, по можливості, дослівно (ст. 170 КПК України).

Усні показання є різновидом розмовного мовлення. Хоча в умовах офіційної обстановки допитуваний орієнтується на стандартну, кодифіковану літературну мову, однак його мовлення не є вільним від діалектних, просторічних, жаргонних слів і висловів, професіоналізмів, науково-технічних термінів. Зміст самих висловлювань оформляє також інтонація мовлення. Відомо, що відповідне підвищення і зниження тону голосу може надавати висловлювань різні смислові відтінки. Крім того, зміст усних показань багато в чому визначається також немовними (екстралінгвістичними) засобами спілкування, що включаються в мовну комунікацію. До немовних засобів спілкування належать жести, міміка учасників слідчої дії тощо. [310, 42-47].

Тому одним із завдань слідчого в ході проведення допитів є не тільки виконання вимог закону про дослівну, за можливістю, фіксацію пояснень допитуваного, але і певне логічне і лексичне пророблення отриманої інформації з її наступним викладом у протоколі. Останнє вимагає від слідчого відомих професійних навичок. Зрозуміло, зазначене не означає, що слідчий може вільно інтерпретувати, на свій лад викладати сприйняту в процесі допиту інформацію. Такий підхід украй небезпечний, тому що може викликати фіксацію перекрученої або неправильної інформації, що може привести до різних слідчих помилок.

На поширеність порушень, пов'язаних з невиконанням зазначених вимог також справедливо вказав Б. Комлев, підкресливши, що показання часто записуються не дослівно, не від першої особи, а від третьої. По закінченні ж допиту протокол не пред'являється свідкові для прочитання, не записуються виправлення, уточнення, доповнення,

свідкові не надається можливість власноручно записати свої показання. Надалі ці порушення використовуються обвинуваченим і його захисником для заяв про те, що запис показань від третьої особи спотворив зміст показань, а відмов в наданні свідкові можливості прочитати свої показання, доповнити їх і т.п. підтверджує обвинувальну спрямованість слідства. У числі інших помилок Б.Комлев назвав використання в протоколі мовних зворотів, які допитана особа не могла застосувати в силу свого рівня розвитку, виконання тексту різними почерками і барвниками [311].

У діючому кримінально-процесуальному законодавстві відсутній перелік порушень закону, що спричиняють виключення показань свідка, потерпілого із процесу доказування. У той же час аналіз слідчої і судової практики приводить до висновку, що не всі порушення закону при одержанні й фіксації показань свідка і потерпілого спричиняють втрату їхнього доказового значення. їх можна поділити на три групи.

Порушення першої групи не спричиняють виключення показань із процесу доказування, оскільки не викликають сумнівів в істинності інформації, що міститься в показаннях (наприклад, недотримання порядку виклику свідка або потерпілого).

Порушення другої групи не спричиняють, але можуть спричинити виключення показань із процесу доказування за умови, що додаткові слідчі дії не зможуть усунути сумнівів в істинності отриманої інформації (наприклад, тактично помилкове визначення місця допиту).

Порушення третьої групи спричиняють очевидне виключення показань із процесу доказування в зв'язку з неможливістю усунення сумнівів в істинності отриманої інформації (наприклад, слідча дія проведена неналежною посадовою особою).

Не повинні допитуватися як свідки дізнавачі, слідчі, прокурори, судді про обставини проведених ними слідчих

дій. Якщо ж виникають сумніви в добросовісності зазначених посадових осіб, то необхідно проводити службову перевірку або порушувати кримінальну справу про посадовий злочин і тоді допитувати їх.

Найбільшими труднощами для оцінки є недоліки інформації, яка міститься в показаннях свідків і потерпілих:

— свідок не може чи не бажає вказати джерело своєї поінформованості або обізнаний про подію з чуток;

— протиріччя в показаннях свідка, потерпілого неможливо усунути в зв'язку з тим, що інших свідків немає, і немає можливості перевірити показання шляхом відтворення обстановки та обставин події, призначення експертизи тощо.

Свідок у силу ряду причин може добросовісно помилятися (поганий зір, слабкий слух, схильність до фантазування) або навмисно давати показання, які не відповідають дійсності, через острах помсти з боку родичів обвинуваченого, у зв'язку з його підкупом і т.і. Неможливість підтвердження або спростування таких показань спричиняє їхнє виключення з процесу доказування.

Слідчий, перекладач також у силу різних обставин можуть перекрутити інформацію таким чином, що питання про її доказове значення стає вельми проблематичним (наприклад, вкладання зовсім іншого змісту у висловлювання допитуваного і т.п.).

Не можуть бути використані як докази показання свідка, що не був очевидцем злочину, якщо не допитана особа, що повідомила йому інформацію, про яку свідок дав показання.

Не можна використовувати як доказ припущення, умовиводи свідка, потерпілого, якщо є підстави думати, що вони помилкові.

Перераховані порушення закону доцільно, на наш погляд, закріпити в КПК України в окремій главі «Порушення закону, які тягнуть виключення доказів із процесу доказування».

Забезпечення достовірності показань обвинуваченого, так само, як і підозрюваного, має свої особливості, почасти обумовлені необхідністю реалізації заходів, спрямованих на забезпечення їхнього права на захист. Дача показань такими особами вже сама як така є одним із засобів захисту, тому обвинувачений повинен бути допитаний після його явки або приводу і в усякому разі не пізніше доби після пред'явлення йому обвинувачення, а підозрюваний — негайно після затримання або взяття під варту (ст.ст. 107, 143 КПК України).

Виконання цих вимог деякою мірою забезпечує достовірність отриманої інформації, тому що особа, допитана відразу після затримання за підозрою у вчиненні злочину, не в змозі з ходу висунути добре продуману неправдиву версію події.

При пред'явленні обвинувачення допит починається з питання обвинуваченому, чи визнає він себе винним. У обвинуваченого повинні бути отримані показання за кожним із пунктів пред'явленого обвинувачення. Якщо обвинувачений визнає себе винним у повному обсязі пред'явленого обвинувачення, допит повинен вестися настільки ж детально, як і при повному запереченні ним своєї вини. Стосовно неповнолітнього обвинуваченого і підозрюваного закон встановлює додаткові гарантії одержання від них достовірних показань. Виклик і допит неповнолітніх провадиться, як правило, через батьків та інших законних представників. У допиті неповнолітнього обвинуваченого, що не досяг 16 років, може брати участь педагог або лікар, батьки або інші законні представники, що мають право з дозволу слідчого задавати питання, а по закінченні допиту знайомитися з протоколом і робити зауваження про правильність і повноту наявних у ньому записів (ст. 438 КПК України).

Як відзначалося раніше, допитів провадиться більше, ніж інших слідчих дій. Це пояснюється порівняльною простотою допиту і його високим пізнавальним потенціалом.

Однак проблема забезпечення достовірності багато в чому пов'язана з такими факторами, як особливості особистісного сприйняття, стан психіки особи в момент спостереження подій тощо. Крім того, не слід скидати з рахунків і можливість здійснення неправомірного впливу на свідків, потерпших з боку зацікавлених у результаті справи осіб з метою зміни ними показань.

Великою проблемою в зв'язку з цим є відмова від раніше даних показань та істотні зміни показань.

Так, за вивченими справами 47% (70 — проти 150 допитаних) обвинувачених (підозрюваних) відмовилися або змінили раніше дані показання. Показник істотної зміни показань свідками і потерпілими значно нижчий — 5,3 % (53 -проти 991 допитаного), причому потерпілі, які змінили показання, проходили, в переважній більшості, у справах про звалтування і злочини, вчинені на „побутовому ґрунті“.

За цих умов значно зростає значення так званої „об'єктивізації“ доказування, тобто встановлення і фіксації фактичних даних, не підданих або значною мірою менш підданих впливові суб'єктивних факторів і створення умов, що захищають потерпілого і свідка. Об'єктивізація доказування може бути головним чином здійснена за рахунок встановлення і фіксації фактичних даних з використанням сучасних методів і технічних засобів криміналістики, значного розширення використання таких процесуальних засобів, як призначення експертиз і залучення до участі в слідчих діях спеціалістів [312, 42].

Ст.ст. 85, 85¹, 85² КПК України перелічують деякі з допустимих при розслідуванні технічних засобів (фотографування, кінозйомка, звукозапис, виготовлення зліпків і відбитків слідів).

Із розвитком технічного прогресу стали виникати питання про правомірність використання в розслідуванні, у тому числі і при допитах, нових технічних розробок і в зв'язку з цим відповідних доповнень КПК Украї-

ни. Деякі вчені (О.А. Леві, М.О.Селіванов) з цього приводу вважають недоцільним переважувати закон перерахуванням допустимих при розслідуванні технічних засобів і запропонували сформулювати універсальну норму, що визначає найбільш загальні підходи до вирішення питання про можливості їхнього застосування, тому що, на думку авторів, технічні засоби, що базуються на справді науковій основі, самі як такі ніколи не є законними або незаконними (незаконними можуть бути лише деякі способи і цілі їхнього застосування). Виходячи з такої концепції О.А. Леві розробив проект норми, відповідно до якої слідчий, викликаний ним спеціаліст або експерт, що бере участь у слідчій дії, з метою збирання, перевірки й оцінки доказів, а також фіксації ходу слідчої дії, можуть використовувати науково-технічні засоби, які відповідають сучасним досягненням науки і техніки, не порушують встановлені законом права громадян, безпечні для їхнього життя і здоров'я, які не принижують честі й гідності, не викликають зміни об'єктів, до яких вони застосовуються, і сприяють отриманню достовірних результатів [312, 42].

На нашу думку, такий підхід не у всіх випадках може бути виправданий.

Так, у розвитку сучасної техніки чітко простежується тенденція до комп'ютеризації. З'явилися нові цифрові фото-, відео- і аудіосистеми, засновані на програмній обробці оптичних і звукових даних. В самому використанні комп'ютерної техніки в криміналістиці немає нічого недозволеного. Спеціальні комп'ютерні програми використовуються при проведенні різних видів судових експертиз, криміналістичних обліках тощо. Але якщо говорити про конкретні цифрові пристрої фіксації звуку і зображення, які цілком підпадають, до речі, під згадане вище визначення допустимих технічних засобів, то виникають великі сумніви в можливості використання їх як засобів збирання, перевірки й оцінки доказів у тих досить широких межах, що визначені автором вказаної пропозиції.

Проблема ж вбачається в тому, що принцип перетворення оптичного або звукового сигналу в електронний вигляд з фіксацією зміни його амплітуди на магнітних носіях у звичайних аналогових пристроях робить досить трудомістким процес їх підробки. Цифрові ж системи, які є своєрідним різновидом комп'ютерної техніки, дозволяють значно змінювати характеристики і параметри фіксованих об'єктів уже в процесі зйомки. Так, за допомогою цифрових відео- і фотокамер можна робити накладення об'єкта, який рухається, на інше тло, змінювати візуальні властивості об'єкта (наприклад змінювати колір одягу) і т.і. вже в момент запису, не говорячи вже про наступну обробку даних у могутніх графічних програмах-редакторах, до речі, на звичайних персональних комп'ютерах.

Якщо процес звичайної аналогової зйомки дозволяє фіксувати лише постановочні (спеціальні) ефекти, то процес цифрового відеозапису дозволяє моделювати візуальні ефекти, під якими мається на увазі маніпулювання зображенням з використанням сполучень дійсно знятого камерою матеріалу і прийомів комп'ютерної графіки, анімації і композитінгу вже під час „живої” зйомки, тобто „в камері” [313,36].

Безумовно, можна звичайний аналоговий запис перетворити в електронний вигляд, обробити на відповідному обладненні, а потім знову перетворити у первинний вид. Однак, така робота вимагає, по-перше, спеціальних знань, по-друге, могутніх і дорогих апаратних засобів і, по-третє, її результати все-таки можуть бути в результаті виявлені експертом.

Викладене свідчить про те, що питання про правомірність використання тих або інших технічних засобів у доказуванні (або, принаймні, деяких з них) повинне вирішуватися законодавцем і диференційовано з урахуванням пізнавальної спрямованості, ефективності, ступеня захищеності результатів застосування тих або інших технічних засобів.

Як підкреслювалося, велике значення в об'єктивізації показань відіграє застосування звуко- і відеозапису при допитах.

У протоколі фіксовані думки певною мірою шліфуються, оформляються в чіткі фрази. Це, з одного боку, позитивний момент, тому що завдяки стиснутому викладу відомостей про факти з протоколом легше ознайомитися. Але, з іншого боку, добір матеріалу, що заноситься до протоколу, носить значною мірою суб'єктивний характер, тому що абсолютно точно передати на папері зміст сказаного або побаченого практично неможливо. Крім того, кожна людина звичайно має властивий їй стиль письмового викладу. На повноті і точності фіксації позначається все ж таки і той факт, що висловлювання допитуваного записуються до протоколу через деякий проміжок часу.

Застосування ж звукозапису і відеозапису забезпечує максимальну повноту і добру схоронність фіксованої інформації.

При використанні зазначених засобів фіксації забезпечуються не тільки повнота і достовірність отриманої в процесі допиту доказової інформації, але і створюються передумови для правильної оцінки отриманих показань, тому що на фонограмі, відеоплівці відтворюється не тільки зміст показань, але й обстановка допиту. Звукозапис фіксує як зміст, так і емоційне забарвлення мовлення, відеозапис — видимі прояви поведінки допитуваних або учасників інших слідчих дій.

Зазначені матеріали служать додатком до протоколу допиту і набувають доказового значення в сукупності з ним. Вони уточнюють і доповнюють протокольний опис.

На жаль, аналіз слідчої практики підтверджує, що всі перераховані методи і засоби об'єктивізації доказування використовуються недостатньо. Так, у вивчених справах звуко- і відеозапис застосовувалися при допитах лише 19 разів, тобто у 10 % справ.

Серед нових досягнень в галузі комп'ютерних технологій можна назвати розроблену фірмою White систему автоматичного розпізнавання усного мовлення „Горинич”. Ця програма призначена для швидкого введення текстів у комп'ютер у будь-якому редакторі під операційну систему Windows. Система, що самонавчається, здатна вводити тексти зі швидкістю від 600 до 1000 знаків у хвилину, що в кілька разів перевершує швидкість будь-якої професійної друкарки.

Використання такої програми, на нашу думку, було б виправданим при проведенні допитів, оскільки істотно спростило б роботу слідчого із складання протоколу. З одного боку розпізнаний у символічному вигляді діалог слідчого з допитуваним істотно полегшив би роботу зі складання протоколу допиту, звівши її до редагування вже наявного тексту, а з іншого, надав би в розпорядження слідчого документ, що є роздрукованою даною звукозапису допиту, а, отже, власне кажучи, додатком до протоколу. З огляду на те, що і протокол допиту, і додатки до нього пред'являються допитуваному для ознайомлення, внесення зауважень і доповнень і підписуються останнім, можна стверджувати, що використання системи автоматичного розпізнавання мовлення допустиме під час допиту.

При проведенні допитів слідчий отримує інформацію, яка стосується найрізноманітніших галузей знань, відбирає показання в представників усіляких професій, у тому числі з питань, безпосередньо пов'язаних з їх виробничою діяльністю. Наприклад, у справі про забруднення атмосферного повітря підприємством з недбалості керівників, слідчий у ході допитів змушений вникати в тонкощі виробничих процесів, технологій тощо. [314].

На дієвість і ефективність участі спеціаліста в допиті вказує і результативність допитів неповнолітніх за участю педагога, який, володіючи знаннями і досвідом у розумінні дитячої психології, зокрема особливостей

сприйняття, допомагає слідчому одержати достовірні показання від дитини (підтверджено особистою практикою автора).

Спеціаліст, активно беручи участь у допиті, надає слідчому допомогу в з'ясуванні питань, безпосередньо пов'язаних з обставинами вчиненого злочину, підказує слідчому шляхи і способи перевірки отриманих доказів.

Чинний кримінально-процесуальний закон із цікавлячого нас кола осіб прямо вказує на можливість участі в допиті педагога, лікаря, експерта (ч. 1 ст. 168, ч. 5 ст. 145 КПК України).

Стосовно участі в допиті експерта слід зазначити, що пізнавальна спрямованість таких допитів має свій предмет і досить обмежена в тому, що пов'язана в основному із з'ясуванням кола питань, що стосуються підготовки і проведення якоїсь конкретної експертизи, при цьому не переслідується мета об'єктивізації показань і підвищення їхньої надійності.

Слід також зазначити, що вирішенню проблеми об'єктивізації показань чималою мірою може сприяти проведення різних експертиз і, у першу чергу, психіатричної експертизи, яка призначається для визначення психічного стану свідка у випадках, коли виникає сумнів у його здатності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання (ст. 69 КПК України). Слід зазначити, що протягом багатьох років серед юристів залишається спірним питання, чи повинні слідчі під час розслідування кримінальних справ обов'язково призначати експертизу для визначення психічного або фізичного стану потерпілого у випадках, коли виникає сумнів у його спроможності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання, як це робиться відносно свідків. На жаль, на практиці існують випадки, коли потерпілий дійсно страждає психічним захворюванням, що заважає йому правильно сприймати

обставини вчиненого злочину і давати щодо них правильні показання, а КПК України не закріплює норми щодо обов'язкового призначення експертизи стосовно такої особи. Виходячи із ст.69 КПК України, яка стосується переліку осіб, що не підлягають допиту як свідки, про що ми вже вказували раніше, на наш погляд, в КПК України слід закріпити і викласти пункт 6 ст.76 в такій редакції: „для визначення психічного або фізичного стану потерпілого у випадках, коли виникає сумнів у його спроможності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати за ними правильні показання, слід обов'язково призначати експертизу. У цьому випадку потерпілий не може відмовитися від проведення необхідних досліджень, і по відношенню до нього можуть бути застосовані певні примусові заходи”[316, 99-102].

Закріплення в КПК України цієї зміни дозволить всебічно перевіряти дані у справі, закріплювати їх у вигляді доказів, а також виключити можливі судові помилки під час притягнення до відповідальності осіб, які обвинувачуються у вчиненні злочину.

Судово-медичний експерт, експерт-криміналіст у рамках відповідних досліджень, у тому числі комплексних із залученням інших експертів (фізиків, хіміків, біологів, технологів тощо), можуть дати відповідь на питання про можливість настання певних наслідків за обставин, показання за якими дав допитуваний.

Хотілося б відзначити, що наведені висновки і рекомендації не вичерпують усіх шляхів забезпечення слідчим достовірності показань.

Як відомо, висновки у кримінальній справі повинні ґрунтуватися на перевірених і оцінених слідчим і судом доказах. Звідси виникає необхідність у дослідженні отриманої при проведенні слідчих дій інформації, у її перевірці й оцінці, що є елементами процесуального доказування. Зібрані в справі докази перевіряються шляхом їхнього аналізу і порівняльного дослідження в процесі проведення

слідчих дій. Така перевірка необхідна стосовно будь-якого доказу, яким би переконливим на перший погляд він не був. У процесі розслідування вона неодноразово проводиться стосовно кожного з доказів і має на меті з'ясування доброякісності, придатності зібраних доказів для встановлення істини в справі [317, 34].

В аналізі процесуальних основ перевірки й оцінки показань необхідно керуватися як загальними положеннями кримінально-процесуального закону (ст.ст. 22,67 КПК України), такі статтями КПК України, що регламентують порядок проведення допиту й інших слідчих дій. Саме в цих статтях закону містяться окремі положення, що визначають процесуальні основи перевірки й оцінки отриманих у ході розслідування фактичних даних. Так, у ст.22 КПК України міститься вказівка про те, що слідчий і особа, котра провадить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного, об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність.

Усі зібрані в справі докази піддаються ретельній, всебічній і об'єктивній перевірці. Перевірка доказів є основою прийняття законних і обґрунтованих рішень у справі.

Загальні положення, що стосуються перевірки й оцінки доказів, знаходять своє відображення і конкретизацію стосовно характеристики окремих джерел доказів у ст.ст. 68-74 КПК України, присвячених показанням свідка, потерпілого, підозрюваного й обвинуваченого, а також у статтях, що регламентують проведення допиту зазначених осіб (ст.ст. 143-145,167-171 КПК України).

Необхідність перевірки показань обумовлена, головним чином, тією обставиною, що показання учасників процесу є, насамперед, суб'єктивним відображенням об'єктивної дійсності, що припускає залежність від індивідуальних особливостей сприйняття, пам'яті, навіювання, зацікавлен-

ності допитуваного, а це рідко спричиняє деформацію відомостей, які повідомляються ним.

Згідно зі ст. 68 КПК України свідок може бути допитаний про будь-які обставини, що підлягають встановленню у даній справі. Це значить, що свідкові можуть бути поставлені запитання, спрямовані на перевірку тих відомостей, які він повідомив під час допиту. Те ж саме можна сказати і про показання потерпшого (ст. 72 КПК України).

Показання підозрюваного й обвинуваченого (ст.ст. 73,74 КПК України), як відомо, служать засобами їхнього захисту. Зазначені особи не несуть кримінальної відповідальності за відмову від дачі і за дачу завідомо неправдивих показань. Ці обставини обумовлюють необхідність більш ретельної перевірки і більш глибокої і всебічної оцінки змісту показань підозрюваних і обвинувачених. Цій меті служить припис законодавця про обов'язок слідчого допитати і, відповідно, про право обвинуваченого дати показання з приводу наявних у справі доказів. Крім того, визнання обвинуваченим своєї вини може бути покладене в основу обвинувачення лише при підтвердженні визнання сукупністю наявних доказів у справі (ст. 74 КПК України).

У зв'язку з цим доречно відзначити, що, на жаль, усе ще поширені факти, коли органи слідства і суди не приділяють належної уваги перевірці доводів обвинувачених, висунутих ними на свій захист; обвинувачення в ряді випадків ґрунтується на показаннях обвинуваченого, від яких він відмовився і які не відповідають іншим фактичним даним, а причини протиріч залишаються нез'ясованими; допускається порушення принципу безпосередності дослідження доказів судом.

Не викликає сумнівів, що дача показань про наявні у справі докази сприяє повній і всебічній перевірці зібраної в справі доказової інформації. Уст. 143 КПК України, що регламентує порядок допиту обвинуваченого, вказується, що після вислуховування показань слідчий має право в разі

потреби задати йому питання. Очевидно, що ці питання можуть мати на меті усунення внутрішніх протиріч показань і невідповідності іншим матеріалам кримінальної справи.

Таким чином, слід зазначити, що всі отримані при допиті відомості підлягають ретельній, всебічній й об'єктивній перевірці як безпосередньо в ході слідчої дії, так і в процесі подальшого розслідування в справі.

Як відомо, перевірка показань невіддільна від їхнього одержання. Вона починається безпосередньо в ході допиту і продовжується після його закінчення. Законодавцем встановлений оптимальний порядок допиту й одержання в ході його проведення фактичних даних, що мають значення для встановлення істини в справі. Ця слідча дія починається вільною розповіддю допитуваного. Форма вільної розповіді «на задану» тему дозволяє найбільш повно викласти події і факти. Тому без особливої в цьому необхідності не рекомендується переривати допитуваного питаннями, робити йому зауваження тощо, щоб тим самим не заважати дачі показань. Після закінчення вільної розповіді, у разі потреби, слідчий може задати допитуваному питання. Такий порядок проведення допиту встановлений не випадково. У ряді випадків допитуваний у вільній розповіді повідомляє про все, що йому відомо у даній справі і що цікавить слідчого. Але набагато частіше після вільної розповіді виникає необхідність за допомогою додаткових питань уточнити або доповнити отримані показання, а при наявності внутрішніх невідповідностей і протиріч з матеріалами справи перевірити їхню достовірність [318,124].

Якщо показання допитуваного суперечать іншим матеріалам справи, у слідчого виникає необхідність з'ясувати причину такої розбіжності, установити мотиви дачі недостовірних показань. Такими можуть бути: навмисне прагнення ввести слідчого в оману з метою уникнути відповідальності за вчинений злочин; острах розправи за дачу неправдивих показань, що викривають злочинця; вплив

яких-небудь факторів на формування показань, не пов'язаних з навмисним перекручуванням останніх.

Проведене нами дослідження показало, що слідчі в більшості випадків (61,5%) з'ясовують причини зміни показань.

Результати опитування слідчих виявили залежність пояснюваних допитуваним причин зміни показань від займаної ним позиції в справі. Так, переважна більшість слідчих (85 % опитаних) пов'язує такі шаблонні пояснення, як здійснення неправомірного фізичного і психологічного впливу в період, що передує порушенню кримінальної справи, з боку оперативних працівників; дезорієнтацію в обстановці і некритичність до своїх дій, викликані стресом, пов'язаним із затриманням; затьмаренням свідомості в момент розслідуваної події, — зі спробою недобросовісного допитуваного ухилитися від відповідальності за вчинений злочин. Для осіб, які добросовісно помиляються, характерні пояснення, що супроводжуються ширими спробами зрозуміти мотивацію своєї поведінки в момент повідомлення неправильних відомостей.

Найбільш розповсюдженим тактичним прийомом перевірки достовірності одержуваних від допитуваного відомостей є постановка питань, спрямованих на деталізацію показань. Причому застосування цього тактичного прийому є універсальним у вирішенні цілого комплексу завдань. Він в однаковому ступені актуальний при виявленні і запобіганні лжесвідчення і самообмови, перевірці алібі, може бути використаний для активізації асоціативних зв'язків, при згадуванні добросовісним допитуваним відомостей і подій, що цікавлять слідство [148, 14-21].

Іншим, найчастіше використовуваним при допиті тактичним прийомом можна назвати оголошення відомостей, що містяться в раніше отриманих показаннях допитуваного, а також пред'явлення інших доказів [249].

Допитуваному пропонується пояснити причину розбіжностей між його показаннями та іншими матеріалами кримінальної справи, у тому числі протиріччя у відомостях, що повідомляються ним, на одному й тому або різних допитах.

При отриманні від підозрюваного (обвинуваченого) визнавальних показань необхідно негайно почати роботу з перевірки достовірності повідомлених ним відомостей: поставити уточнюючі питання щодо осіб, що можуть підтвердити правильність заяви допитуваного, з'ясувати, чи існують документи, на які він може послатися на підтвердження обґрунтування своїх показань, чи збереглися, і якщо так, то де сліди злочину в матеріальній обстановці тощо.

З метою деталізації повідомленої допитуваним інформації варто запропонувати йому виконати схеми або малюнки приміщень, місцевості, предметів, що мають значення для справи.

Як показало проведене нами вивчення, така робота проводиться слідчими не у всіх справах.

Лише за 10 % вивчених кримінальних справ (19 справ) до протоколів допитів додавалися малюнки і схеми.

Однак, проведення роботи, пов'язаної з фіксацією інформації в наочно-образній формі, буває вкрай необхідним (наприклад, при описі допитуваним планів місцевості, житлових та інших будівель) як для кращого сприйняття інформації слідчим, так і для активізації асоціативних зв'язків у свідомості допитуваного. Процесуальною підставою такої діяльності служить ч. 4 ст. 85 КПК України, яка вказує, щодо протоколів можуть додаватися фотознімки, матеріали звукозапису, кінозйомок, відеозапису, плани, схеми, зліпки й інші матеріали, що пояснюють його зміст.

У тих випадках, коли в результаті перевірки змісту показань слідчому стає очевидною їхня невідповідність вже перевіреному матеріалом справи в результаті добросовіс-

ної омани допитуваного, він може за допомогою застосування тактичних прийомів, спрямованих на активізацію асоціативних зв'язків, нейтралізувати фактори перекручування інформації й отримати від допитуваного достовірні відомості. Однак, допомога допитуваному в пригадуванні забутих фактів не повинна містити елементів навіювання, а поставлені перед ним питання не повинні носити навідний характер (ст.ст. 143, 167, 171 КПК України).

Перевірка достовірності змісту показань у ході допиту припускає, як відзначалося, їхнє зіставлення з іншими вже зібраними в справі доказами. Зокрема, порівняльне дослідження різночасових показань тієї самої особи полегшується складанням порівняльних таблиць, у яких усі повідомлення розділяються на окремі елементи [321, 34]. Таке зіставлення може провадитися як у ході допиту, так і після його закінчення. У підсумку звичайно встановлюються збіг або протиріччя існуючої в показаннях доказової інформації з іншими матеріалами справи.

Перевірка доказової інформації, отриманої при допиті, може бути здійснена за допомогою проведення різних слідчих дій.

У процесі вивчення кримінальних справ була досліджена залежність частоти застосування тих чи інших засобів доказування з метою перевірки показань підозрюваних (обвинувачених) з одного боку, і свідків (потерпілих) — з іншого. Результати наведені в таблицях.

Перевірка показань обвинувачених (підозрюваних)

	Загальна кількість	Питома вага в %
Допити	1487	47,8
Експертизи	673	21,7
Очні ставки	405	13,1
Інші слідчі дії	540	17,4
	Всього: 3.105	

Перевірка показань потерпілих

	Загальна кількість	Питома вага в %
Допити	1349	50
Експертизи	406	15
Очні ставки	674	25
Інші слідчі дії	271	10
	Всього: 2.700	

Перевірка показань свідків, показання яких мали важливе доказове значення

	Загальна кількість	Питома вага в %
Допити	671	73,2
Очні ставки	117	12,8
Інші слідчі дії	128	14
	Всього: 916	

Як видно з наведених результатів дослідження, допити відіграють провідну роль у перевірці зібраних у справі доказів. Причому активніше вони використовуються при перевірці показань свідків і потерпілих. Необхідність більш об'єктивної і ретельної перевірки показань підозрюваних й обвинувачених змушує слідчого більше звертатися до експертів і використовувати доказовий потенціал інших слідчих дій з більш складною, ніж у допиту, операціональною структурою.

Результати вивчення практики наочно показують, що в порівнянні з допитами обвинувачених при допитах свідків і потерпілих перевірці, оцінці змісту їхніх показань приділяється ще менше уваги (3105 перевірочних дій проти 2700 і 916), хоча в силу можливої зацікавленості свідків і впливу, що здійснюється на них, на нашу думку, існує необхідність у проведенні зазначеної роботи стосовно практично кожного допитуваного з числа свідків і потерпілих.

Одним із розповсюджених методів перевірки доказової інформації, отриманої при допиті, є проведення повторних допитів тієї самої особи.

Такі допити підозрюваних та обвинувачених мали місце практично у більшості вивчених кримінальних справ (185); потерпілих... у 71 % випадків (142 справи); свідків, показання яких мали важливе доказове значення, — у 32% справ (64 справи).

Як показує вивчення практики, при першому допиті лише в порівняно рідких випадках вдається перевірити достовірність отриманих від допитуваного відомостей. Пояснюється це частіше за все тим, що на першому допиті слідчий ще не одержав повного уявлення про особистість допитуваного, мотиви його поведінки і психологічні установки, не завершив реконструкції обставин розслідуваної події.

Пізнавальний потенціал повторних допитів досить високий, оскільки на момент проведення таких слідчих дій у розпорядженні слідчого, як правило, уже існують матеріали перевірки первинних показань. Однак, як показує вивчення практики розслідування кримінальних справ, він реалізується слідчими ще не повністю.

Так, у вивчених справах у 10% випадків (21 справа) зміст окремих відомостей, що повідомляються підозрюваним (обвинуваченим) при повторних допитах, не зіставлявся з первинними показаннями та іншими матеріалами справи. Слідчі, у результаті, не використовували можливості допиту як засобу перевірки доказів, а відводили собі роль протоколістів, сумлінно фіксуючи все те, що вважав за потрібне допитуваний, хоча необхідність перевірки показань шляхом постановки відповідних питань існувала.

По вивчених справах відзначене зниження якості повторних допитів потерпілих і свідків у порівнянні з допитами обвинувачених, що можна пояснити недооцінкою слідчими складності допиту цієї категорії осіб. Якщо в більшості випадків на першому допиті слідчими вживали-

ся заходи до перевірки фактичних даних, отриманих при допиті свідків і потерпілих (94 % протоколів додаткових допитів), то надалі при проведенні повторних допитів ця робота ставала менш активною, показання перевірялися лише за кожним п'ятим додатковим допитом (усього 19% подібних протоколів).

У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що результати повторного допиту, також як і першого, підлягають перевірці шляхом зіставлення із зібраними в справі доказами. Тільки на цій основі може бути зроблений правильний висновок про достовірність як первинних, так і наступних показань.

Іншим найбільш розповсюдженим способом перевірки змісту показань є допит інших осіб, що проходять у кримінальній справі (співучасників злочину, потерпілих, свідків). У результаті проведення таких допитів слідчий одержує показання різних осіб за тим самим питанням, що дозволяє йому виявити розбіжності й протиріччя в показаннях і на підставі дослідження причин наявних протиріч зробити висновки про достовірність або недостовірність тих або інших фактичних даних.

При очевидності ряду переваг перевірки показань за допомогою допитів, слід зазначити, що, незважаючи на величезний пізнавальний потенціал допиту, його можливості у встановленні значущих для справи обставин часто бувають обмежені труднощами в досягненні адекватного мовленнєвого спілкування між тим, хто допитує, і допитуваним, обмеженістю використовуваних при його проведенні методів пізнання, недостатньою об'єктивністю слідчого тощо.

З перелічених причин засобами перевірки змісту показань часто є інші слідчі дії, що мають, як правило, більш складну, ніж у допиту, операціональну структуру, можливість використання яких для перевірки показань прямо впливає із закону (ст.ст. 172, 174-175, 194 КПК України).

До числа цих слідчих дій, насамперед, належить очна ставка, в основі якої, як раніше відзначалося, лежить той самий пізнавальний метод розпитування, і яка проводиться за наявності істотних протиріч у показаннях двох раніше допитаних осіб. Слідчі використовують очну ставку як засіб перевірки показань не завжди виправдано. Часто при проведенні цієї слідчої дії їм не вдається нейтралізувати негативний психологічний вплив одного учасника на іншого. Недарма однією з умов проведення очної ставки часто називають наявність високих морально-вольових якостей і відповідних рис характеру в правдивого учасника [249, 76].

Перед очною ставкою слідчий обов'язково повинен врахувати можливі ускладнення в проведенні цієї слідчої дії і, за наявності сумнівів у результативності очної ставки, відмовитися від її проведення. Дійсно, у слідчого під час допиту більше тактичних можливостей використання доказової інформації, у тому числі й викривальні властивості (оголошення, безпосереднє пред'явлення, посилення на наявність тощо).

У силу зазначених обставин, навіть за наявності істотних протиріч у показаннях осіб, які проходять у справі, щораз необхідно вирішувати питання про вибір у сформованій слідчій ситуації таких засобів доказування, використання яких може принести найбільший доказовий результат.

У рамках розгляду питання про перевірку показань за допомогою різних слідчих дій не можна не сказати про проблему співвідношення пізнавальних можливостей допиту й впізнання. У кримінальному процесі склалася ситуація, за якої, з одного боку, при допиті з метою перевірки показань можуть пред'являтися речові докази, інші матеріали і документи, а з іншого — ст. 175 КПК України говорить про можливе, „у разі потреби”, пред'явлення для впізнання речових доказів. Таким чином, у законі одночасно існують начебто два режими — власне процесуальне впізнання і впізнавання в процесі допиту, що на прак-

тиці породжує певні труднощі, пов'язані з невідрегульованістю в КПК питання про можливість застосування тих або інших засобів доказування в конкретній слідчій ситуації [271, 95].

Вихід із цього становища бачиться в більш твердій законодавчій регламентації процесуальних підстав до пред'явлення для впізнання. Пропонується зафіксувати в законі не право, а обов'язок слідчого в необхідних випадках проводити впізнання. Вирішенню проблеми могло б сприяти також закріплення в нормах КПК України, які регламентують порядок проведення допитів свідків, потерпілих, обвинувачених і підозрюваних, правил пред'явлення в процесі допиту деяких об'єктів, зокрема протоколів слідчих дій і додатків до них, інших малюнків, схем, а також документів.

У ході досудового розслідування у деяких категоріях кримінальних справ одержала поширення слідча дія, що супроводжується виходом з обвинуваченим (підозрюваним, свідком, потерпілим) на місце, де відбувалися події, пов'язані з розслідуваним злочином, іменована у теорії „відтворення обстановки й обставин події”.

Справедливо критикуючи деяких практичних працівників, що розглядають відтворення обстановки й обставин події як „засоби закріплення” визнавальних показань, ми вважаємо, що завдання використання цієї слідчої дії в доказуванні набагато ширше і спрямоване, насамперед, на відшукування нової інформації. Тому ця слідча дія часто використовується з метою відшукування матеріальних слідів злочину, а також як засіб викриття лжесвідчення і самообмови.

Ми хочемо звернути увагу на те, що відтворення обстановки й обставин події (ст. 194 КПК України) є слідчою дією, яка включає в себе 2 дії: перевірку показань на місці та слідчий експеримент.

Ми поділяємо позицію розробник проекту КПК України, у якому ця слідча дія розділена на дві: перевірка

показань на місці (ст. 261 проекту КПК України) і слідчий експеримент (ст. 262 проекту КПК України) з визначенням підстав і порядку проведення цих дій.

«Слідчий експеримент» має трохи іншу пізнавальну спрямованість і свої тактичні особливості, що впливають зі специфічного завдання перевірки експериментальним шляхом даних, які мають значення для справи (ст. 262 проекту КПК України). Очевидно, що перевірки при цьому підлягають поставлені слідчим під сумнів дані, які містяться, переважним чином, в показаннях допитаних осіб.

Необхідно підкреслити важливість комплексного підходу до використання з метою перевірки показань різних засобів доказування. Так, для перевірки окремих положень показань можуть проводитися огляди місця події, обшуки, виїмки, освідування, різні експертизи, а також використовуватися інші, передбачені законом способи збирання і перевірки доказів. З числа останніх найчастіше на практиці, з метою перевірки, витребуються і долучаються до кримінальних справ різні довідки й інші документи.

Раніше нами говорилося про велике значення використання матеріалів звуко- і відеозапису в процесі забезпечення достовірності показань. У цьому параграфі слід підкреслити роль цих додаткових засобів фіксації в перевірці показань.

Треба сказати, що закон не забороняє пред'явлення на допитах фонограм і відеоматеріалів, отриманих раніше при проведенні слідчих дій.

Відтворення при допиті фонограм і відеоматеріалів істотно підвищує його результативність, оскільки допомагає вирішити відразу два завдання, пов'язані з наданням допомоги в згадуванні забутого добросовісним допитуваним і подоланням установки на дачу неправдивих показань осіб, що протидіють встановленню істини в справі.

Ефективність викриття лжесвідчення пояснюється тим, що в цьому разі на недобросовісну особу діє додат-

ковий психологічний фактор: вона чує голос особи, яка викриває її у вчиненні злочину [322, 35]. Механізм цього тактичного прийому багато в чому обумовлений комплексним впливом на мислення, волю і почуття допитуваного сприйманої ним інформації, що пригнічує установку на дачу неправдивих показань. Зруйнована в результаті його застосування ланка в ланцюзі вигаданих показань спричиняє найчастіше неспроможність усієї системи захисту недобросовісного допитуваного.

Під оцінку показань мається на увазі заснована на законі розумова діяльність суб'єкта доказування, що полягає у визначенні відносності, допустимості і достовірності фактичних даних, які містяться в показаннях, у визначенні їхньої придатності для обґрунтування і прийняття рішень у кримінальній справі [323, 428].

У будь-якій практичній діяльності оцінка неможлива без пізнання явищ і подій об'єктивної дійсності. У кримінальному процесі первинний ймовірнісний висновок про істинність зібраного доказового матеріалу в силу накопичення сукупності доказів перетворюється в достовірний висновок, а первинне припущення переростає в почуття впевненості, у переконання особи, що оцінює докази [320, 8].

Ст. 67 КПК України містить принципово важливе положення про те, що ніякі докази не мають заздальгідь встановленої сили. Слідчий оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, заснованим на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи в їхній сукупності, керуючись законом.

Стосовно допиту, оцінка починається в той момент, коли отримані від допитуваного відомості оцінюються з позиції відносності, допустимості, достовірності й продовжується, коли вже внесені в протокол показання зіставляються з іншими наявними в справі доказами.

У зв'язку з оцінкою змісту показань законодавцем розроблений ряд приписів, спрямованих на забезпечення

достовірності оцінки результатів розглянутої слідчої дії. Так, згідно із ст. 68 КПК України не можуть бути доказом дані, повідомлені свідком, джерело яких невідоме.

Конкретний припис щодо оцінки змісту показань обвинуваченого в зіставленні із сукупністю зібраних у справі доказів міститься в ст. 74 КПК України.

До оцінки змісту показань слідчий вдається в міру необхідності отримання нової доказової інформації на різних стадіях розслідування кримінальної справи. Вона проходить кілька взаємозалежних і взаємообумовлених етапів. Безпосередньо при проведенні допиту оцінюється внутрішня узгодженість показань, їхня відповідність наявним у справі даним, оцінюється відносність і достовірність одержуваних показань. Причому безпосередньо в ході допиту може проводитися оцінка як окремих елементів показань у зіставленні, наприклад, з раніше отриманими, так і оцінка нових відомостей, отриманих від допитуваного.

З метою оцінки показань вже в період допиту слідчим застосовуються різні тактичні прийоми: деталізація показань; складання допитуваним планів або схем; постановка перед допитуваним контрольних питань, спрямованих не тільки на уточнення показань, що стосуються розслідуваної події, але і з'ясування психологічної характеристики особистості допитуваного. Найбільш важливим є в зв'язку з цим метод порівняльного аналізу інформації, сприйманої слідчим від допитуваного, з наявною в матеріалах справи. Як справедливо відзначав М.І. Порубов, кожен доказ зіставляється з іншими доказами, порівнюється з усіма встановленими в справі обставинами. У результаті виявляються його протиріччя, які пояснюються й усуваються. Так, на думку М.І. Порубова, збіг в показаннях потерпілого й обвинуваченого свідчать про правдивість останнього і, навпаки, розбіжність у показаннях цих учасників процесу може бути результатом дачі обвинуваченим або потерпілим неправдивих показань. Збіг подро-

биць у показаннях кількох свідків може бути пояснений попередньою змовою або явищем масової сугестії, що має місце в тих випадках, коли допит одного свідка проводиться в присутності інших [181, 157].

Протиріччя в показаннях допитуваних у справі осіб можуть бути викликані різними причинами. Найбільш розповсюдженими з них є неправда і добросовісна омана допитуваного.

При аналізі ж отриманих на допиті підозрюваних та обвинувачених відомостей необхідно мати на увазі, що особа, яка вчинила злочин, навіть у випадку дачі правдивих показань нерідко прагне внести в них неправдиві, надумані елементи. Найчастіше це робиться для того, щоб залишити за собою можливість відмовитися при несприятливих обставинах від раніше даних правдивих показань за допомогою посилань на деталі і факти, які не відповідають дійсності. Тому вкрай важливий порівняльний аналіз показань з іншими матеріалами справи вже в ході проведення допиту, що, зрозуміло, припускає гарне знання слідчим усіх матеріалів справи.

Деформація показань і неправильна їхня оцінка може бути пов'язана з недосягненням слідчим з допитуваним адекватного вербального контакту. У зв'язку з цим Н.І.Гаврилова справедливо відзначала, що слідчий є своєрідним „ретранслятором" інформації свідків, яка ним перекодується з усної форми в письмове мовлення. При цьому в специфічних умовах повторюється весь цикл психічних процесів, які були властиві і самому свідку (сприйняття, відбиття, відтворення), але цього разу переробка матеріалу показань свідків здійснюється особою, що проводить допит. На думку Н.І.Гаврилової, у цьому циклі й полягає небезпека деформації доказової інформації [149, 18].

З огляду на це слід зазначити, що однаково небезпечними є як зайва емоційність слідчого, так і внесення до протоколу показань свідка чи потерпілого без ніякої попередньої їх оцінки.

Сказане наочно ілюструють результати вивчення кримінальних справ, що знаходилися у провадженні слідчих МВС України. Характеризуючи типові недоліки в одержанні, перевірці й оцінці доказів, слід зазначити, що багато слідчих при допиті свідків і потерпілих відводять собі роль протоколістів, фіксуючи лише те, що вважатиме за потрібне сказати допитуваний. Майже третина всіх помилок при допитах полягала в тому, що слідчі не надали значення протиріччям у показаннях і не намагалися їх усунути.

У слідчій практиці, поряд з раніше відзначеними, мають місце недоліки, пов'язані з оцінкою показань допитаних у справі осіб, які можна типізувати в такий спосіб:

1) непідготовленість, безплановість і безсистемність допиту є перешкодою до правильної і всебічної оцінки як окремих доказів, так і їх сукупності, оскільки, обмежуючись збором фактичних даних, явищ, які „лежать на поверхні”, без аналізу слідчої ситуації, психологічної характеристики особистості допитуваного, умов проведення допиту, слідчий ризикує не одержати інформацію, що має важливе доказове значення, або сприйняти її в перекрученому вигляді;

2) пасивність слідчого, некритичне ставлення до показань обвинуваченого приводить до ситуацій, при яких допитуваний починає займати двійчасту, суперечливу позицію, а слідчий, не даючи в процесі допиту належної оцінки одержуваній інформації, йде шляхом найменшого опору й задовольняється будь-яким визнанням вини, у тому числі і таким, за яким проглядається спроба ухилитися від відповідальності за більш тяжкий злочин або самообмова;

3) однобічна і тенденційна оцінка показань, що в умовах створення в слідчого перебільшеного уявлення про значення зібраного ним доказового матеріалу приводить до заниження значення показань обвинуваченого і, як наслідок, до залишення без належної перевірки й

оцінки доводів обвинуваченого на користь своєї невинуватості або до прямо протилежної ситуації, за якої слабе володіння методами збирання, перевірки й оцінки доказів при допиті приводить до появи в процесі розслідування так званого „закріплення” визнавальних показань, що полягає в кількаразових додаткових допитах обвинуваченого, які не несуть ніякої нової інформації, проведенні непотрібних очних ставок тощо. У результаті створюється ілюзія доказаності обвинувачення, яка не витримує, природно, судової перевірки.

На поширеність таких помилок на досудовому слідстві вказав Ю.В. Кореневський, який справедливо відзначив, що використання тих самих доказів під виглядом різних і самостійних створює ефемерне враження про наявність сукупності доказів там, де в дійсності існує лише один, хоча й у вигляді різних модифікацій показань обвинуваченого, котрий визнає свою вину. У подібних випадках в обвинувальному висновку і вирокі часом перелічуються як докази винності показання, що дані обвинуваченим на допиті, на очній ставці, у ході відтворення обстановки й обставин події.

Ми згодні з висновком автора про те, що результати подібних слідчих дій можуть набути значення самостійних доказів лише за умови, якщо при цьому отримані які-небудь нові дані, або підтвердилися (спростовані) колишні [324, 130].

На іншу крайність у діяльності слідчих за оцінкою наявної доказової інформації правильно вказав Н.М. Кіпніс, характеризуючи помилки, пов'язані з відсиланнями в протоколах допиту обвинуваченого до протоколу допиту цієї самої особи як свідка, коли в цих протоколах показання обвинуваченого або взагалі не записуються, або записуються дуже коротко в обох випадках з позначкою такого змісту: „Підтверджую всі показання, дані раніше при допиті як свідка, більше нічого додати не можу”. За справедливим твердженням Кіпніса Н.М., незначність пока-

зань свідків, отриманих з порушенням конституційного привілею проти самозвинувачення, не дозволяє використовувати фактичні дані, що містяться в цих показаннях, як докази [271, 90].

Забезпечення об'єктивної оцінки показань буває важким в умовах непроцесуального втручання в діяльність слідчого. Проте на практиці воно має місце.

Аналізуючи причини втручання в розслідування, слід зазначити, що найбільш часто воно здійснюється:

а) посадовими особами, що володіють найбільшими владними повноваженнями в місті або районі, за допомогою як погроз на адресу слідчого і його керівника (зняттям з посади, переслідуванням по службі і т.п.), так і шляхом обіцянки різноманітних переваг і пільг;

б) посадовими особами, яким слідчі підлеглі по службі як безпосередньо (вказівка прокурора, начальника слідчого відділу), так і через інших посадових осіб (наприклад, наказ вищестоящого начальника СУ начальника СВ, розслідування по якому провадиться підлеглим останнього);

в) іншими особами, які в силу свого службового становища мають можливість ущемити законні інтереси слідчого (начальник бюро технічної інвентаризації, який перешкоджає оформленню документів з нерухомістю, і начальник паспортного столу, що відмовляє в реєстрації за місцем проживання, керівник навчального закладу, який загрожує виключенням з цього навчального закладу тощо).

Як показало опитування слідчих, найчастіше вони відчують неправомірний вплив у вигляді примусу до прийняття неправильних процесуальних рішень з боку свого керівництва.

Одна з причин такого становища, на нашу думку, прихована в так званому подвійному підпорядкуванні слідчих МВС, з одного боку, по лінії слідчих управлінь і відділів, а з іншого, — керівництву відловідаих ОВС і УВС, тобто органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність і відпові-

дають за розкриття злочинів, а в силу цієї обставини зацікавлених у збільшенні показників розкриття, іншими словами, справ із пред'явленим обвинуваченням.

Вбачається, однак, що радикальним чином змінити ситуацію дозволить лише вирішення питання про фактичний вивід слідчого апарату з підпорядкування МВС.

Оцінюючи в ході допиту отримані відомості, слідчий повинен враховувати цілий ряд обставин, що стосуються умов формування показань і особистості допитуваного, якими у великій мірі обумовлені повнота і достовірність цих показань. Це і зацікавленість допитуваного в результаті справи, і взаємини його з іншими особами, які проходять у справі, і моральний вигляд тощо.

При оцінці доказової інформації, отриманої на допиті, слідчий враховує не тільки відомості, які повідомляє допитуваний, і зазначені вище обставини, але й відчуває весь процес допиту, поведінку допитуваного, його впевненість, емоційну насиченість мовлення, його інтонаційну спрямованість (жаль, каяття, зневага), вегетативні прояви (почервоніння, збліднення, тремор рук, виступання поту на обличчі) тощо [202, 24-26].

При оцінці змісту показань завжди існує небезпека емоційного підходу з боку слідчого. Кримінально-процесуальний закон, професійна етика вимагають від слідчого неупередженості й об'єктивності в оцінці показань.

У спеціальній літературі звертається увага на необхідність індивідуального підходу до одержання й оцінки змісту показань кожного допитуваного з урахуванням його віку, освіти, характерологічних особливостей його особистості, відносини до події злочину і винної особи, психічного стану в момент допиту і ряду інших факторів, що впливають на повноту й достовірність показань [323, 621].

А.І. Абасов у зв'язку з цим навіть пропонує доповнити процесуальне законодавство окремою нормою щодо заборони обвинувального спрямування при оцінці показань обвинуваченого [305, 21].

Позитивно оцінюючи пропозиції про необхідність індивідуального підходу до оцінки показань, ми не підтримуємо позиції А.І. Абасова, оскільки недопустимість обвинувального спрямування і без того впливає з вимоги забезпечення слідчим повноти, всебічності й об'єктивності оцінки доказів (ст. 67 КПК України).

Висновки слідчого, пов'язані з оцінкою доказової інформації, отриманої при допиті, служать досягненню об'єктивної істини у розслідуваній справі, мають важливе значення для подальшого ходу розслідування. Оцінюючи зміст показань, слідчий планує шляхи подальшої їхньої перевірки, формує в такий спосіб план подальшого розслідування, визначає роль і значення результатів допиту в системі доказів у кримінальній справі, використовує їх при проведенні слідчих дій і для обґрунтування прийнятих у справі рішень. Основний обсяг роботи з оцінки змісту показань проводиться по закінченні допиту, коли його результати зіставляються слідчим із усіма матеріалами кримінальної справи. На цьому етапі слідчі часто виносять різні постанови, у яких, зокрема, оцінюється вся сукупність показань певної особи і всі матеріали кримінальної справи, і на цій основі приймаються різні процесуальні рішення (про кваліфікацію злочину, про об'єднання і виділення справ, про виключення із системи доказів тих або інших показань тощо). Однак, слід зазначити, що така оцінка отриманої від допитуваного доказової інформації в більшості випадків за своїм характером є попередньою. Результати допиту, а також інших слідчих дій, що одержали процесуальне відображення в матеріалах кримінальної справи, оцінюються в їх сукупності, після чого слідчим робиться остаточний висновок про відносність, допустимість і достовірність певних показань. Ця оцінка знаходить своє відображення в процесуальних документах, що визначають подальшу долю кримінальної справи, в обвинувальному висновку, у постанові про закриття справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аверьянова Т. В.* Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы методов судебной экспертизы. — М., 1994.
2. *Белкин Р. С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. — М., 2001.
3. *Семенюк Э.Л., Урсул А.Д.* Категории современной науки. — М., 1984.
4. *Бедняков Д.И.* Непроцессуальная информация и расследование преступлений. — М., 1991.
5. *Тихомирова Л. В., Тихомиров М.Ю.* Юридическая энциклопедия. — М., 1998.
6. *Винер Н.* Кибернетика и общество /Пер. с англ. — М., 1958.
7. *Правовая информатика и кибернетика* /Под ред. Н.С. Полевого. — М., 1993.
8. *Михеева Л.М.* Об изучении документации в конкретных социально-правовых исследованиях //Право и социология. — М., 1973.
9. *Морозов К.Е.* Философские проблемы теории информации //Философия естествознания. — М., 1966.
10. *Земан И.* Кибернетика и философия /Пер. с англ. //Философия и естествознание. — М., 1965.
11. *Бриллюэн Л.* Наука и теория информации /Пер. с англ. — М., 1960.
12. *Философский энциклопедический словарь/составители.: Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко.* — М., 1998.
13. *Урсул А.Д.* Отражение и информация. — М., 1973.
14. *Тарасенко Ф.П.* Копределению понятия «информация» в кибернетике //Вопросы философии. — 1963. — № 3.
15. *Тотт В.С., Семенюк Э.Л., Урсул А.Д.* Социальная роль информатики. — М., 1987.
16. *Белкин Р. С., Винберг А.И.* Криминалистика и доказывание (методологические проблемы). — М., 1969.
17. *Бирюков Б.В., Тростников В. И., Урсул А.Д.* Информация как научное и метанаучное понятие // Понятие информации /Под ред. И.И. Гришкина. — М., 1973.

І вербальної інформації у кримінальному процесі України

18. *Шебанова А. Ф.* Содержание и цели правовой информации // Правовая информация. — М., 1974.
19. *Трофимов А. М.* Использование некоторых закономерностей отражения в процессе расследования // Труды Высшей школы МООП СССР. - 1967.-№15.
20. *Хлынецов М. Н.* Криминалистическая информация и моделирование при расследовании преступлений. - Саратов, 1982.
21. *Полевой Н. С.* Криминалистическая кибернетика. - М., 1982.
22. *Белкин Р. С.* Криминалистика: Учебный словарь-справочник. - М., 1999.
23. *Хлынецов М. Н.* О криминалистической терминологии // Актуальные проблемы отраслевых юридических наук. - Саратов, 1982.
24. *Василенко В. П., Трофимов А. Т.* О понятии исследования доказательственной информации // Наука и техника на службе предварительного следствия: Труды ВСШ МВД СССР. - Волгоград, 1976.- Вып. 12.
25. *Колдин В. Я., Полевой И. С.* Информационные процессы и структуры в криминалистике. — М., 1985.
26. *Доспулов Г. Г.* Оптимизация предварительного следствия.—Алма-Ата, 1984.
27. *Образцов В. А.* Выявление и изобличение преступника. - М., 1997.
28. *Образцов В. А., Насонов С. А., Рзаев Т. Ю.* Криминалистическое наблюдение как метод собирания ориентирующей информации по уголовным делам // Труды МГЮА. — 1997.
29. *Громов Н. А.* Уголовный процесс России: Учебное пособие. - М., 1998.
30. *Дорохов В. Я.* Понятие доказательства // Теория доказательств в советском уголовном процессе / Отв ред Н В Жогин - М., 1973.
31. *Шейфер С. А.* Сущность и способы собирания доказательств в советском уголовном процессе. — М., 1972.
32. *Миньковский Г. М.* Допустимость доказательств // Теория доказательств в советском уголовном процессе. - М., 1973.
33. *Кириллов В. И., Шарченко Л. Л.* Логика: Учебник. - М., 1995.
34. *Шейфер С. А.* Следственные действия. Система и процессуальная форма. — М., 2001.
35. Психология: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. - М., 1990.

36. *Лукашевич В. Г.* Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий : Учебное пособие. — Киев, 1989.
37. *Андреева Г. М.* Социальная психология. — М., 1999.
38. *Ломов Б. Ф.* Общение и социальная регуляция поведения // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. — М., 1976.
39. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.
40. *Романов В. В.* Юридическая психология. — М., 1998.
41. *Столяренко А. М.* Психологические приемы в работе юриста. - М., 2001.
42. *Климов Е. А.* Индивидуальный стиль деятельности. — Казань, 1969.
43. Дані анкетування слідчих у процесі вивчення кримінальних справ.
44. *Андреева Г. М.* Социальное познание: проблемы и перспективы. - М., 1999.
45. Краткий психологический словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — Ростов-на-Дону, 1999.
46. *Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М.* Словарь-справочник по психодиагностике. — СПб, 1999.
47. Дані анкетування слідчих в процесі вивчення кримінальних справ.
48. Дані анкетування слідчих в процесі вивчення кримінальних справ.
49. *Бороздина Г. В.* Психология делового общения: Учебное пособие. - М., 2001.
50. Когнитивная психология // Речь как когнитивный процесс и как средство общения. — М., 1986.
51. *Клацки Р.* Память человека. Структура и процессы. — М., 1978.
52. Криминалистика. Т. 2 / Под ред. Б. П. Смагоринского. — Волгоград, 1994.
53. *Шибутани Т.* Социальная психология. — М., 1969.
54. *Леонтьев А. А.* Общение как объект психологического исследования // Методологические проблемы социальной психологии. - М., 1975.
55. *Парыгин Б. Д.* Основы социально-психологической теории. - М., 1971.

56. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. - Л., 1969.
57. Дулов А. В. Судебная психология. - Минск, 1975.
58. Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса. - М., 1965.
59. Тихомиров О. К. Психология мышления. - М., 1984.
60. Леонтьев А. А., Шахнарович А. М., Батов В. И. Речь в криминалистике и судебной психологии. — М., 1977.
61. Пиз А. Язык телодвижений /Пер. с англ. - СПб., 1997.
62. Бодаев А. А. Восприятие и понимание человека человеком. - М., 1982.
63. Фаст Д. Язык тела /Пер. с англ. - М., 1997.
64. Атвагер И. Невербальное общение // Психология влияния: Хрестоматия /Составитель А. В. Морозов. — СПб., 2001.
65. Матусевич И. А. Изучение личности обвиняемого в процессе предварительного расследования преступлений. — Минск, 1975.
66. Образцов В. А., Протасевич А. А. Криминалистическая характеристика следственного действия // Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов /Под ред. В. А. Образцова. - М., 1999.
67. Васильев В. Д. Юридическая психология: Учебник. — М., 1991.
68. Скрыпников А. И., Лаговский А. Ю., Бегунова Л. А. Значение поведенческих реакций подозреваемого для экспертно-оценки его психологических особенностей: Методическое пособие. — М., 1995.
69. Изард К. Э. Психология эмоций /Пер. с англ. - СПб., 2000.
70. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции: Конспект лекций. - М., 1971.
71. Лунге А. Психология эмоций. — Таллин, 1980.
72. Леонтьев А. А., Носенко Э. Л. Некоторые психолингвистические характеристики спонтанной речи в состоянии эмоционального напряжения // Общая и прикладная психолингвистика. — М., 1973.
73. Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). — Ростов-на-Дону, 1986.
74. Топорков А. А. Словесный портрет: практическое пособие. - М., 1999.
75. 3 точки зору автора, одні й ті самі аспекта зовнішності та поведінки особи можуть розглядатися як джерела, так і засоби передачі невербальної інформації. Не зачіпаючи етимологію по-
нять „джерело” та „засоби”, зазначимо, що доречність використання тогочасного терміна по відношенню до особливостей зовнішності та поведінки конкретної особи визначається тим, ким — одержувачем чи відправником невербальної інформації — є він уданий момент.
76. Проблемы сознания. — М., 1966.
77. Платонов К. К. Личностный подход как принцип психологии / Методологические и теоретические проблемы психологии. - М., 1974.
78. Петелин Б. Я. Психология правонарушения. — М., 1974.
79. Васильев А. Н. Тактика отдельных следственных действий. - М., 1990.
80. Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений. — Свердловск, 1975.
81. Глазырин Ф. В. Изучение личности обвиняемого и тактика отдельных следственных действий. — Свердловск, 1973.
82. Бахин В. П., Весельский В. К., Карнов // С. Допрос: психология, организация, тактика. — Киев, 1998.
83. Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. — Киев, 1973.
84. Леей А. А. Деятельность следователя и прокурора на первоначальном этапе расследования убийств. — М., 1987.
85. Ратинов А. Р., Ефимова Н. Н. Психология допроса обвиняемого. - М., 1988.
86. Ямпольский А. Е. Психологические основы формирования следственного мастерства. — Волгоград, 1980.
- Ю. Якимов И. Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. — М., 1925.
88. Глазырин Ф. В. Психология следственных действий: Учебное пособие для вузов МВД СССР. — Волгоград, 1983.
89. Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве. — Минск, 1973.
90. Васильев А. Н., Карнеева Л. М. Тактика допроса при расследовании преступлений. — М., 1970.
91. Васильев А. Н. Тактика отдельных следственных действий. - М., 1981.
92. Васильев В. Л. Юридическая психология. — М., 1974.
93. Ковалев А. Г. Психология личности. — М., 1970.
94. Богословский В. В., Степанов А. А., Виноградова А. Д. и др. Общая психология: Учебное пособие. — М., 1981.

95. Немое Р. С. Психология: Учебное пособие. — М., 1990.
96. Платонов К.К. Проблемы способностей. — М., 1972.
97. Мерлин В.С. Очерки теории темперамента. — М., 1964.
98. Небылицын В.Д. Избранные психологические труды. — М., 1990.
99. Теплое Б.М. Проблемы индивидуальных различий, — М., 1965.
100. Краткий психологический словарь. — М., 1985.
101. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии/ Пер. с польского. — М., 1982.
102. Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент. Характер. Личность. — М., 1984.
103. Мерлин В. С. Очерки теории темперамента. — М., 1964.
104. Васильев В.Л. Юридическая психология. — М., 1991.
105. Бодалев А.А. Формирование понятия о другом человеке как личности. — Л., 1970.
106. Пантелеев И. Ф. Некоторые вопросы психологии расследования преступлений/Труды ВЮЗИ. - 1973. - Вып. XXXIX.
107. Ковалев А.Г., Мясичев В.Н. Психические особенности человека. — Т.1. Характер. — Л., 1957.
108. Левитов Н.Д. Вопросы психологии характера. — М., 1956.
109. Платонов К.К. Способности и характер //Теоретические проблемы психологии личности. — М., 1974.
- ПО. Дулов А.В., Нестеренко П.Д. Тактика следственных действий. — Минск, 1971.
111. Платонов К. К. Личность как объект социальной психологии. — В кн.: Методологические проблемы социальной психологии. — М., 1975.
112. Jarosztwski J. Osobowosc i wspolnota. — W-wa. 1970.
- ИЗ. Уледов А. К. Структура общественного сознания. — М., 1980.
114. Овчинников Н. Ф. Понятие материи и современное знание о ее структуре.—Вопросы философии. — 1963.— № 11.
115. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. — М., 1977.
116. Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства.— М., 1978.
117. Лавриненко В.Н. К вопросу о конкретно-историческом содержании человеческой личности. — В кн.: Социологические проблемы личности. — Красноярск, 1973.
118. Кряжев П.Е. Общество и личность. — М., 1961.
119. Афанасьев В.Г. Целостная структура личности. /Проблема исследования систем и структур. — М., 1981.
120. Мясичев В.Н. Личность и неврозы. — Л., 1960.
121. Каган М. С. Человеческая деятельность.— М., 1974.
122. Лебединский М. С, Мясичев В.Н. Введение в медицинскую психологию. — М.-Л, 1966.
123. Платонов К.К. Психологическая структура личности. — В кн.: Личность при социализме. — М., 1968.
124. Платонов К.К. Проблемы способностей. — М., 1972.
125. Грядунова Л.И. Социальная ответственность социалистической личности, ее структура и условия формирования. Дисс.. канд. философских наук. — Киев, 1976.
126. Глазырж Ф.В. Методы изучения личности обвиняемого на предварительном следствии //Ленинизм и проблемы развития государства и права. — Свердловск, 1970.
127. Доспуло Г.Г., Мажитое Ш.М. Психология показаний свидетелей и потерпевших. — Алма-Ата, 1975.
128. Питерцев С.К., Степанов А.А. Тактика допроса на предварительном следствии и в суде. — Санкт-Петербург, 2000.
129. Бурданова В. С, Быков В.М. Виктимологические аспекты криминалистики: Учебное пособие. — Ташкент, 1981.
130. Асмолов А.Г. Деятельность и установка. — М., 1979. i >
131. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции 1-15.-Санкт-Петербург, 1999.
132. Карузина В.В. Тактика использования данных о поведении участников уголовного процесса в ходе следственных действий. Автореферат канд.дисс. — Санкт-Петербург, 1998.
133. Дилтс Р. Моделирование с помощью НЛП. - Санкт-Петербург, 2001.
134. Психология индивидуальных различий. Тексты подред. Гиппенрейтер Ю.Б. - М., 1982.
135. Лури В. С. Анализ современного опыта психологической подготовки сотрудников полиции США. Автореферат канд. дисс...-М., 1991.
136. Меграбян А.А. К учению о психическом автоматизме// Вопросы психологии.— № 3. — 1961.
137. Одна кутова хвилина має 60 кутових секунд; в одному градусі — 60 кутових хвилин; 20 кутових секунд складають 1/180 градуса.

138. *Ракитов А.И.* Анатомия научного знания. — М., 1969.
139. *Колдж В.Я., Полевой Н.С.* Информационные процессы и структуры в криминалистике. - М., 1985.
140. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. — М., 1977.
141. Все термины приведены в соответствии со сборниками рекомендуемых терминов, выпуск 94, АН СССР, Комитет научно-технической терминологии, „Теория передачи информации”. — М., 1979.
142. *Винберг А.И.* Криминалистика // Введение в криминалистику. - М., 1950. Вып.1.
143. *Лу'пинская П.А.* Доказывание в советском уголовном процессе. - М., 1966.
144. Советский уголовный процесс. — М., 1975.
145. *Грамович Г.И.* Основы криминалистической техники. — Минск, 1981.
146. *Гинзбург А.Я.* Тактика предъявления для опознания. — М., 1971.
147. *Гапанович Е.Е.* Опознание в судопроизводстве. - Минск, 1975.
148. *Леви А.А., Пичкалева Г.И., Селиванов Н.А.* Получение и проверка показаний следователем. — М., 1987.
149. *Гаврилова Н.Н.* Ошибки в свидетельских показаниях. - М., 1983.
150. *Самошина З.Г.* Вопросы теории и практики предъявления для опознания на предварительном следствии. — М., 1976.
151. *Корухов Ю.Г.* Предъявление для опознания на предварительном следствии и в суде. — М., 1968.
152. *Снетков В.А.* Габитоскопия. — Волгоград, 1979.
153. *Зинина А.М.* Внешность человека в криминалистике // Субъективные изображения. — М., 1995.
154. *Дубягин Ю.П., Торбин Ю.Г.* Использование данных о внешности человека в раскрытии и расследовании преступлений. - М., 1987.
155. Психология восприятия (кол. авторов). — М., 1973.
156. *Черикова А.Е.* О некоторых психологических закономерностях процесса построения зрительного представления человеческого лица и возможностях их использования в криминалистической практике // ИКР-2 в практике раскрытия преступлений. — М., 1981.
157. *Грегори Р.* Мозг и глаз. - М., 1970.
158. *Кравков С.Г.* Глаз и его работа. - М.-Л., 1950.
159. *Бодалев АА.* Восприятие человека человеком. - Л., 1965.
160. *Исаева К.А.* Тактические особенности допроса женщин-подозреваемых и обвиняемых (автореф. кан. юр. наук). - М., 1995.
161. *Бернштейн Н.А.* О построении движений. - М., 1947.
162. *Ананьев Б.Г.* Теория ощущений. - Л., 1961.
163. *Блумфильд Л.* Язык. - М., 1968.
164. *Будагов Р.И.* Введение в науку о языке. - М., 1965.
165. *Агоян Э.Б.* Введение в языкознание. - Ереван, 1960.
166. *Артемов В.А.* К вопросу об интонации в русском языке // Ученые записки 1 МГПИЯ. - М., 1953, т.У1.
167. *Смирнов А.А.* Психология запоминания. - М.-Л., 1994.
168. *Зинченко П.И.* Непроизвольное запоминание. - М., 1961.
169. *Зинченко П.И.* О некоторых вопросах изучения памяти // Вопросы психологии. — 1956. — № 1.
170. *Ферапонтов Э.А.* Возрастные различия в запоминании наглядного и словесного материала // Вопросы психологии памяти. - М., 1958.
171. *Лебединский М.С., Мясичев В.Н.* Введение в медицинскую психологию. — Л., 1966.
172. *Гинзбург А.Я., Поврезнюк Г.И., Салаев Б.А.* Криминалистические методы и средства отождествления личности. — Алматы, 1998.
173. *Шумский В.* Полночь - время оборотней // Вне закона. - 1997. - № 12(36).
174. *Белкин Р.С.* Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике. — М., 1964.
175. *Новиков С.И., Ярамышьян Ш.Ш.* Следственный эксперимент при расследовании дорожно-транспортных происшествий. - Киев, 1985.
176. *Казаков Е.Н.* Проверка следственным экспериментом профессиональных или преступных навыков обвиняемых // Криминалистика и судебная экспертиза. — Вып.2. — Киев, 1965.
177. *Белкин Р.С.* Собираение, исследование и оценка доказательств. — М., 1966.
178. Руководство для следователей. — М., 1971.
179. Общая психология. Уч. пос. / Под ред. А.В.Петровского. - М., 1970.

180. *Л. М. Карнеева, А. Р. Ратинов и С. С. Степичев.* Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть особенная. — М., 1967.
181. *Порубов Н.И.* Научные основы допроса на предварительном следствии. — Минск, 1978.
182. *Соловьев А.Е.* ЖО\ ірос свидетеля и потерпевшего; — М., 1974.
183. *Обуховский К.* Психология влечений человека. — М., 1972.
184. *Дубрович А.Б.* Общение: наука и искусство. — М., 1980.
185. *Б. Доспулов Т.Г.* Психология допроса на предварительном следствии. — М., 1976.
186. *Ратинов А.Р.* Судебная психология для следователей. — М., 1967.
187. *Васильев В.Л.* Психология труда следователя: Метод. Рекомендации. — Л., 1988.
188. *Пантелеев И. Ф.* Тактика допроса // Следственная тактика. — М., 1962.
189. *Дулов А.В.* Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами. — Минск, 1985.
190. *Бритвич П. Г.* Тактика допроса несовершеннолетнего обвиняемого // Радянське право. — Клев, 1986. — № 3.
191. *Васильев А.Н.* Тактика отдельных следственных действий. — М., 1981.
192. *Дейл Карнеги.* Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. — Пер. с англ. — Киев, 1989.
193. *Лукашевич В.Г.* Тактические и организационные основы производства следственных действий для получения информации от людей // Специализированный курс криминалистики: Учебник. — 1987.
194. *Зорин Т.А.* Психологический контакт при производстве допроса. — Гродно, 1986.
195. Психологические проблемы социальной регуляции. — М., 1976.
196. *Головаха Е.И., Панша Н.В.* Психология человеческого взаимопонимания. — Киев, 1989.
197. *Корухов Ю.Г.* Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. — М., 1998.
198. Дані анкетування слідчих у процесі вивчення кримінальних справ.
199. *Якимов И.Н.* Криминалистика. — М., 1925.
200. *Белкин Р. С.* Курс советской криминалистики. — Т.3. — М., 1979.
201. Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н.Кудрявцева. Часть 2. — М., 1994.
202. *Зорин Г.А., Левонец В.И.* Психологическая защита в напряженных криминалистических ситуациях. — Гродно, 1995.
203. *Ратинов А.Р., Ефимова Н.И.* Психология допроса обвиняемого. — М., 1988.
204. *Соловьев А.Б., Центров Е.Е.* Допрос на предварительном следствии. — М., 1977.
205. *Сечиванов Н.А.* Критерии допустимости применения тактических приемов при расследовании // Законность. — 1994. — № 4.
206. Международные нормы и правоприменительная практика в области прав и свобод человека. — М., 1993.
207. Следственная практика. Выпуск 65. — М., 1964.
208. *Хайдуков Н.П.* Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц. — Саратов, 1984.
209. *Ратинов А., Скотникова Т.* Самооговор. — М., 1973.
210. *Демидов П. Ф.* Допрос в системе уголовно-процессуального принуждения // Научные и практические проблемы уголовного судопроизводства в свете судебно-правовой реформы. — Ижевск, 1989.
211. *Сысьюк Я. Я.* Свидетель в уголовном процессе — М., 1973.
212. *Костров А.И.* Проверка показаний свидетелей на предварительном следствии. Автореф. канд. дис... — Минск, 1972.
213. *Идашкин Ю.В.* К вопросу о воспроизведении латентно запечатленного материала. Автореферат дис. к.ю.н. — М., 1959.
214. *Грицак Л.П., Скрыпников А.И., Лаговский А.Ю., Зубрилова И. С.* Методы прикладной психологии в раскрытии и расследовании преступлений. — М., 1999.
215. *Платонов К. К.* О своеобразном экспериментальном методе репродукции психоневротических синдромов // Труды Первого украинского съезда невропатологов и психиатров. — Харьков, 1930.
216. *Грицак Л.П.* Возможности метода гипнорепродукции в преодолении амнестических явлений // Проблемы использования нетрадиционных методов в раскрытии преступлений. — М., 1993.
217. *Подъяпольский П.П.* Волдырь от мнимого ожога, причиненный словесным внушением в состоянии искусственного сна // Труды Саратовского общества естествоиспытателей. — 1903-1904. — Т.4. — Вып.3.

218. *Зайцев А.М.* Влияние внушения на появление и исчезновение сыпей и других расстройств//Вестник душевных болезней, 1904. - Т. 1. - № 2.
219. *Платонов К.К.* Внушение и гипноз. — М., 1951.
220. *Павлов И. П.* Лекции о работе больших полушарий головного мозга. — 1927.
221. Павловские среды. - М. - Л. - ТЛ. - 1949.
222. *Хабалев В.Д.* Автореферат кандидатской диссертации. Применение гипноза для активизации памяти опрашиваемых лиц в деятельности зарубежной полиции. — М., 1997.
223. *Скрыпников А.И., Гримак Л.П.* Гипнорепродукция обстоятельств криминального события в свете современных естественнонаучных концепций//Юридические и психологические проблемы активизации памяти человека в раскрытии преступлений: Материалы научно-практического семинара. — М., 1999.
224. *Сорокотягин И.Н.* Принципы использования достижений научно-технического прогресса в борьбе с преступностью.//Эффективность научно-технических исследований и внедрения их в практику расследования преступлений. Межвузовский сборник научных трудов. — Свердловск, 1987.
225. R.V. Garver, G.D. Fuselier & T.V. Booth, 1984, B.V. Raginsky 1969 из автореферата канд. дис. Хабалева В.Д. Применение гипноза для активизации памяти опрашиваемых лиц в деятельности зарубежной полиции. — М., 1997.
226. *Reiser M.* Handbook of investigative Hypnosis, 1980 из Л.П. Гримак, А.Н. Скрыпников, А.О. Лаговский, И.С. Зубрилова. Методы прикладной психологии в раскрытии и расследовании преступлений. - М., 1999.
227. *Тримак Л.П., Хабалев В.Д.* «Следственный гипноз» и права человека. Государство и право.— 1997. — № 4.
228. *Мещанский А.Б.* Использование гипнозоподобных состояний для восстановления событий входе оперативно-розыскных мероприятий //Нетрадиционные методы в раскрытии преступлений Тезисы научно-практического семинара. — М., 1994.
229. *Мещанский А.Б.* Некоторые замечания по использованию гипнорепродукции при раскрытии памяти человека в раскрытии преступлений: Материалы научно-практического семинара.— М., 1999.
230. *Кобзаренко П. В., Зайка Ю. О.* Про використання гіпнозу в судовому пізнанні /Вісник Київського університету. Юридичні науки. — 1988. — № 29.
231. *Комиссаров В.* Использование полиграфа в борьбе с преступностью.//Законность. — 1995. — № 11.
232. *Гуляев П.И., Быховский И.Е.* Исследование эмоционального состояния человека в процессе производства следственных действий//Криминалистика и судебная экспертиза. - Киев, 1972.- Вып.9.
233. *Корухов Ю.Г.* Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. — М., 1998.
234. *Прукс П.* Уголовный процесс: научная детекция лжи (Инструментальная диагностика эмоциональной напряженности и возможности ее применения в уголовном процессе).—Тарту, 1992.
235. *Яни С.А.* Правовые и психологические вопросы применения полиграфа//Труды ВНИИСЭ. — Вып.8. — 1977.
236. *Шейфер С.А.* Собираание доказательств в советском уголовном процессе: методологические и правовые проблемы. — Саратов, 1986.
237. *Жогин Н. В., Фаткуллин Ф.Н.* Предварительное следствие в советском уголовном процессе. — М., 1965.
238. *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса. — Т.2. - М., 1970.
239. Советский уголовный процесс/Под ред. С.В.Бородина. - М., 1982.
240. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности). — Волгоград, 1984.
241. Уголовный процесс: Учебник/Под ред. ИЛ.Петрухина. - М., 2001.
242. Уголовный процесс. Учебник для вузов/Под ред. В.П.Божьева. - М., 1998.
243. *Безлепкин Б. Т.* Уголовный процесс. Общая часть и досудебные стадии(курс лекций). М., 1998.
244. Архів апеляційного суду м.Києва. Кримінальна справа №10-7125/03.
245. *Громов Н.А.* Уголовный процесс России: Учебное пособие. - М., 1998.
246. *Трусов А.И.* Судебное доказывание в свете идей кибернетики//Вопросы кибернетики и право.— М., 1967.

247. Сердюков П.П. Доказательства в стадии возбуждения уголовного дела. - Иркутск, 1981.
248. Карнеева Л.М., Кертэс И. Источники доказательств по советскому и венгерскому законодательству. — М., 1984.
249. Соловьев А.Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии. - М., 2001.
250. Кузнецов Н.П., Панюшкин В.А. О некоторых понятиях уголовно-процессуального доказывания и развитии его процессуальной формы // Развитие и совершенствование уголовно-процессуальной формы. — Воронеж, 1979.
251. Фаткуллин Ф. Н. Общие проблемы процессуального доказывания. — Казань, 1976.
252. Великий тлумачний словник сучасної української мови. - Київ, 2001.
253. Элькин Д. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. — Л., 1976.
254. Уголовный процесс: Учебник для студентов юридических вузов и факультетов/ Под ред. К.Ф.Гуценко. - М., 1996.
255. Дремов В.Г. Понятие целей и средств уголовно-процессуальной деятельности // Актуальные вопросы развития и совершенствования законодательства о судостроительстве, судопроизводстве и прокурорском надзоре: Сб. науч. трудов. - М., 1981.
256. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация // Советское государство и право. — 1987. - № 6.
257. Теория государства и права: Курс лекций/Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. - М, 1997.
258. Черкасов А.Д., Громов Н.А. О допросе обвиняемого с позиции презумпции невиновности // Государство и право. — 1995 — № 12.
259. Николаева Т.П. Деятельность защитника на судебном следствии, — Саратов, 1987.
260. Тащилина СМ. Адвокат и суд присяжных в России. — М. ДОЦ
- 261.7 (Ієнітько В.Ю. Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці. Автореф. дис... д-ра юрид наук.- Х., 1996.
262. Пашин С.А. Доказательства в Российском уголовном процессе/Состязательное правосудие. Труды научно-практических лабораторий. - Вып. 1. - М., 1996.
263. Золотых В. В. Проверка допустимости доказательств в уголовном процессе. — Ростов-на-Дону, 1999.
264. Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность/Под ред. В.А.Влаеихина. — М., 2000.
265. Доля Е.А. Использование в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности. - М., 1996.
266. Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность. — М., 2000.
267. Стахівський СМ. Теорія та практика кримінально-процесуального доказування. — К., 2005.
268. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма.— М, 1981.
269. Советский уголовный процесс. Вопросы Особенной части/Под ред. В.М.Корнукова. - Саратов, 1988.
270. Казинян Г. С, Соловьев А.Б. Проблемы эффективности следственных действий. — Ереван, 1987.
271. Кипнис Н.М. Допустимость доказательств в уголовном судопроизводстве.— М., 1995.
272. Юридична енциклопедія. Видавництво „Українська енциклопедія”. - Т. 2. - Київ, 1998.
273. Удалова ЛД. Допит як засіб процесуального доказування надосудовому слідстві//Збірник наукових праць. — Донецьк.— № 4. - 2002.
- С 21 А. Журавель А. В. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений. Автореф. канд. дисс. к. ю. н. — Харьков, 1983.
275. Строгович М.С. Этические условия пользования отдельными видами доказательств // Проблемы судебной этики. — М., 1974.
276. Якуб М.Л. Показания свидетелей и потерпевших. — М., 1968.
277. Шимановский В.В. О допросе следователей в суде в качестве свидетелей // Правоведение. — 1988.— № 6.
278. Удалова ЛД. Імунітет у кримінальному процесі України // Право України.— Київ.— № 7.— 2003.
279. Зотов Д.В. Дискуссионные проблемы института свидетеля в уголовном процессе // Воронежские криминалистические чтения. Сб. научных трудов. Воронеж.— Выпуск 5.— 2004.

280. *Селина Е.В.* Применение специальных познаний в уголовном процессе. — М., 2002.
281. *Удалова Л.Д.* Деякі проблемні питання збирання доказів// Вісник одеського інституту внутрішніх справ. — Одеса.— №4. — 2002.
282. *Епихин А.Ю.* Защита законных прав и интересов свидетеля в уголовном процессе. Автореферат кандис.к.ю.н.— М, 1995.
283. *Розин Н.Н.* Уголовное судопроизводство. — Петроград, 1916.
284. *Солтанович А.В.* Право подозреваемого на защиту и реализация задач уголовного судопроизводства//Современные проблемы расследования преступления.— Волгоград, 1992.
285. *Карнеева Л. М.* Тактические основы организации и производства допроса в стадии расследования. — Волгоград, 1978.
286. *Миньковский Г.М.* Доказательства. - М., 1985.
287. Архів Шевченківського місцевого суду м.Киева. Кримінальна справа № 10-6243/03.
288. *Строгович М.С.* Рецензия на работу И.С. Галкина, В.Г. Кочеткова «Процессуальное положение подозреваемого»// Советская юстиция. - 1968. — №24.
289. *Зинатуллин З., Шагимуратов А. О.* О защите прав и интересов обвиняемого//Сов.юстиция. — 1998.— №6.
290. *Мотовиловкер Я. О.* Показания и объяснения обвиняемого как средство защиты в советском уголовном процессе.— М., 1956.
291. *Шаламов М.П.* Теория улик. — М., 1960.
292. *Гродзинский ММ.* Обвиняемый. Его обязанности и права в процессе. — М., 1926.
293. *Вышинский А.Я.* Теория судебных доказательств в советском праве. — М., 1950.
294. *Шейфер С.А.* Принципы процесса как гарантии законности и демократизма предварительного следствия//Проблемы демократизации предварительного следствия. — Волгоград, 1989.
295. *Чельцов-Бебутов М.А.* Обвиняемый и его показания в советском уголовном процессе. — М., 1947.
296. *Шаламов М.П.* К вопросу об оценке сознания обвиняемого//Сов. Государство и право.— 1956. — №8.
297. *Петрухин И.* Имеют ли доказательственное значение ложные показания обвиняемого//Советская юстиция.—1965.— №7.
298. *Удалова Л.Д.* Допит обвинуваченого та презумпція невинності//Вісник Запорізького юридичного інституту. — Запоріжжя. - №4. -2002.
299. *Удалова Л.Д.* Допит експерта: проблеми законодавчого врегулювання //Право України. - №2.— 2003.
300. *Центров Е.Е.* Участие прокурора в допросе обвиняемого (подозреваемого)//Соцзаконность. — № 11. - 1976.
301. *Соловьев А.Б.* Прокурорский надзор как важное условие повышения эффективности производства следственных действий//Проблемы совершенствования предварительного следствия и прокурорского надзора за исполнением законов органами дознания и предварительного следствия.— М, 1982.
302. *Зинатуллин З.З.* Общие проблемы обвинения и защиты по уголовным делам. - Ижевск, 1989.
303. *Лобанов А.П.* Правовые и организационные аспекты отношения следователя и лица, производящего дознание с адвокатом-защитником: Автореф. дис.канд.юрид. наук.— М., 1992.
304. *Левы А.А., Батищева Л.В.ищэ.* Особенности предварительного расследования преступлений, осуществляемого с участием защитника. Методическое пособие.— М., 1995.
305. *Абасов А.И.* Показания обвиняемого в уголовном процессе. Автореф. дис.к.ю.н. — М., 1986.
306. *Соя-Серко Л.А.* Участие прокурора в производстве следственного действия//Прокурорский надзор за дознанием и предварительным следствием.— М., 1964.
307. *Стецовский Ю.И.* Уголовно-процессуальная деятельность защитника. — М., 1982.
308. *Паши С.* Допустимость доказательств (информация) // Советская юстиция. — 1993. — №7.
309. *Пула Моул, Катарина Харби, Ачексеева Л.Б.* Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии. — М., 2001.
310. *Михайлов А.И., Подголин Е.Е.* Письменная речь при производстве следственных действий. — М., 1980.
311. *Комлев Б.* Нарушения закона, влекущие исключение показаний свидетеля, потерпевшего из процесса доказывания. // Законность.- 1997.- №12.
- Б\7.Леей А.А.* Объективизация доказывания на предварительном расследовании как одно из средств обеспечения прав и законных интересов его участников//Участники уголовного

процесса и прокурорский надзор за обеспечением органами расследования их прав и законных интересов. Методическое пособие. - М., 1995.

313. *Бобачен*. Визуальные эффекты в цифровую эпоху// Мультимедиа. Цифровое видео.- 1998. - № 1.

314. Дані анкетування слідчих у процесі вивчення кримінальних справ.

315. *Удалова Л.Д., Пиурселаури Ш. О.* Використання спеціальних знань у допиті неповнолітнього. // Держава і право. - 2002. — № 17.

316. *Удалова Л.Д.* Деякі проблеми розвитку кримінально-процесуального законодавства. // Право України. — 2002. — № 6.

317. *Ульянова Л. Т.* Проверка доказательств в системе процессуального до казывания // Актуальные проблемы доказывания в советском уголовном процессе. — М., 1981.

318. *Казинян Г. С.* Процессуальные и тактические основы проверки, оценки и использования доказательственной информации, полученной при допросе: Дис. канд. юрид. наук. - Ереван, 1982.

319. *Шепитько В. Ю.* Допрос несовершеннолетних: психология и тактика. — Харьков, 1991.

320. *Гришина Е. П.* Достоверность доказательств и способы ее обеспечения в уголовном процессе: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - М., 1996.

321. *Рапинов А. Р., Адамов Ю. П.* Лжесвидетельство. — М., 1976.

322. *Леви А. А., Горинов Ю. А.* Звукозапись и видеозапись в уголовном судопроизводстве. - М., 1983.

323. Теория доказательств. — М., 1973.

324. *Корневский Ю. В.* Проверка и оценка достоверности доказательств // Прокуратура и правосудие в условиях судебно-правовой реформы. — М., 1997.

325. *Удалова Л.Д.* Допит: деякі проблеми використання нетрадиційних засобів та методів під час його провадження // Збірник наукових праць. - Донецьк. - № 1. - 2001.

326. *Карибов К. Ф.* Проблема использования показаний анонимных свидетелей в уголовном процессе в свете решений Европейского суда по правам человека // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. - 2001. - № 5. - С. 83-90.

327. *Бодалева А. А.* Личность и общение. — М., 1989.

328. *Шостром Э.* Анти-Карнеги или Человек-манипулятор. - Минск, 1992.

329. *Удалова Л.Д.* Специфіка допиту при пред'явленні для впізнання // Право України. — № 9. - 2002.

330. *Шахриманьян А. И.* Психологические основы отдельных следственных действий. — М., 1972.

331. *Удалова Л.Д.* Очна ставка як вид допиту та її психологічні особливості. 36. наукових праць. - Донецьк. - № 2. - 2002.

332. *Гончаренко В. И.* Научно-технические средства в следственной практике. — Киев, 1984.

333. *Шумило М. Є.* Про депутатську недоторканність в кримінальному процесі // Сучасні проблеми держави і права. - К., 1990. - С. 165-168.

334. *Бахін В. П., Весельський В. К, Маліков Т. С.* Поліцейський допит у США (поради допиту чому): Навчальний посібник. - Київ: НВТ „Правник” - НАВСУ, - 1997. - 33с.

335. *Ищенко А. В.* Криминалистические рекомендации как средство обеспечения следственной практики достижениями науки и техники. Автореф. дис... канд. юрид. наук.: 12.00.09. — Киев, 1983.

336. *Циркаль В. В.* Тактика производства следственных действий с участием специалиста. Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Киев, 1984.

337. *Гевко В. В.* Використання непроцесуальної інформації під час доказування у стадії попереднього розслідування: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. - К., 1996. - 20с.

338. *Галаган В. И.* Использование следователем информации на первоначальном этапе расследования. — Киев, 1992.

339. *Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М.* Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навчальний посібник. — К., 1994.

340. *Тимошенко П. Ю., Салтевский М. В., Жариков О. Ф.* Теория и практика использования средств памяти (идеальных изображений) в расследовании преступлений. — Киев, 1991.

341. *Аленин Ю. П.* Процессуальные особенности производства следственных действий. — Одесса, 2003.

Наукове видання

УДАЛО ВА Лариса Давидівна

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ОТРИМАННЯ
ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ
УКРАЇНИ

Редактор *Вдовиченко Валентина Миколаївна*
Коректор *Семенова Галина Петрівна*
Комп'ютерна верстка *Петриченко Валентин Володимирович*
Дизайн обкладинки Деркач *Павло Павлович*

Підписано до друку 29.09.2005 р.	Папір офсетний	Зам. № 0060
Формат 84x108/32	Друк офсетний	Наклад 500 пр.
Умов. друк. арк. 16,28	Обл.-вид. арк. 18,6	Гарнітура Newton

Видавець - Паливода Алла Володимирівна
02068, м. Київ, вул. О. Кошиця, 7, кв. 90, тел.: (044) 565-49-88
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції (серія ДК № 283
від 18.12.2000 р.)

Віддруковано в друкарні СПД ПАЛИВОДА А. В.
м. Київ, вул. Пироговського, 19, корпус 4